

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827(online)

ISSN 0201-419X(print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 95

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2021

Засновники:

Національна академія наук України, Інститут української мови.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – С.П.Бибик.

Редакційна колегія:

О.П. Левченко (головний редактор), С.Я. Єрмоленко (заступник головного редактора), С.П. Бибик (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), П.І. Білоусенко, Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирова, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, М.В. Мамич, О.Г. Межев, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, Г.М. Сюта, В.П. Шульгач.

*До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови
НАН України (протокол № 13 від 23 грудня 2021 року)*

Збірник присвячено 150-річчю від дня народження Агатангела Кримського – знакової постаті української гуманітаристики (мовознавства, сходознавства, етнографії), першого директора Інституту української наукової мови (1921 – 1929 рр.), а в 1931 – 1941 рр. – співробітника Інституту мовознавства ВУАН (АН УРСР). Матеріали видання актуалізують роль ученого-поліглота у становленні літературної норми української мови, у розвитку семантико-стилістичного словника, шліфуванні наукової термінології, інтелектуалізації літературно-писемної практики кінця XIX – першої третини XX ст.

Статті репрезентують мультикультурність мовної особистості А. Кримського. Нове прочитання його художніх (поетичних і прозових) творів пов'язане з аналізом естетичної, художньо-виражальної, пізнавальної функції слова, трансформації через нього мовно-культурних (соціальних, ареальних, функціональних) кодів. У цьому збірнику об'єднано дослідження як власне мовознавців, так і літературознавців, культурологів, що уможливило різноманіття представлення аспектів персонології.

Охоплено увагою епістолярні, поетичні, прозові твори А. Кримського, а також картотеку, що стала основою для академічного «Російсько-українського словника» 1924 – 1933 років.

До видання увійшли також дослідження сучасних художніх текстів, присвячені концептуально-знаковим модифікаціям національного поетичного словника.

Адреса редакції:

Інститут української мови Національної академії наук України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: АСПЕКТИ ПЕРСОНОЛОГІЇ

<i>Шевченко Лариса</i> Мовна особистість vs мовна ідентичність. Агатангел Кримський.....	7
<i>Данилюк Ніна, Рогач Оксана</i> Джерела формування мовної особистості Агатангела Кримського.....	17
<i>Космеда Тетяна</i> Постать А. Кримського крізь призму дискурсивного простору його листів до І. Франка.....	30
<i>Гримич Марина</i> Особа дослідника-польовика в «Бейрутських оповіданнях» Агатангела Кримського.....	43
<i>Гундорова Тамара</i> Автобіографізм і «дух часу» в нігілістичному романі А. Кримського «Андрій Лаговський».....	53
<i>Ганжа Ангеліна</i> Лінгвоімагологічна рецепція постаті А. Кримського в документальному кінопросторі.....	65
<i>Голікова Наталія</i> А. Кримський і П. Загребельний про історію України: лінгвокультурний діалог.....	77

НОРМОТВІРНА ПРАКТИКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

<i>Тищенко Оксана</i> Лексична картотека Звенигородщини в джерельній основі «Російсько-українського словника» 1924 – 1933 років за редакцією А.Ю. Кримського	90
<i>Коць Тетяна</i> Кодифікаційна діяльність А. Кримського і тенденції українського нормотворення кінця XIX – початку XX ст.....	105
<i>Черемська Ольга</i> Питання культури мови в епістолярії Агатангела Кримського та Бориса Грінченка	119

СЛОВО В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

<i>Єрмоленко Світлана</i> Художній наратив Агатангела Кримського-філолога	132
<i>Бибик Світлана</i> Лексико-фразеологічна основа малої прози Агатангела Кримського у дзеркалі мовно-культурної ідентичності	146
<i>Голоух Леся</i> Відображення інтелектуалізації української мови кінця XIX ст. в оповіданнях Агатангела Кримського	165
<i>Тележкіна Олеся, Кір'янова Олена</i> Художньо-виражальні засоби в мовно-поетичній палітрі Агатангела Кримського: типологія і функції.....	174

ЛІНГВОСОФІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

<i>Козловська Лариса, Дядченко Ганна</i> Концепт «самотність» у поетичній мовотворчості кінця XX – початку XXI століття	184
<i>Соболь Лілія</i> Сакральні марковані мовні одиниці в поетичному дискурсі другої половини XX століття.....	196

CONTENTS

AHATANHEL KRYMSKYI: ASPECTS OF PERSONALITY

<i>Larysa Shevchenko</i> LANGUAGE PERSONALITY VS LANGUAGE IDENTITY. AHATANHEL KRYMSKYI	7
<i>Nina Danylyuk, Oksana Rohach</i> SOURCES OF THE FORMATION OF AHATANHEL KRYMSKYI'S LINGUISTIC PERSONA	17
<i>Tetyana Kosmeda</i> THE PERSONALITY OF A. KRYMSKYI THROUGH THE PRISM OF THE DISCOURSE SPACE OF HIS LETTERS TO I. FRANKO.....	30
<i>Maryna Hrymych</i> THE PERSONALITY OF FIELDWORK RESEARCHER IN «BEIRUT STORIES» BY AHATANHEL KRYMSKYI	43
<i>Tamara Hundorova</i> AUTOBIOGRAPHY AND THE «SPIRIT OF TIME» IN A. KRYMSKYI'S NIGILIST NOVEL «ANDRII LAGOVSKYI»	53
<i>Anhelina Ganzha</i> LINGUOIMAGOLOGICAL RECEPTION OF THE FIGURE OF A. KRYMSKYI IN DOCUMENTARY FILM SPACE.....	65
<i>Natalia Holikova</i> THE LINGUOCULTUREME OF «SONG» IN THE POETIC DISCOURSE OF LESIA UKRAINKA.....	77

STANDARD PRACTICE OF THE AHATANHEL KRYMSKYI

<i>Oksana Tyshchenko</i> LEXICAL CARD INDEX A.YU. KRYMSKYI IN THE SOURCE CORE OF THE «RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY» 1924–1933 (ZVENIHOROD REGION).....	90
<i>Tetiana Kots</i> KRYMSKYI'S CODIFICATION ACTIVITY AND TRENDS OF UKRAINIAN STANDARDIZATION OF THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY	105
<i>Olha Cheremaska</i> QUESTIONS OF LITERARY NORM IN THE EPISTOLARY OF AHATANHEL KRYMSKYI AND BORIS GRINCHENKO	119

THE WORD IN THE WORKS OF THE AHATANHEL KRYMSKYI

<i>Svitlana Yermolenko</i> ART NARRATIVE OF THE AHATANHEL KRYMSKYI AS A PHILOLOGIST	132
<i>Svitlana Bybyk</i> LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL BASIS OF SMALL PROSE BY AHATANHEL KRYMSKYI IN THE MIRROR OF LINGUISTIC AND CULTURAL IDENTITY ...	146
<i>Larysa Holoiukh</i> REFLECTION OF THE INTELLECTUALIZATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE END OF THE XIX CENTURY IN THE SHORT STORIES OF AHATANHEL KRYMSKYI	165
<i>Olesya Telezhkina, Olena Kiryanova</i> ARTISTIC AND EXPRESSIVE MEANS IN THE LINGUISTIC AND POETIC PALETTE OF AHATANHEL KRYMSKYI: TYPOLOGY AND FUNCTIONS	174

LINGUOSOPHY OF THE MODERN UKRAINIAN ARTISTIC TEXT

<i>Larysa Kozlovska, Hanna Diadchenko</i> CONCEPT «LONELINESS» IN THE POETIC CREATIVITY OF THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES	184
<i>Liliia Sobol</i> SACREDLY MARKED LANGUAGE UNITS IN THE POETIC DISCOURSE OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY	196

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ: АСПЕКТИ ПЕРСОНОЛОГІЇ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.1>

УДК 81.161.2

МОВНА ОСОБИСТІСТЬ VS МОВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

ШЕВЧЕНКО

Лариса Іванівна,

член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри стилістики та
мовної комунікації,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка;
бул. Шевченка, 14, м. Київ,
e-mail: style_m_k@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6290-2307>

Larysa

SHEVCHENKO,

Corresponding Member of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Philology, Professor, Head
of the Department of Stylistics and
Language Communication,
Taras Shevchenko National University of
Kyiv;
Taras Shevchenko Boulevard, 14, Kyiv,
e-mail: style_m_k@ukr.net

Статтю присвячено аналізу критеріїв національної ідентичності мовної особистості. Обґрунтовано дослідницьку модель ідентичності Е.Х. Еріксона у проєкції на життєпис і становлення україноцентричного світогляду Агатангела Кримського: входження в українську словесну культуру, формування світоглядних домінант, поліфонічність особистості, обставини життя і творчої діяльності та їхній вплив на особистість, діяльність як форма реалізації особистості в соціумі. Стверджено, що мова є одним із домінантних критеріїв ідентичності в комунікативній діяльності людини.

Ключові слова: *мовна особистість, національна ідентичність, україноцентричний світогляд, теорія ідентифікації Е.Х. Еріксона, Агатангел Кримський, Академія наук України, діяльність творчої особистості.*

Інтегральне дослідницьке поле сучасної лінгвістики уможливорює пошук відповідей на складні питання взаємозумовленостей «мова – мислення», «мова – соціум», «мова – культура», «мова – природне середовище» та ін. Мовну особистість як сублімант екосистеми, її домінуючих варіативних можливостей і репрезентацій вивчають у категоріях біологічного, інтелектуального і соціального. Мовна особистість усвідомлює і диференціює своє «Я» у словесній культурі загалом.

Аналоговий чи розрізняльний підходи щодо характеристик мовної особистості, які дозволяють ідентифікувати її в полі культури, не є достатньо об'єктивованими в дослідницьких парадигмах інших наук. Так, у теорії ідентифікації / ідентичності Е.Х. Еріксона (англ. *identity*), що з 50-х рр. минулого століття стала «інтелектуальною матрицею аналізу розвитку суб'єкта та його етики в системі психосоціальних умов і обставин» [Шевченко 2020: 7], ідентичність проєктується на психосоціальну відповідність. До уваги в такому разі беруть комплекс мотивацій, традицій, успадкованих чи набутих ідей, цінностей, ідеалів та відповідних їм соціальних ролей. Структура особистості проходить через вісім універсальних для людства стадій, і саме в цьому стадіальному розвитку можна аналізувати критерії ідентичності [Erikson].

Отже, коректно поставлене дослідницьке завдання не може не враховувати: а) ступеневого розвитку особистості, її готовності до еволюціонування, розширення світогляду та можливостей соціальної взаємодії; б) розвитку соціальних інтенцій особистості в координації зі стратегіями змін у суспільстві; еволюцією / трансформацією соціального світогляду.

Ідеться про ступеневий розвиток особистості, яку ідентифікуємо із соціумом, носієм певних традицій, цінностей, домінуючих поведінкових характеристик, що формують статус «Я» в різній із розглядуваних стадій. Західна постфрейдівська гуманітаристика психосоціальну теорію Е.Х. Еріксона розглядає як дослідницьку стратегію в аналізі ідентичності різних спільнот, особистості, соціальної групи, професійної спільноти.

До уваги в такому разі беруть змодельовану та об'єктивовану дослідником модель соціальних відносин. Е.Х. Еріксон робив проєкцію на ідентифікацію особистостей історично відомих персон – від Лютера Кінга, Гітлера, Максима Горького і до Ганді. Водночас ідентифікаційна теорія дослідника стала основою у формулюванні критеріїв американської національної ідентичності, визначила перспективу розроблення аналогічних підходів до обґрунтування ідентичностей інших народів, постатей, еволюції соціокультурних моделей розвитку різних епох і цивілізацій.

Апробовану Е.Х. Еріксоном модель дослідження мовної особистості можна застосувати до Агатангела Кримського. Зауважимо, що не можна обмежуватися лише художніми текстами, які не дають повної відповіді на сформульоване питання залежностей між мовною особистістю та її ідентифікаціями.

«Роздвоєнням» називає Соломія Павличко ситуацію «метання» між «природним батьком» – сходознавством і «придбаним» – українознавством [Павличко 2001: 8]. Дослідниця зауважує про «поклик батьківської крові», коли йдеться про навчання в Лазаревському інституті східних мов у Москві, і вірі А. Кримського в силу спадковості. Про таку передумовлену обставинами життя «роздвоєність» у зацікавленнях майбутнього академіка можна прочитати в його листуванні з Павлом Житецьким (як відомо, його «духовним батьком»): «Коли я люблю схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте» [Кримський 1973: 253].

Аналогічні самооцінки в А. Кримського непоодині, вони доволі чітко сформульовані. Так, у листі до Бориса Грінченка він емоційно розгортає міркування щодо гріха «не побігти на пособу моїй Неньці», яку я допіру «обрів». І навіть більше, розгортає актуалізовану у філософії мови тезу про те, що «першою ознакою національності є мова». Агатангел Юхимович зауважує про свій шлях досягнення української мови та культури: «кинувся до літературної праці», «знайомився з нашою літературою», «знайомився з Галичиною та її діями, завів переписку», «нарешті поліз і в політику» [Кримський 1973: 68-69]. Тобто однозначної ідентифікації себе з українством у юного А. Кримського немає – він справді живе і творить в емоційному розриві між двома культурними світами. А може й кількома, адже володів майже 60 мовами й діалектами. І це вже окрема

тема заглиблення в іншомовні світи та ідентифікація творця з ними – *дослідника, поета, перекладача, інтерпретатора текстів і манорівника*.

Можна проводити чимало аналогій в українській культурі, коли творчі особистості занурювалися в мовний простір українців, ідентифікувалися з ним і давали світові тонкі за осягненням національної ментальності твори. Як, скажімо, це було у Марка Вовчка чи Зінаїди Тулуб, чи в художніх текстах самого А. Кримського. Переконані: відкрита перспектива аналізу в наукових інтерпретаціях текстів та сприйнятті культурно-історичних подій знову ж таки А. Кримським чи, наприклад, Юрієм Шевельовим. Що в кожному випадку було критерієм самоідентичності: *мова? професійна діяльність? соціально-політичне і культурне середовище, в якому жили і працювали автори? постаті, які стали репрезентантами української культури?..* Усе з перерахованого створює передумови для поліфонічності мовної особистості.

Пригадаємо, що А. Кримський до 1918 року будував російськоцентричну академічну кар'єру і паралельно писав українською мовою художні твори, орієнтуючись на живу народну мову і традицію. Що було першим, домінантним? Душевне і духовне тепло «винайденого» батька – викладача Колегії Галагана Павла Житецького, знайомство з Київською громадою, українські студії й політичне українофільство чи наукове сходознавство, викладацька діяльність, кар'єрні перспективи, що реалізувалися в іншому мовному середовищі? Цей час становлення творчої особистості А. Кримського, за його ж оцінкою, позначений «метаннями зі сторони в сторону». Наприклад, у листі до В. Міллера від 23 січня 1904 року молодий дослідник так визначив коло зацікавлень: і старохристиянська література, і Єфрем Сирін, Тертуліан, і семітські мови та народи, і мусульманство, й арабістика, і «перестрибування на малоросійську філологію, то на англійську літературу і т. д. і т. д.». Важлива заувага автора: «А позаяк я, очевидно, до кінця життя буду до когось прихилитися і потому розставатися і шукати забуття в поширенні кола інтересів, то, очевидно, в мене до кінця життя будуть переважати от такого роду заняття...» [Павличко 2001: 19]. Така самооцінка А. Кримського дозволила С. Павличко зробити доволі категоричний висновок: «Невміння зосередитися на чомусь одному, бажання всеохопності у Кримського часто межувало з інтелектуальною розхристаністю. Нарешті

найбільш парадоксальна річ: роль дисертації і дисертацій полягала в тому, щоб відволіктися від особистих проблем і криз» [Там само].

Парадокс поривчастої натури А. Кримського полягає в тому, що «інтелектуальна розхристаність» у ньому поєднується з інтелектуальною послідовністю. Можливо, передусім у тих сферах, що вмотивовані емоційно, становлять лакуни душевної гармонії та розуміння. Йдеться про україністику. Від часу першої публікації українською мовою (1889 р., переклад поезії Івана Нікітіна «Ранок на березі ставу», 24 число ж. «Зоря») і в подальших численних публікаціях у західноукраїнських виданнях А. Кримський однозначно формулює і представляє залюбленість, переконаність у перспективності всього українського. Він полемізує з Михайлом Драгомановим, віддано, до одкровення дружить із Борисом Грінченком, Косачами. А вже 1904 року видає у Львові єдину українськомовну книгу зі сходознавства «Мусульманство і його будучність». У цей же час починається творчий і особистісний діалог із Сергієм Єфремовим, який так багато значив для становлення і розвитку української академічної науки та діяльність якого і досі потребує докладнішого аналізу.

Чуттєвість творчої натури, безпосередня рефлексія на згармонізовану комунікацію українських митців і мовознавців-українофілів, зокрема Олександра Шахматова, Федора Корша, формують світогляд А. Кримського, його україноцентризм.

Програмний намір видання української енциклопедії (саме енциклопедії!) лише підтверджує сформованість інтересів А. Кримського, узгодженості наукових переконань і відповідностей між дослідницьким *ratio* і художньою рефлексією. Авторів цих рядків доводилося неодноразово брати участь в обговоренні проєктів енциклопедичних видань, і завжди авторитетні дослідники висловлювали ідеї їх створення на засадах усвідомлення спектру представлення інформації та місця енциклопедій у панорамному осягненні культурної історії народу. Прикладом уже в новому часі може стати підготовка в Македонській академії наук і мистецтв першої в історії цього слов'янського народу видання енциклопедії (за натхненної участі та редакції Блаже Ристовського): вона стала вагомим аргументом у хронологічно затягнених дискусіях щодо першопочатків слов'янської писемності, інших складних питань ідентифікації текстів, постатей та історії культурних процесів на Балканах.

Утім, щодо А. Кримського. Наукова домінанта його творчості з часом ставала все виразнішою. Оригінальна художня творчість українською мовою засвідчила, що, «як український письменник, Кримський залишився митцем зламу віків, до того ж уже в 10-і роки XX століття він сприймався як постать маргінальна і забута» [Павличко 2001: 26]. Наведена думка Соломії Павличко спирається на дебюти літераторів модерного часу – Павла Тичини, Михайла Семенка, Максима Рильського. Нові часи прагнуть нових пісень, і «модернізм» А. Кримського вже на початок нового століття «виглядав безнадійно старомодним, а поетична мова – неоковирною та невиразною» [Павличко 2001: 26].

Напевно, причинами певної архаїчності ідіостилю А. Кримського були і віддаленість від живого річища українського художньо-естетичного пошуку, і така ж віддаленість від активних процесів у національній мові цього періоду, і захопленість різними формами та напрямками творчої діяльності – не лише літературної, і факт «засвоєності», «набуття» мови та народної поезики, які потребували постійного вrostання в живильне середовище духовних витоків народу. Не можна залишити поза аналізом і факт дорослішання А. Кримського, стишення романтичних, чуттєвих захоплень «винайденим» світом української художньої культури.

У 1918 році А. Кримський повертається в Україну. І від цього часу ідентифікує себе в діяльності – науковій, організаційній, політичній, культурно-просвітницькій. Реалізація життєвих інтенцій, особистісного потенціалу творчої натури відбувається в ідентифікації А. Кримського із засновниками Академії наук України, зустрічах і об'єднанні зусиль із видатними будівничими науки і культури першої половини XX століття, в авторстві та виданні історичної, літературної та, передовсім, лінгвістичної літератури мовою українського народу.

Саме А. Кримський розробив концепцію Академії наук і багато років незмінно був ученим секретарем цієї наукової установи, де формувалися ідеї та духовні основи українськості та наукова репрезентація цивілізаційних досягнень українців. Дослідники історії Академії наук особливо підкреслюють намагання А. Кримського та С. Єфремова врятувати український дослідницький вектор цієї наукової установи, визначити структурно-організаційно і за проблематикою важливі аспекти роботи. Насамперед ідеться про історично-філологічний

відділ Академії наук, що його від 1920 до 1928 року очолював А. Кримський.

Позиція фахівця й організатора науки з україноцентричним мисленням, де масштаб наукової особистості визначається логікою знання про державний, інтелектуальний статус літературних форм національної мови, а не рефлексією на локальні форми її побутування, визначає діяльнісні пріоритети А. Кримського: лексикографія, зокрема термінологічні словники, навчально-дидактична література, збір і опрацювання діалектного та історико-лінгвістичного матеріалу. Як людина прогресивна, яка мислить масштабно і перспективно, А. Кримський послідовно виступає проти «галицьких тенденцій» як у мові, так і в правописі. Ідентифікація мовою, на думку вченого, полягає в об'єднанні українців навколо спрощення правопису, наближення його до живомовної, єдиної для всіх українців народної стихії. Послідовність у відстоюванні наукових поглядів на мовну систему, вочевидь, суперечила, зокрема, позиції Голови Комісії Миколи Скрипника, яку український академік кваліфікував як ненаукову. Якщо виводити за межі філологічної компетенції обставини, за яких відбуваються дискусії, можна зупинитися на наукових доведеннях А. Кримського і політичних мотиваціях М. Скрипника. Насправді за цим протиставленням стояли не тільки перспективи і директивно визначені тенденції розвитку української лінгвістичної науки та мовної практики, але і долі українських учених. Що і показали подальші події [Erikson 1975: 40-42].

Проекція ідентифікаційних критеріїв Е.Х. Еріксона на мовну особистість А. Кримського передбачає й аналіз сформованих ученим методів дослідження матеріалу. Набуті в Лазаревському інституті принципи наукової інтерпретації включають різні ракурси – дослідницький і освітній, що взаємодоповнюють аргументацію. Східні студії А. Кримського поглиблюють наукові спостереження іще й в аспекті перекладних репрезентацій текстів. Енциклопедичність особистості гармонізується в цьому разі з неймовірною працездатністю. Рисою, утім, характерною для подвижників-науковців доби українського відродження, передусім уже згадуваного нами Сергія Єфремова.

Драматичні колізії творчого і особистого життя А. Кримського, його служіння українській справі, його усвідомлений вибір лінії життя, визначення пріоритетів уможливають розгорнути критерії ідентифікації Е.Х. Еріксона в українську

дійсність. *Мова, форми її життя і розвитку* – можливий, але не єдиний критерій ідентифікації особистості. Набута, пізнана, укорінена у свідомість людини мова може стати поведінковим, ціннісним, світоглядним орієнтиром особистості, мотивуючи її діяльність. Проте саме діяльність гармонізує духовний і природний світи людини, її ідентифікацію у просторі і часі.

Кримський А. Твори : В 5 т.: Т. 5, кн. 1. Київ : Наукова думка, 1973.

Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2001.

Шаповал Ю. «Ухил Миколи Скрипника»: механізм фабрикації. *Скрипник Микола Олексійович. До 125-річчя з дня народження: Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України 24 січня 1997 р.* Київ, 1998.

Шевченко Л.І., Росовецький С.К., Івановська О.П., Дядищева-Росовецька Ю.Б., Сизонов Д.Ю., Луценко О.І., Росовецький С.С. Пантелеймон Куліш: рефлексія з відстані у 200 років. Київ : ФОП Росовецький-Гіндич О.С., 2020.

Erikson E.H. & Erikson J.M. The Life Cycle Completed. New York : Norton, 1987.

Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. New York : Norton, 1968.

Erikson E.H. Insight and Responsibility. lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight [1-st ed.]. New York : Norton, 1964.

Erikson E.H. Life History and the Historical Moment. New York : Norton, 1975.

Erikson E.H. Young man Luther: a study in psychoanalysis and history [1-st ed.]. New York : Norton, 1958.

REFERENCES

Krymskyi, A. (1973). Works: In 5 volumes: Vol. 5, book 1 (in Ukr.).

Pavlychko, S. (2001). Nationalism, sexuality, orientalism. The complex world of Ahatanhel Krymskyi. Kyiv (in Ukr.).

Shapoval, Yu. (1998). "Slope of Mykola Skrypnyk": the mechanism of fabrication. *Skrypnyk Mykola Oleksiiovych. To the 125th anniversary of his birth: Proceedings of the "round table" at the Institute of History of Ukraine January 24, 1997.* Kyiv (in Ukr.).

Shevchenko, L.I. & Rosovetsky, S.K., Ivanovska, O.P., Dyadishcheva-Rosovetskaya, Yu.B., Syzonov, D.Yu., Lutsenko, O.I., Rosovetsky, S.S. (2020). Panteleimon Kulish: reflection from a distance of 200 years. Kyiv: FOP Rosovetsky-Hindykh O.S. (in Ukr.).

Erikson, E.H. & Erikson J.M. (1987). *The Life Cycle Completed*. New York: Norton.

Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.

Erikson, E.H. (1964). *Insight and Responsibility. Lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight* [1-st ed.]. New York: Norton.

Erikson, E.H. (1975). *Life History and the Historical Moment*. New York: Norton.

Erikson, E.H. (1958). *Young man Luther: a study in psychoanalysis and history* [1-st ed.]. New York: Norton.

Статтю отримано 29.11.2021

Larysa Shevchenko

LANGUAGE PERSONALITY VS LANGUAGE IDENTITY. AHATANHEL KRYMSKYI

The article is devoted to the analysis of the criteria of national identity of the language personality. E.H. Erickson's research model of identity is substantiated in the projection on the biography and formation of the Ukrainian-centric worldview of Ahatanhel Krymskyi: entry into Ukrainian verbal culture, formation of worldview dominants, polyphony of personality, circumstances of life and creative activity and their influence on personality. It is argued that language is one of the dominant criteria of identity realized in human activity.

The projection of identification criteria E.Kh. Erickson on the linguistic personality of A. Krymskyi's includes an analysis of the methods formed by scientists to study the material. The principles of scientific interpretation acquired at the Lazarev Institute include different perspectives – research and educational, which complement the argument. A. Krymskyi's Eastern studies deepen scientific observations also in the aspect of translated representations of texts. The encyclopedic personality is harmonized in this case with incredible efficiency. A feature, however, characteristic of ascetic scientists of the Ukrainian Renaissance.

The author came to the conclusion that the dramatic collisions of A. Krymskyi's creative and personal life, his service to the Ukrainian cause, his conscious choice of life line, determination of priorities allow to develop the criteria of E.Kh. Erickson in the Ukrainian reality. The language, forms of its life and development – a possible, but not the only criterion for identification. Acquired,

recognized, rooted in human consciousness, language can become a behavioral, value, worldview of the individual, motivating his activities. However, it is activity that harmonizes the spiritual and natural worlds of man, his existential choice of identification in space and time.

Key words: linguistic personality, national identity, Ukrainian-centric worldview, theory of identification by E.Kh. Erickson, Ahatanhel Krymskyi, Academy of Sciences of Ukraine, activity of creative personality.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.2>

УДК 811.161.2'233:821.161.2'05.08Кримський

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

ДАНИЛЮК

Ніна Олексіївна,

доктор філологічних наук, професор,
кафедра української мови,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки
проспект Воли, 13, м. Луцьк, Україна;
e-mail: nina_daniljuk@ukr.net;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7373-2902>

Nina

DANYLYUK,

Doctor of Philology, Professor of
the department of the Ukrainian
language,
Lesya Ukrainka Volyn National
University,
13 Volia Av, Lutsk, Ukraine;
e-mail: nina_daniljuk@ukr.net;

РОГАЧ

Оксана Олексіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра прикладної лінгвістики,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки,
проспект Воли, 13, м. Луцьк, Україна,
e-mail: oksanarog@vnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5304-0837>

Oksana

ROHACH,

Associate professor of the
Department of Applied
linguistics,
Lesya Ukrainka Volyn National
University,
13 Volia Av, Lutsk, Ukraine;
e-mail: oksanarog@vnu.edu.ua

Статтю присвячено джерелам формування мовної особистості майбутнього видатного вченого, письменника, перекладача, поліглота Агатангела Кримського. Здійснений аналіз комунікативно-географічного та епістолярно-дискурсивного простору засвідчує, що становлення його мовної особистості відбулося в дитячі та юнацькі роки. Зауважено, що її риси визначили походження (генетичні корені, вчительська сім'я, унікальні здібності), багатомовні й багатокультурні місця проживання і навчання (Володимир-Волинський (тепер – Володимир), Звенигородка, Острог, Київ, Москва, Бейрут), гідні наслідування Вчителі (насамперед П. Житецький та В. Міллер), спілкування з видатними сучасниками (І. Франком, Б. Грінченком, О. Огоновським, М. Павликом, Лесею Українкою та ін.).

Ключові слова: *Агатангел Кримський, мовна особистість, лінгвоперсона, комунікативно-географічний простір, епістолярно-дискурсивний простір, лінгвоіндивідуалізація.*

Агатангел Кримський був багатогранною мовною особистістю, зреалізованою в галузі українського мовознавства, сходознавства, фольклористики, літературознавства, письменництва, перекладу, педагогічної та науково-організаторської діяльності. Феномен академіка з погляду його життєпису привертав увагу багатьох дослідників: О. Бабишкіна, С. Шаховського, І. Ільєнка, Л. Матвєєвої, Н. Полонської-Василенко й ін. Про внесок А. Кримського в розвиток українського мовознавства писали І. Білодід, В. Русанівський, В. Німчук, П. Тимошенко, Й. Дзензелівський, Л. Симоненко, А. Москаленко, С. Головащук, І. Матвіяс, К. Тищенко, І. Гнатюк та ін. Досягнення вченого в галузі сходознавства розглядали Ю. Кочубей, В. Рибалкін, О. Огнева, І. Чернікова й ін. Мовностилістичні риси художніх творів А. Кримського з'ясовували Л. Лисиченко, Н. Данилюк, Б. Стельмах, особливості епістолярію – М. Веркалець, А. Гловацький, З. Франко, С. Богдан та ін. Однак поки що не створено цілісного портрета мовної особистості А. Кримського, докладно не встановлено джерела його формування, що й зумовило вибір теми нашої статті.

За словником лінгвістичних термінів, «мовна особистість – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. Мовна особистість свідомо ставить до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі» [Єрмоленко 2001: 93]. Риси мовної особистості вивчає порівняно нова галузь науки лінгвоперсонологія (Ю. Караулов, В. Карасик, І. Стернін, В. Нерознак, С. Єрмоленко, А. Загнітко, Т. Космеда й ін.). Описуючи лінгвоперсону вченого, спираємося на теорію Ю. Караулова, що виділяв три рівні мовної особистості: 1) вербально-семантичний, 2) лігвокогнітивний та 3) мотиваційно-комунікативний, на яких виявляються її мовні потенції [Караулов 2010: 11–17]. Для аналізу словникового складу на першому рівні потрібні авторські словники, однак на матеріалі творчості А. Кримського їх поки що не укладено. Другий рівень передбачає моделювання концептуальної картини

світу і засобів її вербалізації в наукових працях, публіцистиці, художніх творах та епістолярію. Нині такі дослідження, джерельною базою яких стали поетичні тексти, лише розпочаті [Данилюк 2015]. На третьому рівні вчені описують діяльнісну комунікацію лінгвоперсони з відповідним прагматикомом. Розгляд комунікативних інтенцій мовця минулих часів, встановлення мовних образів комунікантів уможлиблює епістолярна спадщина. Перші дослідження в цьому руслі епістолярію вже маємо [Богдан 2007; Журавльова 2007; Богдан 2008].

У полі нашої уваги перебуває комунікативно-географічний та епістолярно-дискурсивний простір А. Кримського періоду дитинства і юності, який вважаємо визначальним для лінгвоіндивідуалізації майбутнього філолога і формування його мовної особистості. Агатангел народився 3 (15 за новим стилем) січня 1871 р. у м. Володимирі-Волинському (тепер – Володимир). Про своє походження і зв'язок із мовою регіонів він писав у листі до О. Огоновського від 27.VII.1893: «Родився 1871-го року, 3 січня ст. ст. Швидко батьки мої переїхали в Київщину, та потім мені знов довелося прожити три роки на Волині, вже великим хлопчаком. Таким способом я однаково зріднився як з мовою Київщини, так і з мовою Волині. А з роду я зовсім не українець. <...> Батько мій білорус зроду, росіянин по вихованню; мати полька. Вчився я у школах російських (бо других тут і немає)» [АК, 1: 114]. Відомості про батьків знаходимо і в інших листах, напр.: «Мій батько з білоруського міщанського роду, мати – полька литовська, – я, значця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Вкраїні» (до І. Франка від 2 (14). XI. 1891) [АК, 1: 38–39]. Отож юнак підкреслював неукраїнське походження, однак свідомо не згадував про свої кримськотатарські корені, на які виразно вказує його прізвище (імовірно, прадідом був мулла з Бахчисараю, що перебрався до Білорусі в XVII ст. після конфлікту з ханом; дід прийняв християнство).

Остаточно не з'ясовано, хто обрав рідкісне ім'я для хлопця – *Агатангел* (*Агафангел*), яке походить із грецької мови: *agathos* – 'добрий', *angelos* – 'вісник' [Скрипник 1986: 32]. Одним із перших на нього звернув увагу І. Франко. У цитованому листі А. Кримського є приписка: «Р. С. Коли не секрет, то скажіть мені: звідкіля Ви знаєте, що я Агафангел?» [АК, 1: 41]. Зазначимо, що мова спілкування в родині Юхима Степановича (батька, вчителя історії та географії) була змішана, про що сказано в

листі до Б. Грінченка від 17.VI.1892: «Навіть у сім'ї я чув змалечку українську мову: мати моя говорить чисто по-українськи, тільки «етимологічною правописсю» (напр., речення «дай собаці їсти» звучить в неї: «дай собаце есті», – значиться тільки з вимовою чужою. В сім'ї й я говорив отакою мовою, але поза сім'єю чисто по-українськи або чисто по-російськи» [АК, 1: 59]. Усі листи до батька, брата Юхима і сестри Марії написані російською мовою з українськими вкрапленнями. Цікавим у цьому плані є лист студента Агатангела з Москви до брата від 27.III.1891: «Дражайший братец!<...> Когда будешь дома и будешь получать от мамы в изобилии всякие капиталы, то не забудь, по выражению Гафиза (в изящном переводе А. Хванько)... *згадать того з друзів, Що десь по безвістях блукає*, т.е. напхни обо мне, памятуй, что всякое деяние благо и всяк дар совершенен» [АК, 1: 25]. Цей лист закінчується трьома уривками з перекладів Гафіза українською мовою з риторичним запитанням: «Правда, хорошие стихи?» і презентує іронічно-розмовну манеру висловлювання юнака. У листах він нерідко називав сестру *Марусею*, напр.: «Письмо твое и *Маруси* пришло для меня совершенно неожиданно» (до брата Юхима від 4.XI. 1891) [АК, 2: 26]. Зазвичай звертаючись до сестри *Дорогая Маша*, в листі з Бейрута від 27.IV.1898 він писав: «Дорогая *Маруся*! <...> Целую тебя и Борю. Симе, когда приедет, поклон <...>. Твой Ф.» [АК, 2: 36] (ідеться про племінника Бориса і брата Юхима; скорочення *Ф.* – *Фаня*, *Фанько*, звідси, напевне, один із псевдонімів письменника – *А. Хванько*).

Принагідно звернемо увагу й на тогочасну мовно-етнічну специфіку міст, у яких у дитячі роки мешкав А. Кримський. За свідченнями О. Цинкаловського, до 1831 р. у м. Володимирі-Волинському панувала польська мова, але після поразки польського повстання з червня 1832 р. царський уряд почав активно запроваджувати російську мову. За переписом 1861 р. тут проживало 8636 мешканців (1778 українців, 723 поляки, 6122 євреї), були 1 державна чоловіча гімназія, 1 жіноча приватна гімназія, 1 міська школа, 1 початкова школа, 2 церкви, 1 чоловічий монастир, 1 римо-католицький костел, 1 синагога, 6 єврейських молилень [Цинкаловський 2017: 91–92]. Очевидно, перші 3 роки геніальний хлопчик прожив у Володимирі-Волинському (краснознавці знаходять підписи батька у шкільних документах до 1874 р.), навчився читати в три з половиною роки. Звенигородка на Київщині (зараз Черкащина)

– це повітове місто з 1796 р., де народився Юхим Степанович (1838–1915 рр.); там він побудував будинок за гроші, отримані після видання підручників із географії (1872) і математики (1874), куди й перевіз сім'ю. У кінці XIX ст. тут проживало 13127 мешканців: 5872 – православні, 194 – римо-католики, 6272 – євреї. У місті були чоловіче та жіноче 2-класні училища, бібліотека (створена батьком), друкарня (теж заснована ним), книжкова крамниця [Энциклопедический 1894: 353]. У 5 років батько віддав Агатангела до місцевого училища (1876–1881).

Про свою другу батьківщину вчений підготував книгу «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» (1930, видана лише в 2009). Відомо, що з 10-ти років він знову повернувся на Волинь, навчався в чоловічій прогімназії в повітовому м. Острозі Волинської губернії та мешкав у тітки-бібліотекарки (1881–1884). За «Описом міста Острога» (1845) тут проживало 9 415 мешканців, серед них значну частину становила польська шляхта, меншу – українці, але провідні позиції в житті міста займали євреї. У місті діяли 1 монастир, при якому була семінарія, 4 православні церкви, католицький монастир кармелітів і парафіяльний костел, про єврейські релігійні установи відомостей немає [Близняк 2009]. Крім того, тут були чоловіча прогімназія, 2-класна міська школа, 1-класна початкова школа, єврейська школа, 2 друкарні та ін. Велике значення мала можливість користуватися бібліотекою і багато читати. Отож у дитинстві хлопець перебував у багатокультурному соціумі, мешкаючи в невеликих містах, де чув українську, російську, польську мови та їдиш, кількома з них спілкувався, хоч і навчався в російськомовних закладах. Напевне, тоді й були закладені його українськість і багатомовність. У цитованому листі до О. Огоновського він писав: «... виховання не встигло зробити з мене щирого росіянина. А українство вросло в мене органічно без мого відома» [Кримський 1973, 1: 114]. У наведеному листі до Б. Грінченка підкреслено: «Я родився і виріс на Україні та й українізувався» [АК, 1: 59].

Друга чоловіча гімназія, в якій продовжив навчання Агатангел (1884–1885), – це середній загальноосвітній заклад у Києві, де вчилися діти «різночинців» (на відміну від Першої гімназії, де здобували освіту діти дворян). Після її закінчення юнак вступив за конкурсом до приватної Колегії Павла Галагана (1885–1889). За програмою вона дорівнювала 4 старшим

класам класичної гімназії, розрахована на 70 учнів (30 стипендіатів і 40 платників), які проживали в інтернаті. Науково-методичне забезпечення закладу здійснював Київський університет Святого Володимира, тут була багата бібліотека. Колегію вважали одним із найкращих приватних навчальних закладів Києва (за Кримським, – закрита школа «з трохи українським духом»). Про навчання в установі Агатангел писав у цитованому листі до І. Франка: «Скінчив я гімназійний курс у колегії Галагана, де був стипендіатом (бо я скрізь був першим учеником) <...> Мабуть, у ніякій гімназії так яскраво, так різко не визначається різниця суспільних верств, як у цій колегії (вона – інтернат). Я, як і другі стипендіати, дуже рано мусив пізнати, що я «поганого роду», «неблагородний», що в мене кров не така, як у «вищої породи» (с. в дворян та багатириів) <...> З другого боку, нас сильно давив нагніт вихователів, заснований на авторитеті» [АК, 1: 39]. Незважаючи на випробування в цій «великій школі життя», юнак отримав добру освіту, опанував іноземні мови: польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку (загалом знав близько 100 мов). Професор П. Житецький пробудив у ньому любов до української мови, літератури, історії. Із улюбленим викладачем Кримський листувався по-українськи все життя, використовуючи звертання *учителю*, напр.: «**Дорогий учителю!** Ви віри не поймете, який я був зворушений та як я зрадів, здобувши звістку про Вашу прихильність до мене та про Вашу пам'ять!» [АК, 1: 159]; «**Дорогий високошановний учителю мій Павли Гнатовичу!** Велике спасибі за Ваш лист» [АК, 1: 366] (про засоби ввічливості в його листах див.: [Журавльова 2007]). Саме в Києві остаточно сформувався українознавчий вектор юнака, про що він писав у листі до Б. Грінченка від 17.VI.1892: «Я зрозумів, що я мусю бути українофілом, – і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство» [АК, 1: 65].

Значний вплив на формування україномовної особистості Кримського в цей період мало знайомство з українською інтелігенцією та з Лесею Українкою (1887). У статті «Із спогадів щирого друга» він окреслив тодішню ситуацію в Києві після загибелі царя Олександра II і наступ реакції, що заставив українських діячів показати «справжнє обличчя бо-язузливих українофілів»: «На цьому фоні зовсім по-іншому

виділялися тільки три сім'ї (я маю на думці тільки інтелігенцію). Це – Лисенки, Старицькі і Косачі. В цих сім'ях українською мовою користувалися не тільки в літературному вжитку, а вона проймала все життя» [АК: 502]. Зворушливо описано першу зустріч Агатангела й Лесі в театрі: «Дивлюсь, якась дівчинка: їй було тоді 16 років, але на вигляд можна було дати років 14. <...> Обидва ми дуже зніяковіли, і тільки після нагадування Олені Петрівни подали одне одному руки» [АК: 504]. Їх обох цікавили іноземні мови, об'єднувало прагнення перекласти світових класиків українською мовою. Листування, яке тривало упродовж усього життя, нараховує близько 200 листів (збереглися лише написані Лесею), що засвідчують теплі, дружні стосунки комунікантів (про епістолярні діалоги Лесі Українки й А. Кримського див.: [Богдан 2008]). Агатангелові присвячено драму «В катакомбах», із ним постійно консультовалася письменниця. «Ми були близькими друзями протягом багатьох років до останнього дня життя Лесі Українки, – зазначав автор спогадів. – Вона довіряла мені свої твори раніше, ніж друкувати їх. Я не наважусь назвати іншого письменника, який би з такою відповідальністю ставився до своєї праці, як Леся Українка. <...> Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім вченим, дослідником» [АК: 503].

Після закінчення колегії А. Кримський, як відомо, розпочав навчання в Інституті східних мов у Москві (1889 – 1892) і на філологічному факультеті Московського університету (1892 – 1896), здобувши ґрунтовну освіту орієнталіста і славіста. Про це він так писав у листі до І. Франка від 18 (13).ІІ.1894: «Я скінчив східний факультет, скінчив по першому розряду («кандидатом») та й пішов ще на один факультет – історично-філологічний» [АК, 1: 138]. Хоч його вчителями були відомі вчені – мовознавець і етнограф В. Міллер, фахівці з порівняльно-історичного мовознавства О. Веселовський і П. Фортунатов, історики П. Виноградов і В. Ключковський, арабіст І. Крачковський та ін., загалом навчання в інституті та університеті студент оцінював досить критично: «Не подобається мені університет! Я й інститутом був незадоволений, але тоді я себе втішав гадкою, що незабаром перейду до у[ніверсите]ту», де професори кращі. Перейшов і не бачу нічого кращого. Те, чого я шукаю в професорах, не є відомості: таку річ я й самотужки здобуду; я ж шукаю науковості, не ерудиції. Нові товариші теж мене обурюють: це якісь хлоп'ята» (лист до Б. Грінченка від 18 (4).Х.1892

із Москви) [АК, 1: 97]. Напевне, ці думки спричинені тим, що Кримський уже мав глибокі знання, набагато кращі, ніж в однокурсників, тому потребував наукового осмислення матеріалу. Крім того, як чутлива особистість, Агатангел відчував брак добрих стосунків, які склалися в нього, наприклад, із О. Веселовським («прекрасною людиною і прекрасним професором»), В. Міллером та його родиною (про це свідчать листи і фотографії з родинного альбому). Наприклад, у листі з Бейрута від 8.III.1898 він емоційно писав: «Многоуважаемый Всеволод Федорович! <...> Какое у Вас хорошее сердце! Я Вас всегда обожал как знаменитого ученого. А теперь, получая письма, в которых всегда заключается или ободрительное слово, или самое полное расположение, я испытываю... ах, я и сам не знаю, что я испытываю! <...> Хочется изо всей силы пожать Вашу руку, просто даже раздавить ее в своих пожатиях» [АК, 2: 309].

На східному факультеті Петербурзького університету молодий випускник отримав звання магістра арабської словесності, був запрошений викладати в Лазаревському інституті східних мов арабістику. Перелік показує, що він читав багато різних курсів: історію семітських мов, російсько-арабський переклад, перську мову і літературу, турецьку мову тощо. Дослідник перебував на стажуванні в Лівані та Сирії (1897 – 1901), де поглиблював знання східних мов, студіював стародавні арабські манускрипти. Він відчув помітну різницю між книжною арабською мовою IX – X ст., яку опанував в інституті, та сучасною розмовною, що стало проблемою на початках: «Я був вивчив стародавню арабську мову, якою, справді пишуть і тепер письменні люди, але звичайна публіка не розуміє. Щоб не загинути навіть просто з голоду, я мусив узяти собі вчителя і цілий день учитися нової мови. Аж допіру оце можу вже сказати, що навчився сучасної мови; тільки ж скільки часу і енергії коштувало мені те заняття!» (лист до П. Житецького з Бейрута від 29.I (10.II). 1897) [АК, 2: 270]. Після повернення до Москви в 1901 р. 30-річний А. Кримський очолив кафедру арабської лінгвістики, став професором арабської літератури та історії ісламу, написав і видав низку монографій-підручників з філології, історії та релігії Близького Сходу, підготував курси літератури арабів, персів і турків. Таким чином, у Москві та Бейруті активізувався сходознавчий вектор його мовної особистості, однак не згасали українознавчі інтереси.

У листі до І. Франка від 3(15).ІІІ.1891 молодий учений писав: «Ми, московські українці, все більше та більше прокидаємося і беремося до деякої праці. Рoste в нас і попит на часописі, так що вже одного примірника «Народу» та «Правди» – мало» [АК, 1: 22]. Він публікував статті та рецензії українською мовою в галицьких виданнях, підготував книгу «Украинская грамматика» у 2-х томах (1907–1908), видав «Повістки й ескізи з українського життя» (1895), поетичну збірку «Пальмове гілля» (в 2 частинах 1901, 1908), «Бейрутські оповідання» (1906), роман «Андрій Лаговський» (1905), зробив переклади поезії Гафіза, Омара Хайяма, Сааді, Фірдоусі, турецьких народних пісень та ін. У листі до П. Житецького від 22.IX.1896 здібний учень запевняв учителя: «Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить у мені роботу українську, дак цьому вірте» [АК, 1: 253]. Наприклад, виявивши, що в дружини російського віцеконсула Лівану є листи Т. Шевченка до Я. Лазаревського і малюнки, він турбувався про їх придбання українською громадою: «Справа з цими листами дуже цікавить мене через те, що ані кн. Гагарін, ані його жінка не мають виразної ідеї про значення Шевченкове, так що листи ції не загарантовані од загину. Була в них іще пачка листів Шевченкових до Жемчужникова, – вони її спалили...» (лист до О. Кониського від 18.XI.1898) [АК, 2: 260]. Відомо, що А. Кримський перекладав твори Т. Шевченка турецькою мовою, опублікував кілька статей про специфіку такого перекладу.

Найповніше українська мовна особистість Агатангела Юхимовича була зреалізована в Києві, до якого восени 1918 р. на запрошення уряду гетьмана П. Скоропадського він переїхав і став одним із організаторів Академії наук в Україні, зокрема директором Інституту української наукової мови (1921 р.; тепер – Інститут української мови НАН України). Вивчення аспектів діяльності багатовимірної особистості вченого цього періоду потребує окремої розвідки.

Отже, аналіз комунікативно-географічного та епістолярно-дискурсивного простору А. Кримського засвідчує, що формування його мовної особистості відбулося в дитячі та юнацькі роки. Її риси визначили походження (генетичні корені, вчительська сім'я, унікальні здібності), багатомовні й багатокультурні місця проживання і навчання (Володимир-Волинський, Звенигородка, Острог, Київ, Москва, Бейрут), гідні

наслідування Вчителі (насамперед П. Житецький та В. Міллер), спілкування з видатними людьми (І. Франком, Б. Грінченком, О. Огоновським, М. Павликом, Лесею Українкою та ін.).

Зауважимо, що ми зробили лише крок в осмисленні джерел становлення лінгвоперсони – Агатангела Кримського. Потребують докладних студій тенденції осмислення ним значення мови для самоідентифікації окремої особистості, української інтелігенції, становлення української нації загалом.

Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2009* / ред. випуску В. Собчук. Кременець, 2009. С. 226–232.

Богдан С. Автопортрет Агатангела Кримського крізь призму епістолярії: самохарактеристики і самономінації. *Агатангел Кримський – учений, письменник, українець* : зб. наук. пр. / упоряд. Н. Данилюк. Луцьк : Волинська книга, 2007. С. 72–88.

Богдан С.К. Епістолярні діалоги Лесі Українки як джерело реконструкції стереотипів міжособистісної комунікації та образів комунікантів: Агатангел Кримський. *Леся Українка і сучасність* : зб. наук. пр. Луцьк : РВВ «Вежа», 2008. Т. 4, кн. 2. С. 315–337.

Данилюк Н. Мовна картина світу в поезії Агатангела Кримського. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки* : Філологічні науки. Мовознавство. 2015. № 6 (307). С. 30–36.

Журавльова Н. Засоби ввічливості у листах Агатангела Кримського. *Агатангел Кримський – учений, письменник, українець* : зб. наук. пр. / упоряд. Н. Данилюк. Луцьк : Волинська книга, 2007. С. 89–95.

Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001.

Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології : монографія. Вінниця : Нілан-Лтд, 2017.

Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Изд-во ЛКИ, 2010.

Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей : словник-довідник. Київ : Наукова думка, 1986.

Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої». Ч. 18 (2), 1935. Перевид.: Володимир-Волинський, 2017.

Энциклопедический словарь : в 82 т. / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1894. Т. XII.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АК – *Кримський А.* Вибрані твори. Київ : Дніпро, 1965.

АК 1, 2 – *Кримський А.* Твори в п'яти томах. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн.1, Кн. 2.

REFERENCES

Blyzniak, M. (2009). The town of Ostroh at the end of the 18th – beginning of the 19th century. *Studies and Materials of the History of Volyn. Kremenets*, 226–232 (in Ukr.).

Bohdan, S. (2007). Autoportrait of Ahatanhel Krymskyi through the prism of an epistolary: self-descriptions and self-nominations. *Ahatanhel Krymskyi – a scholar, writer, and a Ukrainian*. Lutsk : Volynska knyha, 72–88 (in Ukr.).

Bohdan, S.K. (2008). Epistolary dialogues of Lesia Ukrainka as a source of the reconstruction of the stereotypes of interpersonal communication and images of communicators. *Lesia Ukrainka and modernity*, 4 (2), 315–337 (in Ukr.).

Danylyuk, N. (2015). A linguistic map of the world in the poetry by Ahatanhel Krymskyi. *A scientific journal of the Lesia Ukrainka Eastern European National University. Philological sciences. Linguistics*, 6 (307), 30–36 (in Ukr.).

Brokhauz, F.A., Yefron, I.A. (1894) (ed.). An encyclopedic dictionary : in 82 vol., 12 (in Rus.).

Karaulov, Yu.N. (2010). The Russian language and a linguistic persona. Moskva : Yzd-vo LKY (in Rus.).

Skrypnyk, L.H., Dziatkivska, N.P (1986). Proper names of people : a reference dictionary. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Tsykalovskiy, O. (2017). Volodymyr – a Prince's city. Lviv: Nakladom fondu «Uchitiesia, braty moi», 18 (2), 1935. Reprint : Volodymyr-Volynskiy (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya., & Bybyk, S.P., Todor, O.H. (2001). The Ukrainian language – a short explanatory dictionary of linguistic terms. Kyiv : Lybid (in Ukr.).

Zahnitko, A. (2017). The theory of linguopersonology. Vinnytsia : Nilan-Ltd (in Ukr.).

Zhuravlova, N. (2007). Means of expressing politeness in Ahatanhel Krymskyi's letters. *Ahatanhel Krymskyi – a scholar, writer, and a Ukrainian*. Lutsk : Volynska knyha, 89–95 (in Ukr.).

LEGEND

AK – Krymskyi, A. (1965). Selected works. Kyiv : Dnipro (in Ukr.).

AK 1, 2 – Krymskyi, A. (1973). Works in 5 volumes. Kyiv : Naukova Dumka, Vol. 5, P.1 – 2 (in Ukr.).

Статтю отримано 18.09.2021

Nina Danylyuk, Oksana Rohach

SOURCES OF THE FORMATION OF AHATANHEL KRYMSKYI'S LINGUISTIC PERSONA

The article is devoted to the sources of the formation of a linguistic persona of the future famous scholar, writer, translator, and polyglot – Ahatanhel Krymskyi. In the article there has been conducted an analysis of the communicative geographical and epistolary discursive area of A. Krymskyi at the times of his childhood and adolescence. These periods of his life we consider the decisive ones for his linguistic individualization and the definition of the parameters of a linguistic persona. The linguistic persona's features were caused by the origin of A. Krymskyi (the Crimean Tartar roots, an intelligent family of a teacher of history and geography and a Polish Lithuanian noble woman), and his unique abilities (the boy learned to read at the age of 3 and a half, had a phenomenal memory, and an analytical brain). A great role was played by the multilingual and multicultural places of dwelling and studying, namely the following towns and cities: Volodymyr Volynskyi, Zvenyhorodka, Ostroh, Kyiv (such languages as Ukrainian, Russian, Polish, and Yiddish were spoken there and different ethnic cultures cooperated), Moscow (A. Krymskyi was surrounded by the Russian, Ukrainian, and other languages; a Ukrainian community was actively working), Beirut (in the city, the Arabic, French, Russian, and other languages were spoken; there was a unique environment of Eastern/Oriental cultures). The formation of a polyglot was favoured by the study of classical languages, Western European, Slavonic and Eastern / Oriental languages at the secondary and higher educational institutions. The evolution of scientific abilities of the specialist in the Ukrainian, Slavonic and Oriental studies was supported by the highly professional teachers (first of all Pavlo Zhytetskyi in Kyiv and Vsevolod Miller, Oleksii Veselovskyi, Ihnatii Krachkovskyi in Moscow). The communication with famous people (Ivan Franko, Borys Hrinchenko, Omelian Ohonovskyi, Mykhailo Pavlyk,

Lesia Ukrainka and others) intensified the Ukrainian vector of the linguistic persona of A. Krymskyi. Creative possibilities of the linguopersona-writer and translator are reflected in his literary and translation heritage (the collection of poems “Palm branches” (1901, 1908), “The Stories of Beirut” (1906), the novel “Andrii Lahovskyi” (1905, a full version was published in 1972), translations of the poetry by Hafez, Omar Khayyam, Saadi, Ferdowsi, Turkish folk songs and others into Ukrainian and Russian.

Key words: Ahatanhel Krymskyi, a linguistic persona, linguopersona, a communicative-geographical area, epistolary discursive area, linguopersonology.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.3>

УДК 821.161.2-6Кримський:82(477)(092)

ПОСТАТЬ А. КРИМСЬКОГО КРИЗЬ ПРИЗМУ ДИСКУРСИВНОГО ПРОСТОРУ ЙОГО ЛИСТІВ ДО І. ФРАНКА

КОСМЕДА

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
професор, професор титулярний
(Польща), професор кафедри
романських мов і світової літератури,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса (Вінниця),
вул. Архипенка, 9, кв. 1, м. Львів-5,
29005;

e-mail: tkosmeda@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

Tetyana

KOSMEDA,

Doctor of Philology, Professor,
Titular Professor (Poland), Romance
Languages and World Literature,
Vasyl' Stus Donetsk National
University (Vinnytsia),

vul. Archipenka, 9, apt. 1, Lviv-5;

e-mail: tkosmeda@gmail.com

Дослідницький матеріал – фрагменти листів А. Кримського до І. Франка. У статті простежено особливості інтимізації персонального тексту, омовлення почуття поваги та любові з урахуванням дискурсивної своєрідності творця епістем, особливостей його ідіостилю. Зосереджено увагу на таких стилістичних явищах, як інтертекстуальність, моделювання okazional'nykh слів, уживання зменшено-пестливих форм, актуалізація інішомовних укрплень; синкретичне поєднання характерних мовленнєвих жанрів; створення гібридних жанрових епістолярних зон; моделювання критично-інтимного дискурсу; демонстрація високого рівня системи компетенції мовної особистості.

Зроблено висновок, що А. Кримський у дискурсивному просторі листування демонструє креативність і виразно виявляє індивідуальний стиль, відображений і в його художньому та науковому дискурсі, що потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: ідіостиль, інтимізація, его-текст (персональний текст), епістема, дискурс, мовна особистість.

*Найкращий кримський подарунок
Україні – Агатангел Юхимович Кримський.
Омелян Прицак*

Лінгвістика ХХІ ст. фокусує увагу на *ego-текстах* [Михеев 2007], дослідження яких дає змогу більш глибоко зрозуміти мовну особистість, характер персонального мовного простору, манеру мовлення індивідуума, комунікативні стратегії і тактики, що виявляються під час творення інтимних текстів, комунікативну та мовну компетенцію автора висловлення. Звісно, в *ego-текстах* виявляється система мовленнєвих жанрів, притаманних мовотворчості особистості.

Зауважимо, що саме поняття *ego-тексту* (*я-тексту*) сьогодні потребує дослідницької уваги, адже цей термін не є усталеним. Наприклад, В. Карасик пропонує синонімічний аналог *персональний дискурс* [Карасик 2000: 5–10], польські дослідники також застосовують цей термін, а також ряд інших: *особистий текст*, *особистий текстовий документ* [Jarosiński 1998], *ego-документ* [Szulakiewicz 2013], *дискурс приватності* [Kita 2013], *текст про себе* [Lubas-Bartoszyńska 2006].

Ego-текст, як і будь-який інший текст, це складний згусток сенсів, «текст у тексті» (Ю. Лотман). У ньому поєднуються буденне, розмовне мовлення з професійним, художнім, публіцистичним, філософським, своєрідно виявляється інтертекстуальність, прецедентність, біографічність, аксіологічність, емоційність. *Ego-тексти* є ключем до розуміння внутрішнього світу людини, її світобачення, світовідчуття і світосприймання. Під час аналізу цих текстів з'ясовуємо й персональну «мовну біографію», особливості вдачі та характер людини тощо [Космеда, Осіпова, Піддубна 2015: 189–205].

Одним із жанрових різновидів *ego-тексту* є лист. Як відомо, листування – сфера персонального дискурсу, що має низку підвидів залежно від мети епістолярної діяльності та типу мовної особистості – творця епістеми. Листи підпорядковуються одній інваріантній композиційній моделі й об'єднуються в єдиній формі мовленнєвої варіативності, що і є специфічною ознакою епістолярного жанру. Такої думки дотримуються С. Гіндін [Гиндин 1989], В. Наєр [Наєр 1987], Т. Радзівєвська [Радзівєвська 1998], пропонуючи *епістолярне мовлення вважати міжстильовим явищем*, що посідає певне місце в рамках чинної системи функціональних стилів.

Мета цієї наукової розвідки – з'ясувати своєрідність фрагмента персонального дискурсу епістем А. Кримського. Дослідницький матеріал – фрагменти листів А. Кримського до І. Франка [Кримський 1965: 473–497].

Насамперед простежмо, як змінювалася форма звертання А. Кримського до І. Франка, що залежить від ступеня їхнього знайомства, трансформації стосунків від шанобливих до більш дружніх, інтимних, порівн.: *Високоповажний добродію!* (24.07.1890); *Дуже шановний пане Франко!* (23.12.1890); *Вельмишановний пане Франко!* (06/18.04.1891); *Вельмишановний Добродію!* (10/22.06.1891); *Глибокоповажний писателю, пане Франко!* (13/25.10.1891); *Шановний Земляче!* (2/14.11.1891); *Високоповажний приятелю!* (від 20.08.1893); *Дорогий, високоповажний Друже!* (26.10.1893); *Дорогий Друже!* (18.10.1896); *Дорогий товаришу!* (05.02.1904). Два останніх звертання стали характерними від 1893 року, що вказує на приязні стосунки, які встановилися між адресантом і адресатом.

У листах простежуємо омовлення різних комунікативних жанрів. Зокрема, це гібридна синкретична форма **прохання-пропозиції-переконання** з намаганням показати її слухність, виказати глибоку повагу й висловити надії на допомогу: *Цього року наша печать дуже часто зачіпала язикове питання, і з усього видно, що дуже-дуже нам треба науково зложеного словаря російсько-українського. <..> Нема чого й розводитись, яку велику вагу, який великий вплив мав би цей словар. Тільки ж біда, що робота це колосальна, одній людині з нею впоратися важко, бо тут треба було б довгих років праці, тим часом такий словар давно вже страшно потрібний, і немає українця котрий би не відчув недостачі його. І от мені прийшла гадка, але я вельми незвісна людина, щоб вона мала вплив на других: задля ініціатора треба бути таким славним письменцем, такою повагою, як, напр., Ви. Якщо цю гадку оголосите ви, то можна бути певним, що щось вийде* (13/25.10.1891).

Комунікативний гібридний жанр **подяки-скарги-вибачення** продемонстровано в такому характерному фрагменті листа: *Наперед усього позвольте щиро подякувати за фотографію. Останніми часами я живу сливе на самотині-однині, рідко бачусь з кимсь, і через те Ваш любий лист із присилкою зробив мені велику-велику втіху... Ох, несподівано знов пишу в тім стилі, який Ви мені заборонили! Але повірте, що коли часом у мене трапиться якась безпосередність, якийсь вибух чуття,*

то все це виходить тільки од щирого серця. Признаюсь навіть, що мене трохи покривдило те місце Вашого листа, де ви кажете, що мої «восторги» можуть викликати підозріння в їх нещирості (2/14.11.1891).

Окремі епістери дають змогу краще зрозуміти чуттєву маскулінну натуру А. Кримського. Свою емоційність він добре усвідомлював, однак жартував із цього приводу, наголошуючи й на своєму психічному стані здоров'я – дещо неврівноваженому, указував на свою схильність надто бурхливо реагувати на певні життєві події, залучаючи до оцінки власного Его й думки своїх колег, наставників: *Коли я в нездержаних виразах висловлюю свої почування, то в цьому винна моя страшенна нервова вдача, яка навіть примусила Вашого beau frere'a Трегубова сказати моему братові про мене: «він причинний, або й божевільний». Очевидячки, це вже сміхота, бо якщо я причинний, то й усі, в кого часом бува зденервування, теж причинні! (2/14.11.1891).*

Натрапляємо на дуже інтимний лист-сповідь, що може бути адресований лише близькій людині, до якої є велика довіра і чия думка є надто важлива: *Не знаю я, чи не буде часом Вам нелюбо слухати чужу сповідь, але я просто почуваю потребу висловитись перед Вами, бо за цей або попередній рік я наробив стільки помилок, котрі Вам стали відомі і мусили, запевне, кинути тінь на мене: я кажу про мої відносини до деяких галицьких народовців. Почати треба буде ab ovo (2/14.11.1891).* Цей лист, як видається, є надважливим для розуміння сутності Его (Я) А. Кримського, тому зупинимося на ньому докладніше.

У цій епістемі вчений уважає за потрібне стисло викласти певні факти своєї біографії, указати на свій родовід, особливості своєї психіки, розповісти про свої успіхи і труднощі під час навчання, бідність, злидні, пошуки істини, а також наголосити на своєму українофільстві та патріотизмі: ***Мій батько з білоруського міщанського роду, мати – полька литовська, – я, значця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Вкраїні. Саме моє походження мусило мене зробити демократом. Скінчив я гімназійний курс у колегії Галагана, де був стипендіатом (бо я скрізь був першим учеником), але ж в колегії половина вихованців складається із «свокош-тних», багатирів та аристократів, – ми, стипендіати-бідакки, мусили з ними вести раз у раз боротьбу <..> Я <..> дуже рано мусив пізнати, що я «поганого роду», «неблагородний»,***

що в мене кров не така, як у «вищої породи» (с. є. в дворян та багатирів) (2/14.11.1891).

Зауважує автор і про набуті почуття, скаржитися на нелегкі життєві обставини: *Не важко здогадатися, що ми, стипендіати, зненавиділи од усієї душі той аристократизм; тільки ж доводилося дізнавати чимало минут гіркоти, образ) (2/14.11.1891).* А. Кримський намагається пояснити причини своєї чуттєвої натури, свою схильність до виказу збудженості, нестриманості, надмірної емоційності, що криється, на його думку, у способі виховання, порівн.: *Наші ж вихователі займалися психологією кожного, залазили брудними лаписьками в душу вихованця, а коли він пробував спитати, через віщо він мусить що-небудь зробити так, а не так, то вони ще й гнівалися, звали це резонерством. При такій системі не дивниця, що вченикові хочеться робити все навпаки; тим-то своєкоштіні і їх прихвостні так залюбки вдавалися в оргії, тим-то стипендіати так любили казати вихователям зухвалості, коли тільки це було можливо. Чи диво, що при такій обстановці нерви можуть геть розхитатися? А Трегубов (непогана людина, скільки я знаю, але кепський педагог) зве це божевільністю! (Зрештою, це я тепер тільки можу признати, що от, наприклад, Трегубов є непогана людина. Тоді ж я його ненавидів, мабуть, гірше, ніж кого). І висновок – І от при таких стані речей мені довелося познайомитися з українофільством, і я рішуче став ним....*

Усвідомлює учений і те, що за натурою своєю належить до людей з надто вразливою психікою: *Я од природи дуже нервовий, обставинами життя був доведений до зденервування... (2/14.11.1891).* Однак при цьому А. Кримський ставить до себе досить самокритично, хоч у попередньому фрагменті листа вдається до жанру похвали (*був першим учеником*). Але притаманна скромність змусила дописувача тут же дати пояснювальну примітку (*Бога ради, не думайте, що я якийсь самохвал!*).

Учений вигадав для омовлення свого психологічного стану okazіональну лексему *самоморочення* (*Тільки ж недовго могло тягнутися самоморочення: я таки мусів переглянути критично свій світогляд*). Він розуміє, що з його свідомістю відбувалися певні метаморфози, які однак йому вдалося збагнути й критично оцінити, удосконалюючи себе: *Почалася в мені боротьба, почалося періодичне зденервування. Мені аж со-*

ром згадати, боячись стати «зрадником», кинувся до писання дописей в «Правду» та ін., – як кидався на Драгоманова, на вашу часопись! З кожним разом моє завзяття слабло, але й тоді, коли я був нетерпимим, я не чинив помилок з розмислом [...] Почав я примиряти в собі націоналізм і космополітизм, почав зближати їх і доказувати, що вони не виключають один одного; таким-то способом з'являлися в «Правді» похвали Вашій партії... (2/14.11.1891).

Отже, у листах до І. Франка А. Кримський описав, як формувався його світогляд, який поступ відбувся з його поглядами, виклав свої сумніви, сумління, жалі. Цілком самокритичним є підсумок цієї епістеми-сповіді: *Одним словом, як бачите, в мені було маса нелогічностей, неконсеквентностей, і така хитанина тяглася півтора року... (2/14.11.1891).* Самокритичний інтимізувальний виклад листа, логічно, вимагав і сподівання автора на порозуміння з адресатом: *Тепер, коли ви мене трошки знаєте, Ви, либонь, не сердитиметесь на мене, коли я вистрілю якимсь «компліментом». Я й сам знаю, що я не дитина і що палкість моя може видатися комусь нещирою власне через занадто ентузіастичний спосіб висловлення, але ж я часто не можу себе держати, не можу здержати чуття. Коли я був москалежерцем, тоді я сильно листувався з д. Гладилевичем; перестав він писати до мене тоді, коли я в декабрі того року написав йому, що дуже люблю читать Вашу часопись. Але спершу він здавався великим прихильником простого люду, а його патріотизм ще більше додавав йому ваги в моїх очах, і от я тоді, мов маленький хлопчик, давав у листах йому епітети: милий, коханий, дорогий і т. ін. Він не знаходив цього чудним і тим при звичайв мене не ховатися з чуттями. А Вас я так шаную, так поважаю, як ніколи не міг би Гладилевича, – і чи ж дивниця, що мені не раз хочеться найприхильнішими назвами виразити Вам мою симпатію? (2/14.11.1891).*

Наведений фрагмент листа зафіксував таку комунікативну компетенцію мовної особистості А. Кримського, як тяжіння до надмірного висловлювання почуттів та емоцій, вербалізації щирості, намагання моделювати компліменти, похвалу, залучаючи широкий масив інтимних прикметникових означень. Себе Кримський порівнює з дитиною, очевидно, маючи на увазі дитячу безпосередність, щирість, чистоту помислів. А ще, як видається, схильність до скарг, нарікань, про що вже йшлося

і що виявляється в листах письменника неодноразово, як-от: *...не подумайте, дорогий друже, буцім ліньки або недбалість роблять мене неакуратним: не ліньки й не недбалість, а попросту фізичні перепони...* (13.XI.1894).

Аналіз лексичного матеріалу листування з І. Франком засвідчує, що А. Кримський – натура мрійлива: *Мені сьогодні здається, ніби я був спав та й прокинувся. А не гарно прокидатися! Знову верну до тих чарівних снів, де люди не знають, ані нервів, ані суєти мирської!* (03.10.1895).

Ще одна особливість епістол Кримського – намагання викласти власні суспільно-політичні погляди, номінуючи себе *націоналом*, тобто народником. Він заперечує термін *націоналізм*, бо вкладає в нього лише негативний зміст, порівн.: *...я все-таки вважаю себе за націонала (не за націоналіста, але за націонала), бо признаю народності. От і Драгоманова, хоча він себе зве космополітом треба все-таки признати за націонала (так його й звать декотрі росіяни...). Але в мені є навіть щось сильніше: [...] хоч я не вірю в усякі «національні вдачі» (в тім розумінні, як кажуть наші націоналісти), хоч я відносуся однаково до всіх народів, але патріотизм у мене зостається* (2/14.11.1891).

Аналізоване листування відображає і національно-культурну позицію адресанта. Адже А. Кримський-татарин емоційно означає динаміку у своїх поглядах, яку відбиває okazіональне слово – *поукраїнитися*, порівн.: *Хоч я родом не вкраїнець, але я цілком поукраїнився...* (2/14.11.1891). Окремо акцентує увагу автор листів на своєму ставленні до української мови (*...її люблю, і сильно люблю...*), зауважуючи: *Та от у мене тепер велике горе. За останній піврік я не представив в інститут жоднісінької орієнтальної праці, бо був дуже захоплений історією руської мови* (28.01.1896). Любить учений і українську пісню (*...звуки вкраїнської пісні, доводять мене аж до сльози*).

Інтимний дискурс А. Кримського є джерелом характеристики його критичного мислення, а також розуміння того, що критика повинна бути об'єктивною. Про це зауважено І. Франкові так: *Критику на Ваші вірші я напишу дуже охоче. Знаю, що тут мені буде чимало роботи, але я нею займуся зовсім залюбки, бо писання критичної статті примусить мене вникнути глибше у Ваші твори, – а це вважаю задля себе самого дуже корисним...* (2/14.11.1891).

У листах спостерігаємо, як дослідник оперує жанром вибачення, пом'якшення гостроти критичних міркувань: *Останнім часом довелось мені атакувати Вас аж на двох пунктах: в «Зорі» на Руданському і в «Киевской старине» на Вишенському. За Руданського Ви, може, й не дуже розсердилися, а за Вишенського, мабуть, дуже, бо щось не пишите нічогосінько. А мені здається, що сердитись нема чого: своєю передмовою до статті я виразно зазначив, що бажав тільки викликати ширишу дискусію, а не чіплятися за дрібниці так собі, не знати чого (03.10.1895).* Бачимо, що, хоч А. Кримський й дуже поважає свого кумира Франка, але істина для нього дорожча.

Намагання виправдатися й вербалізувати почуття надії та глибокої поваги, віри в порозуміння висловлює А. Кримський і в іншому листі до І. Франка: *Думаю, що ви вже настільки вірите в мою щирість, щоб не добачити в останніх моїх словах якийсь порожній комплімент. Ваші вірші я дуже поважаю, та, на превеликий жаль мій, я не гаразд обзнакомлений із ними, бо великої частини з їх я не міг нізвідки дістати... Не сердьтеся, дорогий друже, що я так поставив справу: повірте, це з щирості. Та я й певний, що Ви, такий знавець людської душі, мене зрозумієте і зробите так, як я передкладаю (2/14.11.1891).*

Вибачливість, виправдальність епістолярної манери А. Кримського іноді набуває грайливості, демонструється стилізація східного багатослів'я, нанизування позитивних оцінних метафор. Порівн., наприклад, прохання, скероване І. Франку, надіслати його фотографію: *... мені часто страшно бажається мати Вашу карточку. Яку б радість ви мені зробили, якби прислали її! Коли б Ви прислали Вашу фотографію, то дали б «єгипетського цукру попугаєві мого серця», дали б «пахощі рожі соловейкові моєї душі», як мовлять турки XVII віку, коли хтять виразити найбільше вдосконалення (19/31.10.1891).*

Широка ерудиція, глибокі філологічні знання спричинилися до актуалізації інтертекстуальності, прецедентності в інтимному епістолярному дискурсі А. Кримського. Кожного разу цитування надавало листам різної модальності. В одному випадку – жартівливої тональності (*До всього того, харч зовсім незвичайний: усяке зілля варять, печуть, присмажують, мішають докупи, знов варять, знов присмажують на двадцятьох оліях та смальцях: як казав Гоголь, це все «в обильном*

количество вещей нестерпимая» для наших животів європейських (18.10.1896). В іншому підсилювало вартість висловлених міркувань («*Якщо я помилявся коли, то помилявся я чесно*», – скажу я словами Мирного (2/14.11.1891).

Поширені в его-текстах А. Кримського, що цілком закономірно, украплення з іноземних мов, порівн.: *beau frere'a* – з французької мови ('доброго брата'), *ab ovo* – з латинської ('від початку') (2/14.11.1891). Чимало в листуванні лексико-граматичних полонізмів, характерних для розмовного мовлення українців-західняків: *зденервування* (замість *знервованість*, *збудженість*), *вродився* (замість *народився*), *дівзавати* (замість *зазнавати*), *розмисл* (замість *міркування*), *попросту* (замість *просто*), *запевне* (у значенні 'точно, однозначно'), *часопись* – ж. р. (замість *часопис* – ч. р.) та ін.

Виокремлюючи таку виразну рису его-текстів А. Кримського, як емоційна напруженість, ще раз підкреслюємо схильність адресанта до словотворчості (див. вище про вживання слів *самоморочення*, *москалежерець*, *поукраїнився*, «*своєкоштный*») та функціонально-стилістичне навантаження зменшувально-пестливих слів, насамперед прислівників (*очевидячки*, *нічогісінько*, *неймовірененько*).

Як захоплена філологією особистість, А. Кримський так привертає увагу до цієї спеціальної сфери діяльності: *Дивне діло тая філологія! Ніколи ніяка наука не могла зволодіти цілою моєю істотою так сильно, як вона: вона, філологія тая, має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не покинути місця нічому іншому*. Знаєте: колись Потебня був прочитав Кониському свій переклад «Іліади» на українську мову (здається, пісню першу); Кониський аж упився ядерною, напрочуд гарною мовою в тім перекладі і ентузіастично згукнув: «Як же ж гарно! Коли б оце та швидко надрукувати, – ото був би ступінь для розвою нашої національності – так ступінь!». А Потебня, по-дитячому якось радіючи, одказав: «Э! Какое там «национальности!» Вы послушайте только звуки! Звуки-то! Что за звуки! (03.10.1895).

Отже, аналіз листів А. Кримського до Івана Франка уможливив відзначити своєрідну вербалізацію категорії інтимізації. З одного боку, простежуємо варіантність стереотипних частин епістоли: особливі форми пошанних або пошанно-дружніх звертань, що змінюються залежно від того, наскільки посилюються інтимні почуття; різноманіття способів вербалізації

почуття шани, поваги та любові до адресата. З іншого боку, фіксуємо особливості інтертекстуальності, схильність до моделювання okazionalnih слів, уживання зменшено-пестливих форм, актуалізацію іншомовних вкраплень, розмовних полонізмів у висловленнях адресанта. Приватний дискурс А. Кримського – І. Франка охопив жанрові мовленнєві підвиди, серед яких переважають *жаль, скарга, виправдання, сповідь, схвалення, спонукування, комплімент, прохання, пропозиція, подяка* та ін. Здебільшого в текстах-листах синкретично поєднуються кілька мовленнєвих жанрів, які створюють гібридні жанрові епістолярні зони.

За загальною тональністю проаналізовані листи шанобливо-величальні, коли текст стосується І. Франка, чи іронічно-жартівливі, коли йдеться про особистість самого А. Кримського. Він моделює й своєрідний критично-інтимний дискурс, коректно висловлюючи зауваження й виказуючи високий рівень власної компетенції та ерудиції.

Приватне листування вченого репрезентує одночасно розмовний, публіцистичний, науковий і художній стилі. Основне призначення його приватних листів – поінформувати, обговорити повсякденне життя, висловити почуття, емоції, факти біографії, окреслити окремі повсякденні проблеми, переконати про важливість власних думок, спостережень, указати на актуальні наукові проблеми, налаштувати адресата на позитив та плідну співпрацю.

А. Кримський у дискурсивному просторі листування демонструє креативність і виразно виявляє індивідуальний стиль, відображений і в його художньому та науковому дискурсі, що потребує подальшого дослідження.

Гиндин С.И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения. *Язык и личность*. Москва, 1989. С. 63–77.

Карасик В.И. О типах дискурса. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*: сб. науч. тр. Волгоград, 2000. С. 5–20.

Космеда Т.А., Осінова Т.Ф., Піддубна Н.В. Степан Руданський: Феномен моделювання «живого» мовлення українців. Харків-Познань-Дрогобич, 2015. С. 189–205.

Кримський А. Листи. *А. Кримський. Вибрані твори*. Київ : Дніпро, 1965. С. 473–497.

Михеев М.Ю. Дневник как эго-текст (Россия, XIX–XX). Москва, 2007.

Наер В.Л. К проблеме жанра в системе функционально-стилистической дифференциации языка. *Стилистические аспекты устной и письменной коммуникации*. Москва, 1987. С. 39–47.

Радзієвська Т.В. Текст як засіб комунікації. Київ, 1998.

Jarosiński Z. Proza dokumentu osobistego. *Sporne postaci polskiej literatury współczesnej*, praca zbiorowa pod red. Aliny Brodzkiej i Lidii Burskiej, Warszawa. 1998. S. 143–153.

Kita M. Polski dyskurs prywatności. *Postscriptum Polonistyczne*. 2013. № 1 (11). S. 93–103.

Lubas-Bartoszyńska R. Nowsze problemy teoretyczne pisania o sobie: przykład wypowiedzi autobiograficznych pisarzy polskich ostatnich dziesięcioleci. *Przestrzenie Teorii*. 2006. № 6. S. 51–67.

Szulakiewicz W. Ego-documents and their role in scientific studies. *Przegląd Badań Edukacyjnych (Educational Studies Review)*. 2013. T. 1. № 16. S. 65–84. URL: <http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/PBE/article/download/1835/1790>

REFERENCES

Gindin, S.I. (1989). Biography in the structure of letters and epistolary behavior. *Language and personality*, 63–77 (in Rus.).

Karasik, V.I. (2000). On types of discourse. *Linguistic personality: institutional and personal discourse*, 5–20 (in Rus.).

Kosmeda, T.A., Osipova, T.F., Piddubna, N.V. (2015). Stepan Rudanskyi: The phenomenon of modeling the “live” speech of Ukrainians (p. 189–205). Kharkiv-Poznan-Drohobych (in Ukr.).

Krymskyi, A. (1965). Letters. *A. Krymskyi. Selected works* (p. 473–497). Kyiv: Dnipro (in Ukr.).

Mikheev, M.Yu. (2007). Diary as an ego-text (Russia, XIX–XX). Moscow (in Rus.).

Naer, V.L. (1987). On the problem of genre in the system of functional-stylistic differentiation of language. *Stylistic aspects of oral and written communication*, 39–47 (in Rus.).

Radziievska, T.V. (1998). Text as a means of communication. Kyiv (in Ukr.).

Jarosiński, Z. (1998). Prose of a personal document. *Disputed figures of contemporary Polish literature*, 143–153 (in Pol.).

Kita, M. (2013). Polish privacy discourse. *Polish Postscript*, 1 (11), 93–103 (in Pol.).

Lubas-Bartoszyńska, R. (2006). Newer theoretical problems of writing about oneself: an example of autobiographical statements by Polish writers in recent decades. *The Theory Spaces*, 6, 51–67 (in Pol.).

Szulakiewicz, W. (2013). Ego-documents and their role in scientific studies. *Educational Studies Review*, 1, 16, 65–84. URL: <http://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/PBE/article/download/1835/1790> (in Pol.).

Статтю отримано 18.10.2021

Tetyana Kosmeda

THE PERSONALITY OF A. KRYMSKYI THROUGH THE PRISM OF THE DISCOURSE SPACE OF HIS LETTERS TO I. FRANKO

Linguistics of the XXI century focuses on ego-texts or personal texts, the study of which allows a deeper understanding of the language personality, the nature of the personal language space. The purpose of this scientific research is to find out the originality of a fragment of A. Krymskyi's epistemes to I. Franko. As a result of the analysis, it was found out that Franko is a person close to Krymskyi in spirit. We trace the specifics of verbalization of intimacy (special forms of treatment that vary depending on the level of expression of feelings), the stipulation of respect and love, taking into account the peculiarities of the discursive originality of the creator of epistemes (intertextuality, tendency to model occasional words, use of reduced-loving forms, actualization of foreign inclusions). A. Krymskyi's private letters contain genre speech subspecies, among which pity, complaint, justification, confession, approval, motivation, compliment, request, offer, gratitude, etc. prevail. In these letters, several genres are syncretically combined, creating hybrid genre epistolary zones. In general, these letters are respectfully majestic when the text concerns I. Franko, or ironically humorous when it comes to the personality of A. Krymskyi himself. The author of the letters models a kind of critical-intimate discourse, correctly expressing remarks. The main purpose of these letters is to inform about events, discuss everyday life, express emotions, tell about the facts of the biography, convince of the correctness of their opinions, critically point out certain scientific problems, set the addressee to positive and fruitful cooperation. Among the stylistic features of A. Krymskyi's epistemes we single out (1) special honors or

respectfully friendly addresses; (2) the use of various speech ego-text subgenres with their peculiar application and the corresponding dominant tone; (c) casual selection of language means, among which there are idiostyle ones; (d) immediacy in the expression of feelings; (e) ease of speech, sincerity. A. Krymskyi demonstrates creativity and clearly shows the individual style, reflected in his artistic and scientific discourse.

Key words: idiostyle, intimacy, ego-text (personal text), episteme, discourse, linguistic personality.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.4>

УДК 81'38

ОСОБА ДОСЛІДНИКА-ПОЛЬОВИКА В «БЕЙРУТСЬКИХ ОПОВІДАННЯХ» АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

ГРИМИЧ

Марина Віллівна,

доктор історичних наук, професор,
e-mail: hrymych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7028-4879>

Maryna

HRMYCH,

Doctor of Historical Sciences,
Full Professor,
e-mail: hrymych@gmail.com

У статті наголошено на трансдисциплінарності сучасних дослідницьких практик. Зауважено, що на початку минулого століття прикладом такої діяльності була різновекторна інтелектуальна діяльність Агатангела Кримського. При цьому розглянуто його особистість як дослідника-польовика в контексті його «Бейрутських оповідань». Стверджено, що присутність автора у творі виявляється не лише через ведення образу «москоба», що вивчає арабську мову, а й через створений ним масивний антропокультурний наратив, який тяжіє над сюжетом, часто затьмарюючи його. Це стало можливим завдяки досвіду А. Кримського як дослідника-польовика, який працював переважно за методом включеного спостереження. У статті акцентовано на використанні Кримським ономастичного арсеналу, офіційних та народних термінів на позначення різних ідентичностей в ключі антропології релігій.

Ключові слова: Агатангел Кримський, антропологія релігій, ономастика, польові дослідження.

Сьогодні така дослідницька стратегія, як трансдисциплінарність та споріднені явища (мультидисциплінарність, міждисциплінарність), стає узвичаєною практикою. Однак у перших декадах ХХ ст., та й узагалі в епоху модернізму, ситуація була інакшою, і одним із найяскравіших, а щодо українського контексту, напевно, найяскравішим прикладом застосування таких наукових підходів був Агатангел Кримський, який, як відомо, одночасно працював у різних академічних дисциплінах, при цьому був також чудовим менеджером науки.

До академічних чеснот додається ще й та, що він практикував і як письменник, залишивши свій помітний слід в українській поезії і прозі. Особливістю інтелектуальної діяльності і творчості Агатангела Кримського є те, що він працював, як це сьогодні називають, цілими проектами, тобто, опрацьовуючи якусь одну велику тему, він залишав по собі а) наукові твори, б) літературні тексти і в) багату епістоляріку. Остання здебільшого, як-от його листування ліванського періоду з батьком, братом та братовою, мала характер дослідницького щоденника.

Наприклад, до «ліванського проекту» Кримського ввійшли «Бейрутські оповідання» [Кримський 1919], поетична збірка «Пальмове гілля» [Кримський 1923], низка наукових досліджень (передусім «Матеріали для изучения языка и быта Сирии» [Кримський 1896–1898]), а також листування 1896 – 1898 рр. [Епістолярна спадщина 2005, Кримський 1897, Крымский 1975].

Цю частину спадщини Агатангела Кримського ретельно вивчили науковці, причому представники різних дисциплін виявляли в ній свій дослідницький інтерес [Василюк 2007, Веркалець 1997, Грицик 1996, Каймакин 2004, Лагунова 2013, Лагунова 2014, Останіна 2010, Радівілов 2008, Рибалкін 1991], однак у поданій статті хотілося б зупинитися на тому, як особистість дослідника-мультидисциплінарника і польовика виявляє себе в художньому тексті його ж авторства, а саме в «Бейрутських оповіданнях».

Якщо подивитися на цю прозову збірку не очима читача художньої літератури, а дослідника, то неважко виявити, що твір наповнений, якщо не сказати, переповнений, антропологічною, лінгвістичною, етнографічною та фольклористичною інформацією, яка зібрана, систематизована і дозовано та досить рівномірно розподілена по твору. Причому в автора увесь оцей культурний масив грає роль не бекстейджу, не прикраси, як це переважно буває в художній літературі, а він є **співтворцем сюжетної дії**, утворюючи солідний *антропокультурний наратив*. На певному етапі прочитання складається враження, що заради нього й було написано твір, а сюжетні лінії (один день з життя іменинника, різдвяний православний бал, гостина у бейрутського лікаря) та персонажі (Ль-хакім Гедійє, Гедііха, шейх Жямель, малий Ельян) затьмарюються ним.

Читач «Бейрутських оповідань» також не здогадається, що Агатангел Кримський увів у художню оповідь образ самого

себе, якщо попередньо не ознайомиться з його ліванською епістолярікою. Так, в оповіданні «Шейх Жямель» про Кримського (він тут постає як безіменний «москоб, москобій») пліткують за столом гості. Цей дивний чоловік приїхав до Лівану вчитися арабської мови. Хоч і православний, він до церкви не ходить, а, поки йде служба Божа, гуляє по садочку і їсть апельсини або ж читає книжки. Москобій не постує і, навіть більше, намовляє жінку господаря робити так само, як він, бо дієта шкодить її здоров'ю. Будучи православним, арабську мову він вчить не з арабомовних церковних християнських книг, а завчаючи Коран напам'ять. Він почитує також «Тисячу й одну ніч», що містить, на думку праведних православних арабів, одну розпусту. Дізнаємося ми також про графік дослідника-москоба: він працює ночами, ««лягає за три години до сходу сонця, а встає – за 5 годин по сході сонця. «Все навиворіт, а не як у людей...»» [Кримський 1919: 312].

Потрібно зазначити, що в Лівані Кримський хоч-не-хоч, а був чужинцем, уживаючи сучасну термінологію, – експатом. Першоджерельний польовий матеріал за кордоном етнографи, фольклористи, лінгвісти, антропологи збирають зовсім не так, як у знайомому з дитинства культурному середовищі. Досліднику-польовику «на чужому полі» доводиться ламати свої дослідницькі звички, набуті вдома, і змінювати дослідницьку стратегію [Гримич 2014]. В Україні улюбленим методом збирання фольклорно-етнографічного матеріалу для Кримського стане кореспондентський [Гримич 2013]. Природно, що в умовах його відрядження в Ліван він не міг його застосовувати. Найбільш інструментальним і функціональним залишається переважно метод спостереження, а якщо пощастить, то його різновид – метод **включеного** спостереження. Тоді як метод інтерв'ювання через мовний бар'єр залишається часто запасним, технічним і не завжди ефективним, адже в чужомовному середовищі завжди є ризик «зіпсованого телефону». До речі, Кримський зафіксував цей факт у гумористичній формі, щоправда, не в «Бейрутських оповіданнях», а в своєму листуванні, коли розповідав про те, як неправильно зрозуміла господиня дому харчові пріоритети свого квартиранта і переповіла своїм гостям уже викривлену інформацію про те, чому її пожилиць не їсть баранини. На жаль, спотворень змісту та непорозумінь дуже важко уникнути у збирацькій роботі на «чужому полі».

В одному з листів до Б. Грінченка він ділиться своїми планами щодо теми дисертації: «Працюю я тепер більше за все над народною словесністю сирійських арабів. З-поміж багатьох тем, які мені хочеться обрати для магістерської дисертації, я спинюся, певне, на народній словесності арабів» [Епістолярна спадщина 2005: 267]. Завдяки польовому методу включеного спостереження, яким Агатангел Кримський користувався під час свого ліванського відрядження щоденно і щогодини, навіть у його «Бейрутські оповідання» потрапили дуже цінні наукові відомості мультидисциплінарного характеру.

Наукове питання «Агатангел Кримський як дослідник фольклору, матеріальної та нематеріальної культури ліванців» (і арабів назагал) досить ретельно висвітлене в науковій літературі [Веркалець 1997, Василюк 2007, Каймакин 2004, Лагунова 2014, Лагунова 2015]. Єдине, хоч і суттєве, зауваження до праць на цю тему: все-таки сходознавець не встиг здійснити дослідження в класичному розумінні цього слова, він лише зібрав відомості для нього. Тому те, що є в його працях, переважно рукописних, – це польові матеріали. Лише в такій інтерпретації можна розглядати розрізнені, окремі етнографічні відомості, описи чи фольклорні підбірки. Але це аж ніяк не применшує роль Кримського, а навпаки, збільшує його вагу як не лише досвідченого кабінетного вченого, а й як блискучого збирача-польовика, який за два роки перебування на «чужому полі» зміг зібрати об'ємний фактаж, який і досі не втратив наукового значення.

У «Бейрутських оповіданнях» автор щедро використовує приказки, прислів'я, картини побуту та повсякдення, описи святкових церемоній, – все це створює східний колорит твору. Оскільки це питання також не залишилося поза увагою дослідників [Останіна 2010], не хотілося б повторюватися, натомість зосереджуся на порівняно маловивченій темі, але яка так само стосується до його збирацької діяльності, а саме: польова антропологія та ономастика.

Для антропологів «Бейрутські оповідання» – це своєрідний воркшоп з міжрелігійної комунікації і щоденної народної дипломатії в Лівані, де сьогодні, приміром, на маленькій території співіснують 17 релігій та конфесій, а для лінгвістів – це докладне ономастичне джерело, пов'язане з тодішньою самоідентифікацією різних груп населення. Як відомо, Агатангел Кримський мешкав у православній родині, товаришував з

російськими вчительками православної школи Ель Букурет, а також із православним священником, що вчителював у гірському селі Шуейрі. Водночас він обертався в католицькому (французькому) середовищі, був ознайомлений із системою навчання і звичаєвістю єзуїтських (тобто знову ж таки католицьких) шкіл. Тож йому не було складно зобразити, як у той час православні й католики, маючи суттєві претензії один до одного у, так би мовити, ідейному плані, цілком мирно уживалися в одному життєвому просторі. Зокрема, люди знаходили консенсус поміж відданістю своїй вірі і необхідністю дати своїм дітям потрібну, якісну і при цьому недорогу освіту.

Дослідники не раз писали, що Агатангел Кримський у своїх «Бейрутських оповіданнях» показав, що в Лівані на той час превалювала релігійна самоідентифікація. Це твердження, хоч і не хибне, проте дуже схематичне й одностороннє, воно аж ніяк не відображає ліванської дійсності, оскільки відбиває знак «лекалів» європейської ментальності. Насправді, висвітлюючи питання релігійної самоідентифікації на Близькому Сході, Агатангел Кримський уникає вищезгаданого прямолінійного підходу до аналізу східних реалій. Так, це правда, у його рукописі є спостереження, що, якщо православного араба по-французьки спитати про його національність, то він відповість «Je suis orthodoxe» [Кримський 1896–1897: 1, 25167, арк 1], але ключове тут поняття «французькою мовою», бо арабською він відповість зовсім інакше, а головне, залежно від ситуації і від контексту мовлення – щораз по-інакшому. У будь-якого іншого мандрівника на місці Кримського після почутої наведеної фрази французькою виникла б велика спокуса з цього маленького речення вивести цілу теорію і зробити однозначні висновки, значно спростивши і спримітизувавши дуже складну і надто заплутану ситуацію з етнічною, локальною, общинною, політичною і конфесійною самоідентифікацією, яка, до речі, в Лівані існує й тепер. Насправді ідентичність на Близькому Сході ситуативна. У межах кожної конфесії існувала своя стратифікація як за локальною ознакою, так і за общинною, за майновою і за діалектною. І кожна з цих ознак могла в певній ситуації ставати основною, нівелюючи чинник конфесійний. Наприклад, у тексті подано історію появи в Бейруті православних «дідів-виселенців» [Кримський 1919: 302], що мігрували з Дамаска після різні 1861 року. Добре пам'ятаючи свою локальну ідентичність, вони в колі *православних є дамаскинцями* [Кримський 1919:

297, 302]. Автор також наочно продемонстрував відмінності між *бейрутськими православними і гірськими*, які чітко усвідомлюють свою «інакшість». Не можна не звернути уваги й на те, що Агатангел Кримський називає православних черниць з Марселя *грекинями*, і ми запитуємо: він це робить справді тому, що вони приїхали до Франції з Греції, чи тільки тому, що були грецької (тобто православної) віри? Адже, – пише далі Кримський, – в Бейруті *греками* [Кримський 1919: 298], а також *румами* [Там само] – звали саме православних. Навіть росіян тут називали, залежно від ситуації, – або *греками* або *москобами* [Кримський 1919: 298], *московками* [Там само] чи *москобіями*. Завважуємо також, що Кримський відрізняє *поараблених греків* (знову ж таки православних) та «інших *левантинців*», пише про те, що етнічні греки (у тексті вони зветься *справжні греки*) називають православних арабів *еллінами-чужомовцями*.

У своїх «Бейрутських оповіданнях» Кримський дуже акуратний і коректний з етнонімами, конфесіонами, соціонімами та іншою ономастичною лексикою. У тексті можна знайти багато термінів, – як офіційних, так і народних, – і за кожним з них стоїть окреме явище. Ці антропологічні та ономастичні нюанси вкрай важливі з погляду надзвичайно строкатої релігійної мапи Близького Сходу.

Щодо цього регіону можна зробити висновок про множинну та ситуативну ідентичність, про розмиту або неусвідомлену ідентичність, про змінну і адаптивну ідентичність, – все що завгодно, але не про щось одне конкретне. І це вправно демонструє Кримський, зображуючи в «Бейрутських оповіданнях» старомодну фігуру шейха Жямеля, що приїхав з гір до «своїх» православних бейрутських родичів, які вже «побейрутилися», хоча й не втратили дамаського акценту. Оцей Жямель зі своєю семітською, як пише автор, зовнішністю, сприймається у Бейруті гірше, ніж ідейно ворожі, проте близькі за культурою повсякдення і цінностями, а також за спільним простором проживання і за фізичним антропологічним типом *католики-єзуїти* [Кримський 1919: 301, 302, 305], *франжі* (тобто пофранцужені бейрутці) [Кримський 1919: 299]. «Растлініє нравів», як це собі уявляє Жямель, – насправді це конфлікт локальних ідентичностей у межах однієї релігійної конфесії. Так само, за мість того, щоб поважати мову оплоту православ'я – Росії, якою хочуть навчати дітей учительки школи Ель-Букурет, спонсорованої Російським Імператорським палестинським православним товариством, – батьки учнів – також православні – напо-

лягають на французькій мові викладання, і це й не дивно, бо вона в Лівані престижна і утилітарна. І ніяке поклоніння перед православ'ям не може змінити цієї ситуації. Так з'являється ще одна екзотична категорія – *франкомовні православні араби*.

Отже, Агатангелу Кримському вдалося зобразити в «Бейрутських оповіданнях» заплутаність усіх комунікативних схем і культурних відносин у межах надзвичайно барвистого в етнічному, діалектному та релігійному відношенні тогочасного ліванського суспільства (*«неоднакової бейрутської людности»*) [Кримський 1919: 303]. І це значною мірою завдяки тому, що, як вдумливий і педантичний дослідник-польовик, він ретельно фіксував усі народні й офіційні терміни на позначення мозаїки тогочасних ідентичностей.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що Агатангел Кримський під час свого ліванського відрядження 1896 – 1898 рр. виявив себе як блискучий дослідник-польовик, що володіє мультидисциплінарною науковою стратегією, здійснивши титанічну збирацьку роботу, результати якої становлять сьогодні лівову частину його архівного фонду в НБУВ. Ряд відомостей, зібраних ним, потрапила і в його художню творчість, зокрема збірку «Бейрутські оповідання», надавши їй особливого «екзотичного» колориту. Окрім фольклорно-етнографічних моментів, важливу роль у ній відіграв ономастичний пласт, пов'язаний з антропологією релігій Близького Сходу.

Василюк О.Д. Студії Агатангела Кримського в Бейруті (1896–1898). *Сходознавство*. 2007. № 37. С. 51–59.

Веркалець М.М. Художня та науково-публіцистична орієнталістика А. Кримського 2 пол. XIX ст. : автореф. дис. ... д. філол. н. : 10.01.08. Київ, 1997.

Гримич М.В. Агатангел Кримський та Іван Лисак: досвід партнерської співпраці дослідника й респондента. *Народна культура українців: життєвий цикл людини*. У 5 т. Т.4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура; наук. редактор М.В. Гримич. Київ, 2013. С.490–498.

Гримич М.В. «Інквізиторський» стиль польової збирацької роботи, або Про інтенсивність досліджень на «чужому полі». *Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та практики польових досліджень*. У 5 т. Т.1. Вступ до спеціальності; наук. редактор М.В. Гримич. Київ, 2014. С. 146–157.

Грицик Л.В. Схід в естетичних шуканнях А. Кримського Творча спадщина аль-Маарі у творчості українських письменників. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах*. 1996. № 6. С. 45–48.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941) : у 2 т. Т. 1 : 1890–1917. 2005.

Каймакин Н. Арабский фольклор и теория миграции сюжетов в исследованиях А. Крымского. *Східний світ*. 2004. № 1. С. 140–148.

Кримський А.Ю. Бейрутські оповідання (1897). Київ, 1919.

Кримський А.Ю. Листи з Сирії. *Буковина*. Черновці, 1897. № 70–72. С. 1–3.

Кримський А.Ю. Матеріали до вивчення мови та побуту Сирії. Інститут Рукопису НБУВ. Ф. 1, од.зб. 25083, 25093, 25097, 25110, 25113, 25135, 25140, 25161, 25167, 25168, 25198, 25214, 25222, 25251, 25263, 25659, 25690, 25700.

Кримський А.Ю. Пальмове гілля: Екзотичні поезії. Київ, 1923.

Крымский А.Е. Письма из Ливана (1896-1898). Москва, 1975.

Лагунова О.С. А.Е. Крымский как этнограф Ливана. *Этнографическое обозрение*. 2014. № 2. С. 82–90.

Лагунова О.С. Незавершенная работа А.Е. Крымского «Материалы для изучения языка и быта Сирии». *Восток (Oriens)*. 2013. № 4. С. 97–107.

Останіна Г. Східні мотиви «Бейрутських оповідань» Агатангела Кримського. *Питання літературознавства*. 2010. Вип. 81. С. 249–256.

Радівілов Д.А. Арабістика Агатангела Кримського. *Східний світ*. 2008. №1. С. 5–15.

Рибалкін В.С. А.Ю. Кримський як арабіст-діалектолог. *Мовознавство*. 1991. №2. С. 68–74.

REFERENCES

Vasyliuk, O.D. (2007). Ahatanhel Krymskyi's Studies in Beirut (1896-1898). *Oriental Studies*, 37, 51–59 (in Ukr.).

Verkalets, M.M. (1997). Oriental Literature and Academical Journalism by Ahatanhel Krymskyi, second half of 19th century. Synopsis of the Thesis for the degree of Doctor of Philology in specialty 10.01.08. Kyiv (in Ukr.).

Hrymch, M.V. (2013) (ed.). Ahatanhel Krymskyi and Ivan Lysak: the Experience of Partnership Between the Researcher and the Interviewer (pp. 490–498). *The Folk Culture of Ukrainians: Life Cycle*. In 5 volumes, 4 (Adulthood. Men. Mens' Subculture) (in Ukr.).

Hrymch, M.V. (2014) (ed.). The "Inquisitorial" Style of Ethnographic Fieldwork, or On the Intensity of Research in Unknown Field (pp. 146–157). *The Fieldwork: Collection of scientific works*. In 5 volumes, 1 (in Ukr.).

Hrytsyk, L.V. (1996). Eastland in the Esthetic Research of A. Krymskyi. *Works Literature in the Secondary Schools*, 6, 45–48 (in Ukr.).

Epistolary Legacy of Ahatanhel Krymskyi (1890-1941) (2005): In 2 volumes. Vol. 1. 1890–1917. Kyiv (in Ukr.).

Kaymakin, N. (2004). Arabic Folklore and the Migrated Plots Theory in the Works by A. Krymskyi. *The Oriental World*, 1, 140–148 (in Rus.).

Krymskyi, A.Yu. (1919). Beirut Stories (1897). Kyiv (in Ukr.).

Krymskyi A.Yu. (1897). Letters from Syria. *Bukowyna*. Chernivtsi, 70–72, 1–3 (in Ukr.).

Krymskyi, A.Yu. (1896–1898). Materials for the Language and Syria Everyday Culture Studies. Archive Institute of Vernadsky National Scientific Library. F. 1, 25083, 25093, 25097, 25110, 25113, 25135, 25140, 25161, 25167, 25168, 25198, 25214, 25222, 25251, 25263, 25659, 25690, 25700 (in Ukr., Rus., Arab.).

Krymskyi, A.Yu. (1923). The Palm Branches: Exotic poetry. Kyiv (in Ukr.).

Krymskyi, A.Yu. (1975). The Letters from Lebanon (1896-1898). Moscow (in Rus.).

Lahunova, O.S. (2014). A.Yu. Krymskyi as the Ethnographer of Lebanon. *Ethnographic Review*, 2, 82–90 (in Rus.).

Lahunova, O.S. (2013). Uncompleted Work by A. Krymskyi «Materials for the Language and Syria Everyday Culture Studies». *The East (Oriens)*, 4, 97–107 (in Rus.).

Ostanina, H. (2010). The Oriental Motives of Ahatanhel Krymskyi's «The Beirut Stories». *Literature Studies, Issues*, 81, 249–256 (in Ukr.).

Radivilov, D.A. (2008). Arabic Studies of Ahatanhel Krymskyi. *The Oriental World*, 1, 5–15 (in Ukr.).

Rybalkin, V.S. (1991). A.Yu. Krymskyi as an Arabic Dialectologist. *Language Studies*, 2, 68–74 (in Ukr.).

Статтю отримано 02.10.2021

Maryna Hrymych

THE PERSONALITY OF FIELDWORK RESEARCHER IN “BEIRUT STORIES” BY AHATANHEL KRYMSKYI

The article deals with the personality of A. Krymskyi as a fieldwork researcher from the perspective of his fiction book *Beirut Stories*. The author's presence in the text is shown not only through the personage of an eccentric *muscovite* who came to Lebanon to study Arabic, but also through the massive anthropological

narrative, which often overshadows a plot and personages. The reader can't get rid the feeling that this narrative is, as a matter of fact, a main hero of the book. It is based on the A. Krymskyi's experience as a fieldworker who used in his research investigations mainly a method of included observation. The article focuses on the author 's usage of onomastic arsenal with the help of which he denotes different identities of Lebanese society through the lenses of anthropology of religion. He works with the official and folk terms: *Orthodox*, *Rums* (in the meaning of Orthodox), *Greeks* (in the same meaning). By the way, the term *Greek* in the oral speech of Beirut people in the end of 19th century marked also Russians who lived there, and even Orthodox French nuns come from Marseille. Russian expats were also named as *Moskobs*, *Muscovites*. *Catholics* of Beirut were called as *Jesuits* (in case they are the teachers of the Catholic schools), *Franjie*, etc. A. Krymskyi as a thoughtful observer noticed that the identity in the Lebanese society of that historical period is situational: depending on context the person could identify him or herself according to the religious, local, social or ethnic identity. The street life in Beirut demonstrates an example of interreligious and interethnic communication and everyday diplomacy, and Ahatanhel Krymskyi methodically incorporated his own observations, communicational experience, oral dialect, folklore to his *Beirut Stories*.

Key words: Ahatanhel Krymskyi, Lebanon, Beirut Stories, Anthropology of Religion, Onomastics.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.5>

УДК 821.161.2

АВТОБІОГРАФІЗМ І «ДУХ ЧАСУ» В НІГІЛІСТИЧНОМУ РОМАНІ А. КРИМСЬКОГО «АНДРІЙ ЛАГОВСЬКИЙ»

ГУНДОРОВА

Tamara

Тамара Іванівна,

HUNDOROVA,

доктор філологічних наук,
професор, член-кореспондент
НАН України,
завідувач відділу теорії літератури,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевчен-
ка НАН України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;
e-mail: hundorova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2531-9953>

Doctor of Philology, Professor,
Corresponding Member of the NAS
of Ukraine, head of the department
of literary theory,
Institute of Literature. T.G. Shevche-
nko National Academy of Sciences
of Ukraine;
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: hundorova@gmail.com

У статті представлено аналіз роману Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» з погляду відображення в ньому «духу часу» (декадентство, істерія, плебейство), актуалізації філософії нігілізму, імперського колоніалізму. Такий критичний ракурс визначив структуру статті.

У центр уваги поставлено психотип нового персонажа літератури епохи модернізму – «людина істерична». Зауважено, що дві визначальні для модернізму ознаки – інтелектуалізм і невротизм – пов'язують Кримського з модернізмом. Проведено зіставлення цієї особливості творчості Кримського з художніми творами Івана Франка (збірка «Зів'яле листя») та Лесі Українки («Блакитна троянда»). Підкреслено, що наприкінці XIX ст. поняття біографічного «людського документа» трансформується в суб'єктивний «психологічний документ», а художнє зображення – у «вівісекцію» й інтроспекцію – самоаналіз власної душі.

Зроблено висновок про те, що нова література і, зокрема, народжуваний модерний суб'єкт виразно тяжіли до декадентства, і нові автори недвозначно асоціювали себе саме з декадентами, навіть при тому, що вони заперечували це. Усе це підривало основи народницької свідомості, тобто поклоніння перед «народом», яке домінувало в українській літературі в пошєвченківську добу.

Відзначено лінгвістичне різноманіття оповіді Кримського, зокрема насичення тексту роману цитуваннями, перекладами, науковими коментарями, переходами на грецьку, турецьку, німецьку, французьку мову, латину, російську. Соціально-культурну цінність відзначено щодо фрагментів простонародної мовної практики матері головного персонажа. Зауважено про такі текстові явища, як інішування та орієнталізм.

Незавершений роман Агатангела Кримського розглянуто як зразок модерністського роману з його інтелектуальним героєм, поліморфною структурою, філософсько-моральною тематикою, психологічним аналізом та автобіографізмом.

Ключові слова: автобіографізм, суб'єктивізм, модернізм, колоніалізм, людина істерична, Агатангел Кримський, Леся Українка, Іван Франко.

Дві визначальні для модернізму ознаки – інтелектуалізм і невротизм – пов'язують Кримського з модернізмом. Головним героєм Кримського стає неврастенік і меланхолік, інакше кажучи, «хвора» людина *fin de siecle*, яка залюбки втікає в екзотичний Схід, у містику, в хворобу і поезію. Загалом в українську літературу 1895 року приходять людина істерична – радикал-нігіліст «Повісток і ескізів з українського життя» (1895) Кримського і героїня «Блакитної троянди» (1895) Лесі Українки.

У колі українських митців *fin de siecle* актуальним було питання про те, чи варто пояснювати читачам, з яких суб'єктивних автобіографічних матеріалів народжується література. Леся Українка особливо була стурбована цим і писала в листі до Кримського: «І Ви, і Франко (передмова до «Зів'ялого листя») робите кепські прецеденти всім нам, писателям-суб'єктивістам, неначе ми обов'язані здавати справу «кому о том ведать надлежит», як ми заряджуємо нашим власним матеріалом автобіографічним». Ще раніше в листі до Осипа Маковей вона вже говорила: «Але от я не згідна з тим, щоб для зрозуміння чийх-небудь віршів треба знати життєпис автора. <...> Справді, не слід уважати кожної ліричної поезійки за сторінку з автобіографії, бо часто в таких поезіях займенник **Я** вживається тільки для більшої виразності. Звичайне, що се не завжди так є, але треба пам'ятати, що так буває». У наступному листі вона називала такий спосіб критики, який заторкує особисте життя автора, «літературною інквізицією». Маковей,

зі свого боку, застерігав, що безособистісна лірика може бути несвоечасною. «Ви боїтеся, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду, – відповідала йому поетка, – не думаю я сього». І справді, Леся Українка наснажувала свої твори глибоко особистісним чуттям і при цьому не виключала роль автобіографізму у творчості, принаймні саме в листуванні з Кримським вона зауважувала: «Я вважаю всю Вашу белетристику (і поезію) <..> наскрізь суб'єктивною, але ні трошки не автобіографічною, а було б навіть краще, якби вона була автобіографічною, бо тоді суб'єктивність була б натуральнішою», – зауважувала вона.

Так наприкінці XIX ст. поняття біографічного «людського документа» трансформується в суб'єктивний «психологічний документ», а художнє зображення – у «вівісекцію» й інтроспекцію – самоаналіз власної душі. Подібну тенденцію новітнього мистецтва Леся Українка також підмітила в романі Агатангела Кримського «Андрій Лаговський». «Скажіть, – писала вона авторові, – хіба *vivisectio in anima vili* або хоч і *nobili* подає нам картину тієї душі або хоч помагає зложити ту картину? Я думаю, ні». Ще гострішим ставало це питання, яке письменниця ставить перед Кримським, якщо зважати на те, що аналіз душі стає в літературі цього періоду невіддільним від фізіологізму і тілесності. «Я думаю, що коли описати докладно найкращу, найблагороднішу людину, як вона їсть, як вона жує, як вона травить і т. п., то вона може спротивитись вкрай...», – застерігала вона свого колегу і товариша.

Істеричний герой Кримського поруч із Франковим героєм-самогубцем із «Зів'ялого листя», *femme modern* з «Блакитної троянди» Лесі Українки, а також неврастенічними персонажами Олексія Плюща, меланхолійними героїнями Ольги Кобилянської та іншими засвідчили народження нового соціального характеру – модерного українського інтелігента, з усіма викривленнями і колізіями, які зазвичай супроводжують такі процеси. У 1920-ті роки таке народження стане об'єктом аналізу Леоніда Скрипника у його авангардистському кіноромані «Інтелігент» (1928). Натомість старші письменники, представники реалістичного напрямку, наприкінці XIX ст. сприймали таку тематику за окремі «хворобливі» зони в тогочасній літературі, де «люди нервово хворі», із доволі розвиненою чутливістю, «швидко реагують на зовнішні впливи і водночас зайняті постійним самоаналізом, копірським у

власній душі». Поза тим сама література в їхній уяві була «здоровою».

Однак нова література і, зокрема, народжуваний модерний суб'єкт виразно тяжіли до декадентства, і нові автори недвозначно асоціювали себе саме з декадентами, навіть при тому, що вони заперечували це. Усе це підривало основи народницької свідомості, тобто поклоніння перед «народом», яке домінувало в українській літературі у пошевченківську добу. «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина *fin de siècle*, я неврастенік», – характеризує себе герой оповідання Кримського «Не порозуміються», проголошуючи настання нового віку – невротичного.

Зауважу, що декадентська свідомість в українській літературі вбирає в себе своєрідний комплекс «плебейства», що характеризує процес самоусвідомлення нового покоління української інтелігенції, яке Франко назве «Молодою Україною» (1880–1900). До нього Франко відносить і Кримського. Декларативно опонуючи тезі про себе як «декадента», Франко покликуватиметься на те, що він «син народа, що вгору йде, хоч був запертий в льох». Ототожнення з «народом» і водночас розрив із ним – така соціопсихологічна підоснова появи істерика у творах Кримського.

Покоління «Молодої України» виходить на суспільну сцену під лозунгами нігілізму, протесту проти авторитаризму, з критикою романтичного ідеалізму, ідеями «богоборства» і боротьбою проти «батьків». Таким було народження українського інтелігента-радикала, близького до декласованої богеми. Руйнування станового суспільства, поява середнього класу та інтелігента-«пролетарія» в Україні в останню третину XIX ст. засвідчували також формування національної самосвідомості та руйнування ідеї «общеруськості», включно із «загальноросійською літературою», яку пропонував свого часу Михайло Драгоманов.

Покоління «націоналів» і «радикалів», як вони себе називали, переосмислює засади українофільського романтичного етнографізму й народництва і виборює тяжкою боротьбою право на виживання, особливо якщо зважити на те, що їм доводиться жити в часи повсюдного захоплення дарвінівською ідеєю природного відбору. Молода людина, котра походить з небагатої родини, здобуває освіту, голодує, щоб вижити, займається репетиторством в заможних господарів, які належать

до вищого світу, зносить їхнє знущання і приниження, і при цьому зневажає своїх батьків, зокрема матір, за бідність, запобігливість перед багатими і сильними світу, – такий портрет головного героя-неврастеніка Кримського, враженого комплексом «плебейства».

Кримський розпочинає «Андрія Лаговського» словами зі Степана Руданського, ще одного виразного представника різночинської української інтелігенції цього часу:

*Дочекався я свого святонька.
Виряджала в світ мене матінка...
– Нехай, сину мій, ми працюємо,
Нехай цілий вік ми горюємо –
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядниночку.
Чоло з похилу не поморициться,
Спина з похилу не покорчиться,
Спина з похилу не покривиться,
Зате ступить пан і подивиться.
Зате ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І з панами ти привітаєшся,
З полем батьківським розпроцаєшся...*

Дві основні теми заховані в цьому посланні: перше, – це материнське напучування про те, що вийти поза межі свого стану можна, якщо визнавати і коритися сильнішому; друге – що пробитися до вищого стану можна лише ціною жертви і неминучим розривом зі своїм рідним середовищем. Фактично, це правила *колонізованої спільноти*: стратегія підкорення сильнішим задля інтеграції у вищий імперський світ і розрив із батьківщиною (в ширшому контексті – матір'ю, батьківським домом, країною).

Однак це були не абстрактні правила. Агатангел Кримський походив зі збіднілої родини священників, він рано пішов із дому і розпочав навчання [детально про це див. у статті Н.Данилюк, О.Рогач у цьому збірнику. – С.Б.]. Антагонізм між різними соціальними прошарками Кримський, очевидно, зауважив ще з учнівських років, оскільки у багатьох творах він присвятив йому чимало уваги.

Істеризм, неврастенічність, зацікавлення психопатологією та фізіологією, а також суб'єктивність і автобіографічність вирізняли прозу Кримського, який значну частину життя провів у Москві, приїжджаючи в Україну лише зрідка й активно листуючись із літераторами-земляками.

Значну роль, очевидно, в часи навчання, на нього справив нігілізм 1860-х років. У одному з листів він зізнався, що «спершу Писарев, далі другі писателі того часу мали на мене великий вплив (NB. Я літературу 1860-х років знаю *незмінно* краще, ніж сучасну!). Вони формували мені мої змагання, дали систему мійому світоглядові, навчили мене думати». Саме звідти, з настроїв і характерів нігілістів-різничинців та читання Писарева веде родовід радикал-націонал Петрусь Химченко в його «Не порозуміються», який пізніше трансформується в Андрія Лаговського. Він, перейнятий образою і заздрістю, протестує проти будь-яких утисків та авторитетів і хворобливо, з надривом відстоює своє право на свободу, протестуючи проти влади вчителів і вихователів: «А чи визнають вони за нами якісь непорушні права? Чи дозволяють вони нам мати своєї волі хоч трохи? Чи не гноблять вони нашої думки? Чи дають нам хоч слівце сказати? Чи вважають вони на наші доводи? Ні, ні! Ми для них череда, стадо баранів!» Водночас, відстоюючи своє право, він зневажає слабших, як наприклад жебрачку, який дає останні гроші, які має, але і себе самого – за власну слабкість і співчуття до принижених.

«Плебейський» комплекс є передусім нігілістичним. Нігілізм у цьому сенсі – це не лише протест «декадента» і майбутнього «радикала» Петруся Химченка проти «моральної будови», яка підтримує авторитет батьків, вихователів, загалом – усього «декоруму» моральних християнських принципів. Це ще й невроз.

«Вівісекція» (розтин) своєї або чужої «душі» аж до найглибших інстинктів, психопатологічні стани характеризують такого героя, звідси – спокуса задля «експерименту», знущання над національними чуттями матері, неврівноважені перепади садизму й сентиментальності.

Загострене національне почуття, істеричність і нігілізм – усе це риси характеру головного героя, які письменник розгортає в наступних частинах роману «Андрій Лаговський». При цьому йдеться вже не про нігілістичну передісторію модерної людини, але про становище колонізованого суб'єкта, що перебуває

на службі в імперії (як учитель у родині генерала і як професор столичного університету). Саме таким є головний персонаж Андрій Лаговський, професор-математик і водночас поет та лінгвіст. Автор постійно і відкрито наголошує на істеричності та психопатологіях Лаговського, натякаючи, що породжені вони передусім його ресентиментом – як незаможного представника середнього класу і як українця, який вчиться і робить кар'єру в центрі імперії – Москві. Цілком у згоді з психопатологією колоніалізму, яка виявляється у спрямуванні образи передусім на своїх близьких і родичів, образа Лаговського – українця і бідного студента з міщанської родини, що змушений заробляти на життя уроками і коритися чужим примхам, – виливається у неприязнь до власної матері – неосвіченої, бідної і приниженої. З часом стосунки і фактично входження у великоросійську генеральську родину Шмідтів, яка прихистила Лаговського в ролі професора і вихователя старшого сина, дозволила йому позбутися (так принаймні спочатку здається) істеричних припадків. Виникає новий об'єкт приязні – відмовляючись від своєї рідної матері, яка лишається десь в Україні, «він чує просто аж собачу вірність» до старої генеральші.

Однак, як зауважив Євшан, прикметою Кримського є не лише його інтерес до найглибших психологічних і душевних зворушень, але і прагнення раціонально проаналізувати їх. Отож він описує, як Лаговський вдається до пародії на декадентську поезію, і він разом із братами пише у стилі декадансу поему під виразною назвою «Діарея». Є ще одна іронія над декадансом. У розмові з братами зринає слово «криптомерії» – ботанічна назва одного з видів сосни. Один з братів пригадує, що так один поет назвав збірку своїх декадентських віршів, бо пам'ятав, що «криптос» із грецької означає «схритий, схований, таємний», і подумав, що «криптомерії» – це мають бути якісь символістичні, містичні, дуже поетичні та «оргіястичні» квітки.

Якщо перша частина роману відбувається в Україні, то друга – переносить у Туапсе, третя – в Москву, а завершальна, обрамлююча, яка має відповісти на питання, поставлене в першій частині, повертає читачів до України та має назву «Порозумілися». Власне, починаючи з другої частини, в романі на перший план виходить тема колоніальності. Ця частина, окрім сюжетної лінії про стосунки Лаговського з Володимиром Шмідтом і всією родиною Шмідтів під час відпочинку в Туапсе, має ще додаткові обертони – сексуальні й інтелектуальні.

Це напрочуд інтенсивна, космополітична за змістом, *лінгвістично різнобарвна оповідь, із мовними екзерсисами, цитуваннями, перекладами, науковими коментарями, де грецька мова переходить у турецьку, німецьку, французьку, латину, російську, а спостереження самого Кримського співіснують поряд із цитатами з Гайне і Гете*. Головна колізія спрямована на розвінчування романтичного ідеалізму. Лаговський нагадує героя-романтика, далекого від буденщини і від людей, замріяного поета і вченого не від світу цього.

Наступна частина роману переноситься з Туапсе до Москви. Стиль цієї частини фіксує переміщення дії у символічний контекст. Втікаючи від розладів плоті й духу в містику, Лаговський перечитує Єфрема Сиріна й переноситься у світ релігійний та екстатичний. «Захотілося не тільки мати вільний дух і вільне серце, але й розмовляти з божеством; захотілося летіти душею до *нього*, захотілося з'єднатися з ним...». Так Лаговський утікає у світ вигаданої фантазії, щоб вилікувати себе від істерії, що виникає на основі конфлікту духовного і плотського, плебейського й аристократичного, національного та імперського. Важливо, що у романі Кримського і розрив із матір'ю, і розчарування сім'єю Шмідтів, і головне – заняття наукою та одержимість містичним аскетизмом у Лаговського живиться насамперед образом і слабкістю. Можна стверджувати, що серцевиною роману Кримського стають ненормальні стосунки Лаговського з матір'ю та генеральською родиною. Тут колоніальна мати не охороняє свого сина від себе самого <..>, а навпаки, стає причиною його знервування та істерії, оскільки вказує на те, що він сам хотів би забути, – його колоніальний статус бідного міського провінціала-українця. Натомість генеральша служить заміником матері, уособлюючи імперську метропольну поблажливість і великодушність.

Після розриву з генеральською родиною Лаговський повертається до Москви, а з часом їде на Україну і зустрічається там із матір'ю, якій пробаचाє її рабську приниженість. Однак приїзд Лаговського додому в останній частині роману і порозуміння з матір'ю, яке нібито робить їх «справжніми приятелями», виявляється дещо штучним фіналом.

Характер Лаговського є демонстрацією серединного поля, що проявляється в амбівалентній зоні між двома позиціями – колонізованого і колонізатора. З одного боку, як професор

Московського університету, Лаговський є повноправним представником імперської еліти. З іншого ж, як українець, він відчувається частиною пригніченого, несамостійного і колоніалізованого народу.

Незавершений роман Кримського можна розглядати як зразок модерністського роману з його інтелектуальним героєм, поліморфною структурою, філософсько-моральною тематикою, психологічним аналізом та автобіографізмом. У ньому наявні всі структурні елементи модерністського роману: інтелектуальний головний персонаж – професор математики та водночас поет Лаговський, перверсивна сексуальна тема, авантюрна складова, родинний конфлікт, численні інтертекстуальні відсилання та цитації, лінгвістично-етимологічні дискусії. Є тут і «текст у тексті», і філософія аскетизму, що слугує формою внутрішньої еміграції героя, яка суголосна з інтересом Лаговського до містики Єфрема Сиріна.

«Андрій Лаговський» – *роман колоніальний*. Елементом колоніального роману зазвичай є обов'язкова подорож до невідомої провінції (окраїни) імперії. У романі Кримського родина генеральші разом із професором Андрієм Лаговським прибуває на відпочинок до Туапсе, що має виразні колоніальні топоси. Уже саме прибуття до цього міста на Кавказі викликає у подорожніх розмови про черкесів, яких Росія вигнала до Туреччини. Туапсе загалом нагадує еклектичну мішанину Сходу зі слідами російського імперського колориту. «Хоч у Туапсе було вже з троє магазинів на російсько-європейський лад, але базар був чисто азійський, і тільки офіційно обов'язкові російські вивіски з такими грамотними написами, як «Трактир Виселі Край», нагадували, що це має бути Росія», – наголошує оповідач у романі.

Вражає етнічна різноманітність, на якій наголошує автор і на яку звертає увагу Лаговський – вірмени, імерити, осетини, татари, греки, турки створюють різнобарвну багатонаціональну картину місцевого населення Туапсе.

Граматика вклинюється в колоніальний роман між прибульцем і туземкою. Однак, хоча «Лаговський не вірив і мав на те свої рації» (річ у тім, що «слова *ти*, *тебе* вказують для європейця на інтимність»), але «в турецькій розмові вони й не могли говорити інакше, як на *ти*, бо анатолійські турки й греки не кажуть до єдиної людини *ви* (сіз), тільки *ти* (сен)», його позиція як імперської людини давала владу над колоні-

зованою й ожіноченою провінцією. Зрештою, фізична любов виснажує Лаговського доволі швидко. Його слабкість (чи хворобу) можна легко асоціювати із симптомом колоніальної слабкості. До цього додається і культурне розчарування грекинею як «некультурною» тубільською жінкою, яке вказує на те, що Лаговський ідентифікує себе із центром, а не з кавказькою (українською) периферією. Він ототожнює себе не з дикою природою колонії, але з позицією цивілізованого колонізатора. Закоханий у Зою професор переносить на увесь народ і на окрему чарівну представницю цього народу культурні асоціації, зокрема стереотипні західні уявлення про античний грецький ідеал.

Відпливаючи, він згадує ті місця, де йому було так добре у товаристві сімейства Шмідтів, а повернувшись до Москви, починає писати статтю «Зріст українського національного почуття за царювання Олександра III», що радше можна сприймати іронічною розв'язкою імперського любовного романсу в Туапсе. Виходить так, що лише переживши колоніальний роман і повернувшись потім до метрополії, він може серйозно аналізувати тему колоніалізму і національної свободи. Коли ж перебуває в провінції (на Україні чи на Кавказі), він ідентифікує себе з колонізатором, який шукає розваг серед тубільного населення і відчуває образу щодо низького, невідповідного стану своєї рідні.

Колоніальний ресентимент, що живить характер Лаговського, породжений не лише незручністю перед холуйством матері-міщанки, яка принижується перед багатшими, але і цілою ситуацією колоніальності, за якої *Україна перетворена на «естетичний погляд»*. Саме так, як оголення прийому, сприймається в романі «Андрій Лаговський» пряме цитування відомого гоголівського опису «украинской ночи». Цей опис, як завважає оповідач, «вчать по російських школах напам'ять». Іронія щодо колоніального сприйняття виявляється у тому, що асоціація з топосом «українська ніч» виникає у Лаговського тієї миті, коли він бачить реальну пожежу на хуторах. Її він іронічно називає ще «чудовішою картиною», порівняно з гоголівською. Соціальна і національна образа щодо підлеглості та безсилля перед чужою владою стає тим конфліктом, що породжує розполовиненість колоніального індивіда та призводить до його істерії. Істеричність та епілептичність загалом маркуються як ознака колоніального, підпорядкованого

стану. Зустрівшись із погорільцями та почувши їхні історії, Лаговський починає ридати і не може зупинитися. Плачуть і селяни, а одна дівчина «заревла таким скрипучим голосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залізі». «Коли я божевільний, то принаймні маю потіху, що я не сам-но на світі божевільний: нас багато таких, – несподівано погадав Андрій, саме розмовляючи далі з хуторянами про їхні страждання. – Отже й прості люди, неінтелігентні, люди близькі до природи, а диви – такі самі нервові, як і я».

Фізично слабкий та істеричний, колоніальний суб'єкт, як демонструє Кримський, лишається *інфікованим* імперською владою. Він також лишається *орієнталістом*; фактично будучи суголосним східному світові, він, однак, не перестає асоціювати себе із західним раціоналізмом, скептицизмом, імперіалізмом. Ототожнений із центром, із культурою, Лаговський протиставляє себе провінційному, природному і наївному.

Закінчення роману має дещо тенденційний і штучний характер. Лаговський нібито повертається до матері, пробачає їй, запрошує до Москви, однак та відмовляється приїхати. Щороку Андрій мріє про поїздку додому і про розмову з матір'ю *простонародною*, тобто українською мовою. Звичайно, йому легше згадувати про матір, яка живе десь в Україні та чиї слова «причуваються» йому в Москві, аніж бути з нею. *Іншування*, або своєрідна *орієнталізація свого народу з боку інтелігенції, що пішла на службу до імперії, є внутрішньою колонізацією лише в рамках імперського дискурсу*. Так підтверджується враження, що імперія – це обмін цінностей, а цінністю в метрополії стає і мова, і тіло, і «природність». Ця екзотична цінність дістається Андрієві Лаговському не безплатно – «чужу, нерідну любов треба заробити, – думав я, – чужу любов треба купити ціною своєї інтересності, добрячої вдачі, прислужливості!». Материнська любов простої жінки натомість є продуктом «непокупованим-непродажним», «природним почуттям». Із цією ілюзією, яку дає імперіалізм своїм агентам, і залишає Кримський читача у фіналі роману.

Статтю отримано 15.10.2021

Tamara Hundorova

AUTOBIOGRAPHY AND THE «SPIRIT OF TIME» IN A. KRYMSKYI'S NIGILIST NOVEL "ANDRII LAGOVSKYI"

The article presents an analysis of Ahatanhel Krymskyi's novel "Andrew Lagovskyi" in terms of reflecting the "spirit of the times" (decadence, hysteria, plebeianism), the actualization of the philosophy of nihilism, imperial colonialism. Such a critical perspective determined the structure of the article.

The focus is on the psychotype of a new character in the literature of the modern era – "hysterical man". It is noted that the two defining features of modernism – intellectualism and neuroticism – link Krymskyi with modernism. The comparison of this feature of Krymskyi's work with the works of art of Ivan Franko (collection "Withered Leaves") and Lesia Ukrainka ("Blue Rose") was made.

It is emphasized that at the end of the XIX century. the notion of a biographical "human document" is transformed into a subjective "psychological document", and the artistic image into a "vivisection" and introspection – a self-analysis of one's own soul.

It is concluded that the new literature and, in particular, the emerging modern subject clearly tended to decadence, and the new authors unequivocally associated themselves with the decadents, even though they denied it. All this undermined the foundations of populist consciousness, that is, the worship of the "people" that dominated Ukrainian literature in the Shevchenko era.

The linguistic diversity of the Krymskyi's narrative is noted, in particular, the saturation of the text of the novel with quotations, translations, scientific commentaries, transitions to Greek, Turkish, German, French, Latin, and Russian. Socio-cultural value is noted in relation to fragments of vernacular language practice of the mother of the main character. Textual phenomena such as insinuation and orientalism have been noted.

Ahatanhel Krymskyi's unfinished novel is considered as a model of a modernist novel with its intellectual hero, polymorphic structure, philosophical and moral themes, psychological analysis and autobiography.

Key words: autobiography, subjectivism, modernism, colonialism, hysterical man, Ahatanhel Krymskyi, Lesia Ukrainka, Ivan Franko.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.6>

УДК 81'38

ЛІНГВОІМАГОЛОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТІ А. КРИМСЬКОГО В ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ КІНОПРОСТОРІ

ГАНЖА

Ангеліна Юріївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001
e-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

Anhelina

GANZHA,

PhD in Philology, Senior
researcher of the Department of
stylistics, language culture and
sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
e-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті запропоновано авторську лінгвоімагологічну рецепцію постаті Агатангела Кримського в документальних медіапродуктах «Кримський фоліант» (2013), «Агатангел Кримський. Пишемо історію» (2018), «Агатангел Кримський. Із спогадів про щирого друга» (2021). В обраних до аналізу стрічках фіксуємо цілеспрямовані спроби спроектувати імідж Агатангела Кримського на ототожнення автообразу (образу свого) і гетерообразу (образу іншого). Усвідомлена українськість Кримського як самовіддане служіння ідеям справедливості особливо вияскравлюється на тлі його неукраїнського походження, що для творців медіапродуктів стає потужним аксіологічним та ідеологічним інструментом.

Ключові слова: лінгвоімагологія, Агатангел Кримський, медіапродукт, імідж, автообраз, гетерообраз, полікультурна мовна особистість.

Реалії ХХІ століття в різних сферах наукового пізнання актуалізували дослідження, в полі зору яких – взаємодія культур, ідентичності, інакшості та пов'язані з ними процеси і явища, що потребують мультидисциплінарної рецепції. Значний потенціал у цьому аспекті має лінгвоімагологія – новий напрям сучасного мовознавства, який «вивчає імідж – образ одного

народу і країни в очах іншого» [Іванова 2014: 9]. В Україні лінгвоімагологічні дослідження проводять Л.П. Іванова, М.М. Брик, А.А. Мороз, Н.М. Сиромля, О.В. Тупчії та ін. Зазначений напрям розвивається на основі імагології – «сфери досліджень у різних гуманітарних дисциплінах, що вивчають образ «чужого» (чужої країни, народу і т.ін.) у громадській, культурній і літературній свідомості тієї чи тієї країни, епохи» (цит. за [Брик 2020: 28]). Образ «чужого» розглядають в імагології як стереотип національної свідомості, тобто як стійке, емоційно насичене, узагальнено-образне уявлення про «чужого», яке сформувалось в конкретному національно-історичному середовищі.

Зв'язок лінгвоімагології з іншими сферами лінгвістики (за Л.П. Івановою) умовно зображено на схемі 1. Не ставимо за мету докладно розглянути всі сегменти ілюстрації, зацентруємо увагу лише на тому, що лінгвоімагологія має перспективи спільних трансдисциплінарних досліджень із сучасною інтегративною лінгвостилістикою, серед засад якої – розуміння стилю як «творчої мовної діяльності, мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування, дотримання умов комунікації в конкретних сферах культури» (С.Я. Єрмоленко). Проблема вивчення мовної репрезентації чужих / інших національних культур – одна з найактуальніших у сучасній лінгвістичній імагології – виразно проектується на лінгвостилістичне поняття «мовно-естетичні знаки національної культури» і дає змогу вияскравити виражальний ресурс загальноживаної мови.

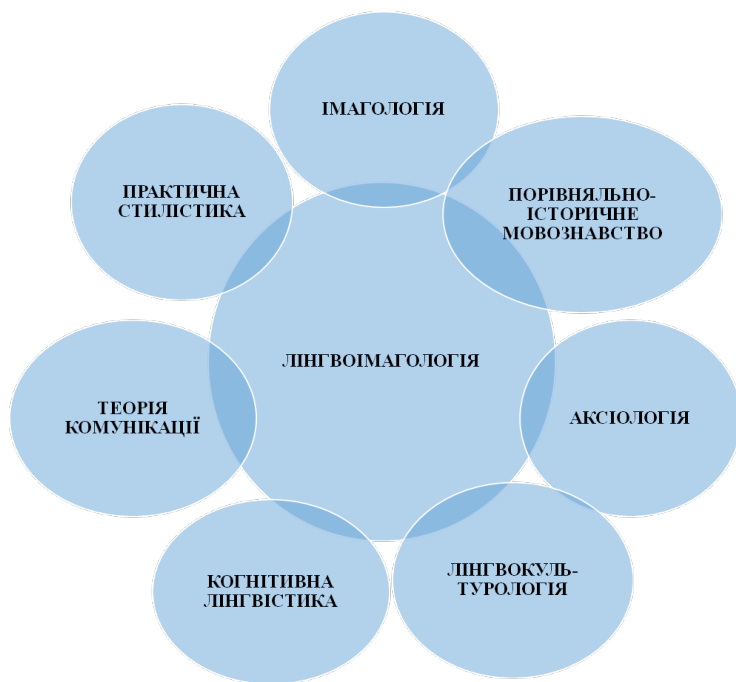

Схема 1

Як зазначають дослідники, лінгвістична імагологія є самостійним міждисциплінарним науковим напрямом, що вивчає мовні засоби створення та репрезентації інонаціональних образів у їх експліцитному та імпліцитному зіставленні з автообразом у різних видах текстів [Камалова 2020: 34-35].

Найважливіша частина лінгвоімагологічного аналізу – національно-культурна, що лежить в основі адекватної міжкультурної комунікації. Зауважимо, що на межі культур взаємодіють не лише мови з різними концептосферами, але й образи однієї культури взаємодіють з образами іншої, які відображають ніби одні й ті самі явища, проте особливим способом, і різниця, яка виявляється між цими образами в процесі їх порівняння, формує особливу картину світу у свідомості людини, яка перебуває на межі культур. Для України актуальним є вивчення образів народів і країн, які відіграють вагомий роль у політичних та економічних відносинах Заходу і Сходу, коли на мультикультурному тлі увиразнюється опозиція «свій – чужий / інший».

Ключовими поняттями лінгвоімагології називають автообраз (образ «своїх») і гетерообраз (образ «чужих»). Гетерообраз має складну градуальну структуру: ІНШИЙ–ЧУЖИЙ–ВОРОГ (від найменшого ступеня відчуженості щодо автообразу до найбільшого) [Камалова 2020: 11]. Лінгвоімагологічна специфіка репрезентації авто- та гетерообразу передбачає насамперед лінгвостилістичні та лексико-семантичні засоби актуалізації.

Серед основних понять лінгвоімагології – стереотип, імідж, образ. Дослідники вважають, що стереотипи є первинними імагологічними формами та можуть слугувати для побудови інших форм – іміджів та образів країн (Г.С. Мельник, С.Г. Тер-Мінасова та ін.). На відміну від стереотипу, імідж, як зазначає С.К. Милославська, являє собою свідомо і цілеспрямовано редукований уже в процесі свого формування образ складного об'єкта з прогнозованою естетичною, етичною та емоційною реакцією на себе, отже, з керованою інтерпретацією [Камалова 2020: 49]. У дослідженні текстів медіадискурсу часто віддають перевагу терміну «імідж», який пов'язують із масовою свідомістю. Формування імагологічного образу відбувається в проекції системи цінностей «своєї» культури, через яку «рецензують» іншу/чужу культуру.

Саме лінгвоімагологічна рецепція видається найбільш доречною в аналізі засобів творення образу видатного українського вченого Агатангела Юхимовича Кримського в сучасних документальних медіапродуктах. За словами М. Слабошпицького, А. Кримський, «вирішивши в родині, де ніколи навіть не звучало українське слово, ставши «выдающимся российским востоковедом», ... уособлював тих безкомпромісних наших діячів, які всіма засобами намагалися розширювати український простір» [Східні традиції державотворення 2020: 41]. «Я зрозумів, що мушу бути українофілом – це я зрозумів цілком свідомо. І от я жадібно ухопився за українство. Кожнісіньку вільну від «офіційних занять» хвилину я присвячував Україні. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усілякі книжки, особливу вагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усілякі філологічні праці», – писав Агатангел Кримський у автобіографії [Східні традиції державотворення 2020: 47].

Джерельною базою дослідження стали документальні медіапродукти «Кримський фоліант» (2013), «Агатангел

Кримський. Пишемо історію» (2018), «Агатангел Кримський. Із спогадів про щирого друга» (2021).

На нашу думку, в досліджуваних медіапродуктах маємо справу з документальним іміджуванням (конструюванням іміджу), орієнтованим на максимальну передбачуваність, впізнаваність і зрозумілість, на планування як самого образу, так і реакції на нього.

Вобраних для аналізу медіапродуктах бачимо цілеспрямовані спроби спроектувати образ Агатангела Кримського на ототожнення автообразу (образу свого) і гетерообразу (образу іншого). Свідомо обрана українськість Кримського як самовіддане служіння ідеям справедливості особливо вияскравлюється його неукраїнським походженням, що для творців медіапродуктів стає потужним аксіологічним та ідеологічним інструментом.

«Кримський фоліант» (2013). *Волинська держтелерадіокомпанія. Автор і режисер Марія Андрушко, редактор Ольга Куліш, оператор Валерій Фетисов, асистент оператора Микола Дмитрук, режисер монтажу Олександр Радчук. У ролі вченого – актор Анатолій Мельничук.*

Лінгвоімагологічна рецепція постаті Кримського реалізується і специфічними мовними засобами, і аудіовізуальним рядом. Зосібна зупинимось на прецедентних іменах (антропонімах і топонімах), що фігурують в аналізованому медіапродукті. Дослідники зафіксували інтерес сучасних засобів масової комунікації до прецедентних, знакових для мовної свідомості українців постатей, зокрема до їх потенціалу в конструюванні іміджу. Одна з відомих стратегій – занурення об'єкта в сприятливе для нього інформаційне середовище та залучення емоційної складової іміджетворення, що має великий вплив на реципієнтів та легко їм запам'ятовується. Згадані в кінооповіді прецедентні імена: Іван Франко, Павло Житецький, Михайло Драгоманов, Володимир Вернадський, Леся Українка – з одного боку, сучасники Агатангела Кримського, з якими він був пов'язаний дружньою і професійною комунікацією, і не згадати їх у документальному фільмі про видатного вченого-енциклопедиста не можна, а з другого – у мовній свідомості українців символізують національно-культурний простір, культурну пам'ять (тобто постать Кримського ідентифікується як автообраз, образ «свого»).

Становлення європейської культури й ідентичності відбувалося і через протиставлення «іншому» Сходу, тобто

фактично – через конструювання образу Сходу як «чужого». Своєю унікальністю як вчений і письменник Агатангел Кримський значною мірою завдячує «східній домінівності» у своїй долі. В основі диференціації проявів гетерообразу в документальній стрічці лежить просторово-темпоральний маркер. Його реалізацію засвідчуємо в біографічному наративі (наприклад, через називання імагологічно маркованих реалій *ісламський мулла, Бахчисарай, Коран; Московський Лазаревський інститут, Сирія, Ліван, Бейрут* тощо).

Взаємодоповнювана полілогічність кінонаративу в аналізованій документальній стрічці створює ілюзію універсального (масового) іміджу головного героя стрічки. Авторитетні у своїй галузі комуніканти (згадаймо хоча б академіка М.Г. Жулинського) налаштовують на сприйняття інформації як достовірної.

На окрему увагу у фільмі «Кримський фоліант» заслуговують художні образи-символи, яким притаманна «широка смислова валентність» (Ю.М. Лотман) й свобода інтерпретування залежно від контексту та фонового культурного досвіду реципієнта. Наприклад: образ-символ *чорний птах* – цитата Кримського, що він бачив у сні чорного птаха, візуалізується в кадрі птахами в польоті, за якими постає образ чумного лікаря у пташиній масці із дзьобом. Закадровий текст «На Сході кажуть, якщо людина бачить птаха, до неї повернеться те, що колись було втрачене...» накладається на символізацію свободи (вільний політ) і смерті чи порятунку від неї (чумний лікар). Пор. також образ-символ фіалки, що служить своєрідним символічним обрамленням стрічки: з нього починається кінооповідь, і він же її завершує. Образ загалом прозорий і прочитуваний, його потрактування звучить у фіналі: «За стародавньою східною легендою ці квіти з'явилися зі сліз вдячності. Передусім вони адресовані землякові із доброю вісткою про наукову славу України...».

Особливу роль у конструюванні іміджу Агатангела Кримського відіграють цитати із його художніх текстів. Зауважимо, що збірку поезій «Пальмове гілля. Екзотичні поезії» вважають унікальною пам'яткою літератури. Іван Франко у 1910 році назвав Агатангела Кримського «високоталановитим поетом» і «дуже оригінальним повістярем».

«Бейрутські оповідання» Кримського, окрім своєї літературної та етнографічної цінності, мають велике значення для

розуміння мультикультурності. На думку письменниці й етнолог Марини Гримич, «нині, коли мультикультурні проєкти в Європі значною мірою провалилися, у Кримського є свідчення того, що є моделі, які можуть працювати»¹.

Якщо зробити спробу умовно узагальнити відмінності сприйняття образу представника іншої культури видатним вченим-енциклопедистом і його сучасниками, то українці гетерообраз концептуалізували як «чужий» і потребу взаємодії з «чужим» сприймали як потенційну загрозу, а для Кримського гетерообраз – це «інший», взаємодія з яким – нові можливості, тому вчений без остороги вступав у мультикультурний діалог – науковий, мистецький, повсякденний.

«Агатангел Кримський. Пишемо історію» (2018). Цей медіапродукт було створено в межах проєкту «Пишемо історію» каналу UATV, метою якого було забезпечення доступу іноземної аудиторії до об'єктивної, актуальної та повної інформації про події в Україні, формування та підтримання позитивного іміджу України у світі. Лейтмотивом утворення згаданого каналу була потреба в протидії російській пропаганді в умовах гібридної російсько-української війни. У січні 2020 р. канал припинив виробництво програм, у березні 2021 р. відбувся його перезапуск як іномовника російською мовою. Проєкт «Пишемо історію» охоплює близько 200 медіапродуктів. Стандартний хронометраж – 15 хвилин.

Оскільки документальний медіапродукт «Агатангел Кримський. Пишемо історію» є частиною державного іміджевого проєкту, тому лінгвоімагологічний підхід до його аналізу видається найбільш умотивованим.

Потенційна глядацька аудиторія цієї стрічки – російськомовна. Прихованою смисловою домінантою кінонарративу визначено акцент на мультикультурності й водночас відданості українській ідеї Агатангела Кримського, наприклад: «Він був творцем українського сходознавства й одним із найкращих знавців української мови, яку вважав рідною, хоча не був етнічним українцем. Перед його талантом літературного критика, письменника і публіциста схилялися українські і російські письменники Іван Франко, Михайло Драгоманов, Антон Чехов та інші».

¹ Докладніше див. <https://www.radiosvoboda.org/a/agatangelu-krymskomu-150-poliglot-shodoznave/31047686.html>

У документальній кінооповіді професор Михайло Журба проєктує накладання автообразу і гетерообразу в лінгвімагологічній рецепції постаті «універсального генія гуманітаристики». Ілюстрацією цього може слугувати теза: «Своїми роботами Агатангел Кримський довів, що література, культура, традиції не роз'єднують народи, а навпаки – об'єднують. Ця людина дала всім змогу усвідомити розуміння співіснування українського та слов'янського світу з тюркським, арабським». Порівняймо: у листі до П.Г. Житецького від 22.09.1896 р. А.Ю. Кримський пише: «...Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте» [Східні традиції державотворення 2020: 49].

Протиставлення етнонімів в оповіді про гостру полеміку Кримського з російськими істориками щодо походження української мови актуалізує негативно-оцінну конотацію у сприйнятті глядачами опонентів ученого.

Стилістичне обігрування повторів у фрагменті «**Кримський**, маючи **кримське** коріння, допомагав реформувати освіту **кримчаків і кримських татар** (підкреслення наше – А.Г.)» використане не лише з експресивною метою, а й задля транслювання ідеологічно насажених смислів.

«Агатангел Кримський. Із спогадів про щирого друга (про Лесю Українку)» (2021). Проєкт кафедри української літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки «Слухаємо українську (літературу) \ українське (СЛОВО)»: аудіо- та відеочитання творів української літератури, листів, спогадів, щоденників українських письменників». До 150-річчя від дня народження Агатангела Кримського та 150-річчя від дня народження Лесі Українки. Автор: А. Кримський. «Із спогадів щирого друга» (про Лесю Українку)² І. Текст читає: Олена Маланій.

Питання взаємин Лесі Українки та Агатангела Кримського в науці має чимало інтерпретацій. Науково-літературний діалог цих титанів українського духу – вдячний матеріал для дослідників й водночас інформативний документ доби. Вже сімдесятирічним, академік Кримський згадає першу зустріч з Ларисою Косач: «Обоє ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни (матері Лесі Українки) подали одне

² Подано за виданням: Кримський А. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1965. С. 502-506.

одному руки... Ми були близькими друзями протягом багатьох років, до останнього дня життя Лесі Українки. Вона довіряла мені свої твори, перш ніж друкувати їх» [Східні традиції державотворення 2020: 729].

С.К. Богдан цитує першу (зовсім далеку від захоплення) епістолярну згадку Лесі Українки про Кримського (в листі до Михайла Драгоманова від 15 березня 1892 року з Колодяжного): «Мені сердечно шкода, наприклад, молоденького поета Кримського, адже з нього, може б, могли люди вийти, а тепер ... „зануда” сама зосталась» [Богдан 2008: 317]. І наскільки виразно контрастує з нею наступний фрагмент з епістолярію: «Ви знаєте, як я люблю Ваші наукові твори, хоч я і кругла профанка в таких матеріях. Я люблю їх тон. Куди діваються Ваші нерви, як Ви пишете такі речі? Так, наче Ви античний, врівноважений тілом і духом еллін, як пишете їх. Такий колорит я тільки на Акрополі бачила!» [Богдан 2008: 323]. У цьому контексті варто згадати оцінку Кримським знань Лесі Українки і її сумніння в написанні драм «В катакомбах» і «Адвокат Мартіан»: «Я їй цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми. Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим-дослідником».

Лінгвоімагологічні аспекти вияскравлюються в ситуації, пов'язаній з написанням поеми «Одно слово» («Оповідання старого якута»). Уважна й вимоглива до своїх текстів Леся Українка неодноразово зверталась до А. Кримського з питанням, чи є в якутській мові слово «воля» («не забудьте, з ласки Вашої, поглянути десь по книгах за тим, чи є в якутській мові слово «воля» (liberté), що то я колись Вас питала, – сей інтерес не зник для мене і тепер»), але відповіді не одержала. Можливо, її листи не потрапили до адресата, оскільки він часто подорожував. Але після виходу поеми у світ Кримський виступив з критичною публікацією «Ложка дьогтю в бочці меду» (журнал «Нова громада», 1906, № 7), де зазначив, що в якутській мові є три синоніми слова «воля».

У мемуарах «Із спогадів щирого друга» вчений пише: «Леся Українка цілком спокійно сприйняла мою критику і дуже шкодувала, що в її творі була така помилка. Звичайно, якути тоді були під жорстоким утиском царизму. Народ був майже на

100 процентів неписьменним, і поема «Одне слово» до нього дійти не могла. Але Леся Українка, яка вміла дивитися вперед, у майбутнє, зрозуміла, що в художньому творі не може бути ні слова неправди: буде час, буде нагода – і неправда ця вийде назовні». 1908 року поему видано окремою книжкою під зміненою назвою – «Оповідання тубільця з півночі». Рецепція гетерообразу, ширше – опозиції «свій-інший», осмислюється в просторі національних мовних картин світу. В Лесі Українки інтерпретування гетерообразу якута символізується через його мову (якою поетеса не володіла), а для Агатангела Кримського, який знав якутську, гетерообраз набуває цілком конкретних рис.

Отже, ключові поняття лінгвоімагології – автообраз (образ «своїх») і гетерообраз (образ «чужих») – лежать в основі лінгвоімагологічної інтерпретації тексту і вияскравлюють специфіку мовної картини світу людини, яка перебуває на межі культур. У досліджуваних медіапродуктах фіксуємо цілеспрямовані спроби авторів-документалістів спроектувати образ Агатангела Кримського на ототожнення автообразу (образу свого) і гетерообразу (образу іншого). Зауважимо, що в градуальній структурі гетерообразу, на відміну від утрадиційнених для українців остраху й застороги у ставленні до «чужого», для видатного вченого домінує сегмент «інший», взаємодія з яким – нові можливості, тому Кримський завжди зацікавлено вступав у мультикультурний діалог – науковий, мистецький, повсякденний. Творці іміджевих медіапродуктів використовують як потужний аксіологічний та ідеологічний інструмент свідомо обрану україноцентричність геніального сходознавця на тлі його неукраїнського походження. Лінгвоімагологічна рецепція постаті Агатангела Кримського в документалістиці оприявнює ще не досліджені аспекти світоглядного й наукового універсалізму вченого, відкриває нові перспективи для лінгвістичних та наукознавчих студій.

Богдан С. Епістолярні діалоги Лесі Українки як джерело реконструкції стереотипів міжособистісної комунікації та образів комунікантів: Агатангел Кримський. *Леся Українка і сучасність*: Зб. наук. пр. 2008. Т. 4, кн. 2. С. 315–337.

Брик М.М. Вербалізація варіантів сприйняття образу Туреччини представниками російської та англійської лінгвокультур (на матеріалі романів письменників-білінгвів): Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2020.

Иванова Л.П. Имагология как новое направление в лингвистике. *Мова і культура*. 2012. Вип. 15, т.6. С. 73–76.

Иванова Л.П. Лингвоимагология как краеугольный камень теории коммуникации и практические основы межкультурного общения. *Коммуникативные исследования*. 2014. № 1. С. 9–16.

Камалова С.Д. Образ «чужих» в мультикультурной литературе с позиции лингвистической имагологии (на материале англоязычной художественной литературы о палестино-израильском конфликте): Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 2020.

Східні традиції державотворення. *Наукова серія: Світові традиції державного управління*: Науковий збірник на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського / Омельчук В. В. (кер. авт. кол.) та ін. Київ : Прометей, 2020. Вип. IX.

Тупчії О.В. Образ Англії в російській мовній свідомості кінця XVI – першої половини XIX ст.: лінгвоімагологічний аспект: Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2018.

REFERENCES

Bohdan, S. (2008) Lesia Ukrainka's epistolary dialogues as a source of reconstruction of stereotypes of interpersonal communication and images of communicators: Ahatanhel Krymskyi. *Lesia Ukrainka i suchasnist*. vol. 4, b. 2, 315-337 (in Ukr.).

Bryk, M.M. (2020). Verbalization of variants of perception of the image of Turkey by representatives of Russian and English linguistic cultures (based on the novels of bilingual writers): Dys. ... kand. filol. nauk. Kyiv (in Ukr.).

Ivanova, L.P. (2012). Imagology as a new direction in linguistics. *Mova i kultura*, 15, 6, 73-76 (in Rus.).

Ivanova, L.P. (2014). Linguistic imagology as a cornerstone of the theory of communication and practical foundations of intercultural communication. *Kommunikativnye issledovaniya*, 1, 9-16 (in Rus.).

Kamalova, S.D. (2020). The image of “strangers” in multicultural literature from the standpoint of linguistic imagology (on the material of English-language fiction about the Palestinian-Israeli conflict): Diss. ... cand. philol. sciences. Moscow (in Rus.).

Omelchuk, V. V. (ed.) (2020). Eastern traditions of state formation *Naukova seriia: Svitovi tradytsii derzhavnoho upravlinnia: Vyp. IX: Naukovyi zbirnyk na chest 150 richnyi vid dnia narodyn Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv (in Ukr.).

Tupchiy, O.V. (2018). The image of England in the n language consciousness of the late XVI – first half of the XIX century: linguoimagological aspect: Dis. ... cand. philol. science. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 29.11.2021

Anhelina Ganzha

LINGUOIMAGOLOGICAL RECEPTION OF THE FIGURE OF A. KRYMSKYI IN DOCUMENTARY FILM SPACE

The article proposes the author's linguoimagological reception of the figure of Ahatanhel Krymskyi in documentary media products "Crimean tome" (2013), "Ahatanhel Krymskyi. Writing history" (2018), "Ahatanhel Krymskyi. From memories of a true friend" (2021).

The key concepts of linguoimagology – the self-image (the image of «one's own») and the hetero-image (the image of «others») – are the basis of linguistic imagological interpretation of the text and highlight the specifics of the linguistic picture of the human world. In the researched media products we record purposeful attempts of documentary authors to project the image of Ahatanhel Krymskyi on the identification of self-image (image of one's own) and hetero-image (image of another). Note that in the gradual structure of the heteroimage, in contrast to the traditional for Ukrainians fear and caution in relation to «foreign», for a prominent scientist dominates the segment of «other», interaction with which – new opportunities, so Krymskyi always interested multicultural dialogue – scientific, artistic, everyday. The creators of image media products use as a powerful axiological and ideological tool the deliberately chosen Ukrainocentrism of the genius orientalist against the background of his non-Ukrainian origin. Linguoimagological reception of the figure of Ahatanhel Krymskyi in documentaries reveals as yet unexplored aspects of the worldview and scientific universalism of the scientist, opens new perspectives for linguistic and scientific studies.

Keywords: linguoimagology, Ahatanhel Krymskyi, mediaproduct, image, self-image, hetero-image, multicultural language personality.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.7>

УДК 811.161.2

А. КРИМСЬКИЙ І П. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ: ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ

ГОЛІКОВА

Наталія Сергіївна,

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української мови,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010;
e-mail: nataliaholikova62@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4157-1275>

Nataliia

HOLIKOVA,

Doctor of Philology, Prof., Oles
Honchar Dnipro National
University
72 Gagarin Ave., Dnipro 49010,
Ukraine;
e-mail: nataliaholikova62@gmail.com

У статті проведено зіставний аналіз наукового дискурсу А. Кримського та художнього дискурсу П. Загребельного, у яких зафіксовано лінгвософію історії України середини XVI ст. Акцентовано увагу на мовних особливостях праці «Історія Туреччини» А. Кримського та на історичному романі «Роксолана» П. Загребельного – ключових творах, у яких вербалізовано Україну періоду султанування Сулеймана I Пишого. Визначено основні «точки перетину» індивідуально-авторських наративів, окреслено історіографічний та інтерсеmiotичний простори досліджуваних текстів, що сформовані на основі цитатції та фольклоризації. Простежено своєрідність ідіолектів А. Кримського та П. Загребельного відповідно до функціонально-стильових норм української літературної мови. Зіставлено сукупність стилістем, релевантних для мовного «портретування» текстоцентричних постатей – Сулеймана й Роксолани – у науковому дискурсі А. Кримського та в художньому дискурсі П. Загребельного. Проаналізовано лінгвостилістичні засоби оприявлення мислеобразу «Роксолана» – історичного символу України в мові однойменного роману П. Загребельного. Зауважено, що «доба жіночого султанату» актуальна як для історії Туреччини, так і для історії України і що вивчення специфіки концептуалізації та вербалізації жіночих образів в різножанрових історичних текстах є перспективним для сучасної лінгвоукраїністики.

Ключові слова: Україна, лінгвокультурема, науковий дискурс, художній дискурс, мовно-естетичний знак, стилістема.

Україно, чи ти була колись
незалежною хоч на мить
Від кайданів, що волю сковують?
Від копит, що у душу б'ють?
Ліна Костенко

Із найдавніших часів на суспільно-культурному житті України позначається темпоритм європейської цивілізації. Зокрема виявилися ці ознаки і в такий важливий період, як XVI ст. Нагадаємо, що його характерними ознаками є: «інтернаціоналізація історії, поділ західного християнства на католицизм та протестантизм, Відродження, початок наукової революції і створення плюрицентричної системи суверенних держав» [ІЄЦ 2020: 10].

Однією з найбільших держав ранньомодерної Європи XVI ст. була Річ Посполита, що постала 1569 року внаслідок об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського й до якої ввійшла значна частина українських земель. У цей початковий період формування «ранньомодерних європейських націй» [Снайдер 2021: 15] на історичну долю українців відчутно впливало й Московське царство. Крім того, неабияке значення для розвитку соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися на теренах нашої країни із середини XVI ст. та протягом наступних етапів її розвитку, мав тюркський чинник, усвідомлення суспільної ваги якого є особливо актуальним для України козацької доби [Туранли 2020: 6]. Отже, на той час Україна як суб'єкт історії мала тісні зв'язки з кількома великими державами, а її «стосунки» з Туреччиною та Кримським ханством у південно-східному геополітичному просторі були чи не найістотнішою причиною зародження козацтва.

Сучасні тюркологи зауважують, що впродовж трьохтисячолітньої історії «сліди (тюрків) можна знайти в усьому світі: від Тадж-Махала в Агрі до мечеті Великої П'ятниці в Ісфахані, від Регістану в Самарканді до мечеті Сулейманіє у Стамбулі» [Рахманалиєв 2016: 10]. У минулому цей народ створив кілька великих імперій, одна з яких – Османська – залишила свій помітний «слід» в історії Козацької республіки. Період XVI – XVII ст. для Високої Порти – це «епоха подальших завоювань,

які привели імперію до раніше небачених вершин, її головною метою стає Європа» [ІЄЦ 2020: 165]. Османська Туреччина хотіла *зімкнути рубезжі своєї імперії з усіма славними й могутніми державами, зіпертися на них, мовби шукаючи ослони, і водночас нависнути над ними, як невідворотна загроза, наче меч віри* (Роксолана: 360). Утім, вона сама нерідко наражалася на запеклий супротив з боку православних європейських народів або їхніх окремих соціальних «станів», до яких історики зараховують й українське козацтво [Антонович 2021].

Історіографічну, насправді доказову базу для подальшого наукового аналізу низки проблем щодо процесів націє- та державотворення в Україні козацьких часів становлять праці таких вітчизняних дослідників XIX – початку XX ст., як В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, М. О. Максимович, Д. І. Яворницький та ін. Важливі факти про Україну першої половини XVI ст. знаходимо в «Історії Туреччини» (1924) А. Ю. Кримського – засновника українського сходознавства, відомого мовознавця, історика, письменника, перекладача, усебічне дослідження творчої спадщини якого наразі є нагальним питанням як для гуманітаристики загалом, так і для різних мовознавчих галузей зокрема.

Із погляду української історії як науки, оригінальність трактату А. Кримського полягає в тому, що на тлі описаних у ньому подій чи не вперше постала жінка – *славна султанша Роксолана*, <..> *то-ж була наша землячка*, <..> *вона сталася турецькою султаншою, і самого Сулеймана Пишного, наймогутнішого з усіх османських султанів, узяла в свої руки та крутила цілою турецькою державою й європейськими відносинами так, як бажала. Саме оцьому, дуже цікавому, до того-ж надвірньо-блискучому, всеєвропейському періодові турецької історії найбільше й присвячено теперішню книжку, що її видає Українська Академія Наук* (ІТ: V – VI). Своєю працею сходознавець-тюрколог спонукав до нових пошуків не лише істориків, а й письменників, які під його впливом досі простежують «український слід» в історії Туреччини.

«Історія Туреччини» А. Кримського була тим значущим науково-інформаційним джерелом, до якого найперше апелював П. Загребельний під час написання історичного роману «Роксолана» (1980). В авторському післяслові до твору, що має назву «Втішання історією», читаємо: «Письменник – не вчений. Ми повинні щиро визнати, що наука дає літературі незмірно більше, ніж може дати їй література. Письменникові слугує все:

документи, легенди, хроніки, випадкові записи, дослідження, речі, навіть нездійснені задуми. А чим може прислужитися історикові сам письменник?» (Роксолана: 786). Цікаво, як би міг відповісти А. Кримський на таке запитання П. Загребельного? Тож спробуємо змоделювати сутність імовірного лінгвокультурного діалогу між істориком і письменником, спираючись на зіставно-стилістичний аналіз їхніх ідіолектів, репрезентованих мовою двох ключових творів.

На нашу думку, стилістика трактату А. Кримського й роману П. Загребельного істотно відрізняється з таких причин:

по-перше, історик лаконічно та послідовно викладає об'єктивну, «суху» інформацію про давні події та їхніх учасників ↔ письменник ті самі факти по-своєму охудожнює, нерідко домислюючи нових персонажів у розповіді про них;

по-друге, науковець, переважно спираючись на історіографічні джерела, постійно їх цитує в основному тексті та в підтекстових коментарях ↔ водночас інтерсеміотичний простір художнього твору митця ущільнено численними лінгвокультурними й етновними знаками найрізноманітнішого походження;

по-третє, мова наукової праці загалом відповідає специфічним функціонально-стильовим нормам, які в аналізованому тексті найчастіше системно оприявнюють терміноніми – імена реальних, відомих у минулому людей, назви визначних історичних подій тощо ↔ мова історичного роману, крім того, розмаїта виразально-зображальними засобами, що відбивають такі основні ознаки художнього стилю, як культуротворчість та естетичність.

Індивідуально-авторська манера письма А. Кримського – це хронологічно-історичний наратив, що дав змогу науковцеві критично описати історію Туреччини, передати її внутрішні перипетії і войовничий настрій щодо країн Азії та Європи протягом XI – XVI ст., зокрема й щодо України середини XVI ст. Мовостиль П. Загребельного репрезентує всі ознаки психологічно-реалістичної прози, у якій письменник, дотримуючись історичної істини, прагнув «повернути психології» міфологічно-легендарний образ Роксолани. Натомість ідіолекти істориків-нараторів споріднює те, що у своїх творах вони сформували «мозаїчний портрет» України зазначеної доби й оригінально його ословили. Розшифрувати семантико-сміслові відтінки мислеобразу, репрезентованого багатьма лінгвостилістичними

засобами, можна з позицій тексто- та дискурсології, оскільки сам процес декодування його наявних / прихованих текстових характеристик у свідомості читачів-реципієнтів не однозначний і потребує відповідних фонових знань з їхнього боку.

У науковому дискурсі А. Кримського та в художньому дискурсі П. Загребельного спостерігаємо низку інформаційно-наративних «точок перетину». Погляди авторів щодо України сходяться там, де історичні факти про нашу державу «занурено» в опис періоду султанування Сулеймана I Пишного (1520 – 1566). У праці А. Кримського це лише останній (хоч і найважливіший) етап лаконічно висвітленої ним історії Туреччини, упродовж якого в Україні формувалося козацтво, а в романі «Роксолана» П. Загребельного весь художньо-панорамний наратив присвячено цьому історично-часовому відтинкові Османської імперії. Відтак його концентрують своєрідно вербалізовані мислеобрази Роксолани та Сулеймана, що пронизують вертикальний контекст твору, а також низка текстових «вкраплень». Українські реалії постають у розповідях про найперші зносини Високої Порти з козаками (– *Козаки? Що це за люди? – Невпокорені. Вільні, як вітер. Лицарі. <..> Та здебільшого козаки збираються в невеликі ватаги з безіменними ватажками. Кожен сам по собі, сам собі свиня. Добираються вже й сюди. Палили не раз Синоп. Доскакували й до Стамбула* (Роксолана: 512). Письменник використовує мотив сну і спогадів Роксолани про Рогатин, про плюндрування рідної землі кримсько-татарськими ордами: *А яка там земля! Вся зелена, зелена, як прапор Пророка, і потоки течуть чисті, як благословення, і ліси шумлять, як небесні вітри. Коли б могла, то спала б, як ті ліси, і жила б, як ті ліси. Хай наш син побачить ту землю, ваша величність* (Роксолана: 503); *Чи подумала* (Роксолана) *про них, про всіх, кого знала, про землю свою і про народ свій, що страждає, що змагається з дикими загарбниками, вмирає і оживає знов і знов, і сміється, співає пісень своїх, може, найкращих у світі!* (Роксолана: 329) тощо.

В аналізованих дискурсах засвідчено ті часи, коли зароджувався козацький рух в Україні, зокрема зазначено імена засновників Запорізької Січі, пор.: *Саме на часи Сулеймана Пишного припадає діяльність двох значних витязів із Черкаського староства, що пнулися заснувати запорозьку Січ: попереду – черкаський староста Остап Дашкович (†1535), далі – князь Дмитро Вишневецький-Байда (люто загинув 1563 р.), що на*

Черкащині був старостою його брат (ІТ: 171) та Бувають над ними (козаками) й воєводи часом, як той же **князь Острозький** чи **воєвода Претвич** або якийсь **Дашкевич**, що сам, кажуть, схожий на татарина, і знає мову татарську й османську, день тут, день там, невловимий, як характерник (Роксолана: 512). Якщо в «Історії Туреччини» А. Кримського про Остапа Дашковича та про Дмитра Вишневецького подано достатньо відомостей (ІТ: 170 – 174) здебільшого з опертям на «записки» Михайла Литвина – українського «письменника-самовидця XVI ст.», який був сучасником Сулеймана Пишного, то в романі «Роксолана» П. Загребельного йдеться переважно про Байду – спочатку князя Острозького, згодом старосту Черкаського та Канівського (період Великого князівства Литовського) – у турецькому полоні: *Роксолана вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Ватажок зухвальців, казкових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужне, прекрасне й вільне, як вітри над степами! Ось який цей Байда, ось які козаки!* (Роксолана: 561).

Цікавим є той факт, що про перебування Байди в турецькій неволі та про його страту історик і письменник розповідає, спираючись на пісенний переказ й актуалізуючи саме ті чи ті рядки з історичної думи, пор.: *Тут чекала завзятого лицаря-козака люта кара. І теперішні українські пісні, і старі перекази (занесені й до старих польських хронік) повідають, що султан наказав скинути Байду з високої бапти на гак у стіні; гак зачепив Байду за ребро, і той так і завис на ребрі. – Ой, висить Байда, та й не день, не два, Не одну нічку, та й не годиночку, – співає про нього пісня* (ІТ: 172); (Роксолана) допитувалася: – *Як вони там? Що робить той, якого ти називаєш Байдою? – Ваша величність, він співає. – О Боже! що він співає? Пісні. Складає сам собі. Остання така: «Ой н'є Байда мед-горілочку, та не день, не нічку, та й не в одиночку!...»* (Роксолана: 545); *Що ж понесуть* (козаки-в'язні) *із собою? Хіба що пісню про мужнього Байду? «Ой н'є Байда мед-горілочку, та не день, не нічку, та й не в одиночку. Прийшов до нього сам цар турецький: «Що ти робиш, Байдо, Байдо молодецький? Кидай, Байдо, Байдо, байдувати, бери мою дочку, та йди царювати»* (Роксолана: 566). В аналізованих історичних наративах підтримано українську народну традицію вшановувати Байду як героя, його ім'я у творах А. Кримського та П. Загребельного набуває символічного

значення (*Хай буде святилищем безстрашному Байді пісня, розпочата ним самим, продовжена, може, й нею, закінчена її народом, який навіки збереже мужнього козака в своїй пам'яті* (Роксолана: 566 – 567)) і відіграє роль лінгвокультури.

За нашими спостереженнями, науковий стиль А. Кримського не зовсім відповідає сучасним вимогам. Зокрема зафіксовано низку мовно-виражальних засобів, що загалом нерідко споріднюють його твір з історичним епосом і фольклором. Пор. як дослідник апелює до фактів фольклору, підсилюючи емоційність і образність викладу фактів історії: *...а наші бідолашні українські невільники, що безконечними гуртами діставалися до Туреччини через татарський кримський полон, надавали Туреччині почасти навіть деякого характеру українського, особливо коли ті українські невільники вбивалися в силу, бо «турчилися-бусурменилися, для розкоші турецької, для лакомства нещасного»* (ІТ: V); *В кобзарських думках ми раз-у-раз чуємо невільницький плач, що «кайдани руки-ноги поз'їдали», «сирая сириця до жовтої кости тіло козацьке проїдає»* (ІТ: 179); *Українські пісні кажуть, що татари заливали бранцям очі смолою-живицею: «Вязали руки та сирицею, А залили очі та живицею»* (ІТ: 175) тощо. Наведені текстові ілюстрації підтверджують думку, висловлену С.Я. Єрмоленко, про те, що різножанрові народні пісні – це мовно-естетичні знаки української культури, які співвіднесені з національними символами, а «все, що створює народ, знаходить своє вираження в мові» [Єрмоленко 2009: 14].

Пісні, що мають колективного творця слів і музики, належать до найпоширенішого типу народного мистецтва. Вони чи не найглибше відбивають історію, духовне багатство етноспільноти, характер нації, її ментальність, усі явні та приховані тони й півтони, породжувані «струнами» народної душі. Функціонування уривків з народних пісень є передусім художньо-стильовою нормою для прозових творів, у розлогі контексти яких вони легко вписуються, додаючи до їхньої сутності численні смислові відтінки, закріплені асоціативно-історичною пам'яттю колективного генія [Голікова 2018: 216 – 217]. У художньому дискурсі П. Загребельного етномовні знаки такого зразка по-особливому динамізують художню оповідь у тому разі, коли в лінійному контексті цитовано весь народнопісенний твір або його вагомий для контексту частину, наприклад: *«Із-за гори-гори, темненького лісу татари ідуть, русиначку*

ведуть. У русиначки коса із золотого волоса – щирий бір освiтила, зелену дiброву i битиу дорогу. А за нею бiжить у погоню батенько її. Кивнула-махнула бiлою рукою: «Вернися, батеньку, вернися, рiднесенький, уже ж мене не однiмеш i сам, старенький, загинеш. Занесеш голову на чужую сторону, занесеш очицi на турецькi грiяницi» (Роксолана: 47); Вона сiла на килим, згорнулася клубочком, ледь доторкуючись пальчиками до грубої арабської книги, глибоким, тужливим голосом завила: «За саму Настасю дев'ять тисяч. За стан гнучкий десять тисяч. За бiле лице одинацять. За бiлу шию аж дванадцять. За синi очi та й довгi вiї тринадцять. За тонкi брови чотирнадцять. За косу злоту аж п'ятнадцять...» (Роксолана: 62) тощо. У мові роману «Роксолана» iсторично-епiчні piснi-плачi, родинно-побутовi, невiльницькi piснi виконують основну – культурно-iсторичну – функцiю в низцi лiнiйних контекстiв, у яких вони формують асоцiативно-стилистичнi фiгури на позначення душевного стану героїни, її туги за батькiвщиною.

Лiнгвообраз Роксолани як ключової постатi в iсторiї Туреччини середини XVI ст. А. Кримський та П. Загребельний «портретують» дещо по-рiзному. У науковому дискурсі дослідника передусiм викладено iсторiографiчнi факти про походження Роксолани: *Була вона родом українська попiвна, з галицького горiшньо-днiстрянського Подiлля, а саме з невеличкого мiста Рогатина, i звалася по хрещеному мабуть чи не Олександра. Та як захопили її татари в полон i привезли до Туреччини, вона побусурменилася та й забула i свою вiру i своє христiянське ім'я; нове її ймення «Хуррем» уже геть нiчим не нагадувало про її православний, український рiд (IT: 184 – 185). Тут лаконiчно викладено хронологiю її гаремного життя (1520 – 1558), що вiдбивало негативно-тiньовi характеристики Високої Порти, придiлено багато уваги стосункам Роксолани та Сулеймана, зокрема: В iсторiї Сулеймана I Пишиного, величнього пана могутньої османської держави XVI в., не може не притягти до себе уваги факт, важливий своїми полiтичними наслiдками, дуже цiкавий i з психологiчного боку, а саме – що над тим недосяжно-високим, мудрим володарем мала нечувано величennу силу його не так вродлива, як розумна й iнтриганська жiнка, яку європейцi XVI в. звали Роксолана, або Р о с с а, а турки титулували «Хуррем-султан» (= «Радiсна-султаниша») (IT: 184).*

Відомо, що в історіографічних джерелах тогочасної Туреччини та в працях європейських хроністів XVI – XVII ст., на які спирався А. Кримський, Роксолану насправді характеризують як надто розумну, але дуже підступну жінку, що неодноразово підкреслено і в аналізованому трактаті, наприклад: *А що найважливіше – це була дуже розумна жінка, яка тямила і весело розважити «Пишиного» султана, і дати путню пораду, і, коли їй того було треба – підшептати панові світа болючі підозріння проти тих, хто обертався коло нього* (ІТ: 186); *Ніколи, мабуть, не довелося Роксолані так міцно напружувати всенький свій інтриганський хист, як тоді, коли вона нарешті наважилася зіпхнути із свого шляху оту султанишу-черкешенку, отую найпершу падішахову дружину, та ї прочистити до-рідженьку до османського престолу своєму синові Селімові, зовсім не талановитий людині* (ІТ: 189). Не дивно, що в наративі історика щодо Роксолани переважає оцінно-знижена аксіологія маркувально-стилістичних лінгвоодиниць, оскільки *Яничари та простий люд уважали султанишу-Хуррем за правдиву відьму-чарівницю, що заволоділа султаном через усякі любовні чари та дання* (ІТ: 188).

Саме цей факт із життєпису Хуррем-Роксолани, оприяненого в праці науковця, запозичив прозаїк, пор.: *...австрійському послові Бузбекові 1554 р. називали двох бабів, що мали постачати для султанши передню кісточку з гієнячої морди, бо, мовляв, така кісточка – дуже добрий любовний талісман; називали навіть на ймення тую жидівку («Trongilla venefica Judaea»), що вкупі з нею Роксолана incantationibus philtrisque причаровувала Сулеймана* (ІТ: 188) та *Що про неї тільки не казано тоді в Стамбулі! <...> Ніби затримано двох бабів, які несли в гарем кісточку з гієнячої морди. Коли взято тих бабів на тортури, призналися вони, що несли кісточку для султанши, бо то найбільший любовний талісман* (Роксолана: 408). Утім, у художньому дискурсі П. Загребельного перебування Роксолани в «золотому полоні» Сулеймана змальовано як її особисту психологічну драму: *Не належала до звичайних жінок з їхньою примітивною жадібністю й пристрастю до марнотратства. Може, тому ї лютилися натовпи, називаючи її чарівницею й чаклункою, що неспроможні були розгадати її душу, не знали, чого хоче ця дивна жінка, до чого прагне* (Роксолана: 397).

У мовотворчості П. Загребельного Роксолана постає як мудра людина, наділена багатьма чеснотами, і через те «допущена»

до султанового серця, а отже, і до влади в чужій, могутній державі: *...вперше за всю історію Османів султанська жона була допущена до трону (бодай постояти поряд!), ще вчора незнана рабinya, сьогодні всевладна повелителька, наближена й вознесена небувало...* (Роксолана: 215 – 216). На початку художньої оповіді в її мовному «портреті» переважають позитивно-характеризувальні компоненти на зразок *розсміяна, безжурна, неприборкана, жадібна до життя, зграбна, витка, розумна, розвеселена* тощо. І надалі гаслом для Роксолани в її вкрай складному житті були слова: ***Щоб жити, потрібні вітчизна, свобода і пісня*** (Роксолана: 170).

На нашу думку, подальшого всебічного аналізу потребує проблема ословлення внутрішньо-психологічного зламу / зростання Роксолани, що багатогранно представлена у творі П. Загребельного, оскільки сам «роман – це історія боротьби нікому не званої дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом» [Роксолана: 787].

Крім того, спеціального дослідження заслуговує питання не лише про роль Хуррем-Роксолани в суспільно-політичному житті Османської імперії середини XVI ст., а й загалом про український «жіночий слід» в історії Туреччини козацької доби. Наприкінці своєї наукової розвідки А. Кримський зауважив: *Отакі, як Роксолана, українські бранки, що з невільниць ставали турецькими султанишами, відомі були в Царгороді й пізніше, тільки що не такі вони були політично-славні, як Роксолана* (ІТ: 194). Серед них – *українкою була найлюбіша жінка Османа II (1618 – 1622). Українкою була й жінка Мустафи II (1695 – 1703), що породила йому Османа III* (ІТ: 194). До цього списку не потрапила ще одна султанка-українка на османському престолі – Хатідже Турхан (1627 – 1683), яка була покровителькою козаків у часи Хмельниччини і про яку захопливо розповіла в кількох науково-популярних книгах сучасна авторка О. Шутко.

Отже, основними «точками перетину» в аналізованих дискурсах А. Кримського та П. Загребельного є ословлення історичного періоду, пов'язаного з формуванням українського козацтва в XVI ст. і з особливою роллю української жінки Роксолани, яку вона виявила у внутрішньо- та зовнішньо-політичному житті Туреччини. Уважаємо, що «доба жіночого султанату» актуальна як для історії Туреччини, так і для історії України і що

вивчення специфіки концептуалізації та вербалізації жіночих образів в різножанрових історичних текстах є перспективним для сучасної лінгвоукраїністики.

Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Центр учбової літератури, 2021.

Голікова Н.С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту. Дніпро : Акцент ПП, 2018.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.

Рахманалиев Р. Империя тюрков. История великой цивилизации. Москва : Рипол Классик, 2016.

Снайдер Тімоті. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 / Пер. з англ. Вид 4-е. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2021.

Туранли Ф.Г. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ІСЦ – Історія європейської цивілізації. Епоха Відродження. Історія. Філософія. Наука і техніка / за ред. Умберто Еко; пер. з італ. О.К. Колодяжної, Ю.В. Григоренко, Т.В. Топалової, Г.В. Трифонової, Т.М. Поклад. Харків : Фоліо, 2020.

ІТ – Кримський А. Історія Туреччини : Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ : Друкарня Української Академії Наук, 1924. URL: [Istoriia_Turechchyny_vyd_1924.pdf](#) (дата звернення 29.08.2021).

Роксолана. – Загребельний П. Роксолана. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013.

REFERENCES

Antonovych, V.B. (2021). About the Cossack times in Ukraine. Kyiv: Center for Educational Literature (in Ukr.).

Holikova, N.S. (2018). The language of Pavel Zagrebelnyi's fiction: from word to concept. Dnipro (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv (in Ukr.).

Rahmanaliev, R. (2016). Empire of the Turks. History of a great civilization. Moskva, 720 (in Rus.).

Snaider, Timoti (2021). Transformation of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999. Trans. from English. Kyiv (in Ukr.).

Turanly, F.G. (2020). Cossack era of Ukrainian history in Ottoman-Turkish written sources (second half of the 16th – first quarter of the 18th century). Kyiv (in Ukr.).

LEGEND

ІСЦ – Eco, Umberto (2013) (ed.). History of European civilization. Renaissance. History. Philosophy. Science and Technology / lane from Italian. O.K. Kolodyazhna and others. Kharkiv: Folio (in Ukr.).

Історія Туреччини – Krymskyi, A. (1924). History of Turkey: Where did the Ottoman state begin, how it grew and developed and how it reached the apogee of its glory and power. Kyiv: Printing House of the Ukrainian Academy of Sciences. URL: *Istoriia_Turechchyny_vyd_1924.pdf* (date of application 29.08.2021).

Роксолана. – Zagrebelnyi, P. (2013). Roxolana. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 30.11.2021

Nataliia Holikova

A. KRYMSKYI AND P. ZAGREBELNYI ON THE HISTORY OF UKRAINE: LINGUOCULTURAL DIALOGUE

The article presents a comparative analysis of the cognitive-semantic structure of the linguoculturema «Ukraine» in the scientific discourse of A. Krymskyi and in the artistic discourse of P. Zagrebelnyi. Emphasis is placed on the linguistic features of A. Krymskyi's History of Turkey and P. Zagrebelnyi's historical novel Roksolana, in which Ukraine is immersed in the life of the Ottoman Empire in the mid-16th century – the period of sultanate of Suleiman Pyshnyi. The main «points of intersection» of individual authorial narratives on the personosphere and historiography of Ukraine are determined, the intersemiotic space of the researched texts, formed on the basis of citation and folklorization, is outlined. The common plot-content segment of the analyzed historical texts is revealed, the linguistic-stylistic means of its representation are characterized. The specific features of the idiolects of A. Krymskyi and P. Zagrebelnyi in accordance with the functional and stylistic norms of the Ukrainian literary language are traced. The set of stylists relevant for the linguistic «portrait» of text-centric figures – Suleiman and Roxolana – in the scientific discourse of A. Krymskyi and in the artistic discourse of P. Zagrebelnyi is

analyzed. The peculiarities of verbalization of the thought image «Roksolana» – a historical symbol of Ukraine in the language of the novel of the same name by P. Zagrebelnyi have been studied. It is noted that the «era of the female sultanate» is relevant for both the history of Turkey and the history of Ukraine and that the study of the problem of addressing female images in historical texts of various genres and styles is promising for a number of linguistic disciplines. It is concluded that in the scientific work «History of Turkey» by A. Krymskyi and in the historical novel «Roksolana» by P. Zagrebelnyi presents objective and subjective directions of conceptualization of thought «Ukraine», which occupies an important place in the national-linguistic picture of the world.

Key words: Ukraine, linguoculturema, scientific discourse, artistic discourse, linguistic and aesthetic sign, stylistema.

НОРМОТВІРНА ПРАКТИКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.8>

УДК 811`.161.2:373.374Кримський

ЛЕКСИЧНА КАРТОТЕКА ЗВЕНИГОРОДЩИНИ В ДЖЕРЕЛЬНІЙ ОСНОВІ «РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» 1924–1933 РОКІВ ЗА РЕДАКЦІЄЮ А.Ю. КРИМСЬКОГО

ТИЩЕНКО

Оксана Миколаївна,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії та
структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001;
e-mail: tom-73@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

Oksana

TYSHCHENKO,

Ph.D. in Philology, senior researcher
at the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural and
Mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language,
National Academy of Sciences of
Ukraine;
4 M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01001,
Ukraine;
e-mail: tom-73@ukr.net

Стаття складається із двох змістових частин. У першій представлено огляд культурно-історичних засад укладання російсько-українського словника (РУС-33), визначальні принципи добору лексичного матеріалу з автентичних джерел, що їх сформулював А.Ю. Кримський. Наголошено на динаміці поглядів мовознавця на лексикографічну працю. У другій частині дослідження вперше в українському мовознавстві представлено типологію карткування лексичного матеріалу, його паспортизації в перекладному словнику першої третини ХХ ст. Такий огляд є внеском до основ історіографії українського словництва.

До лінгвістичного обігу впроваджено важливий для поновлення української ідентичності мовний матеріал – фрагмент Картотеки Звенигородщини (КЗ) А.Ю. Кримського як компонент лексико-ілюстративної основи РУС-33 (Архівної картотеки (АК)). Визначено макро- (тип картотеки, прямі та обернені («перевернуті») картки; типологія акумуляції до інтерпретації мовної інформації, характер частиномовної належності заголовних одиниць тощо) й мікроструктуру (реєстрові одиниці, ілюстрації, паспорт джерела) картотеки.

Сформульовано перспективи вивчення Картотеки Звенигородщини у таких аспектах, як роль додаткових одиниць у заголовній частині; похідні заголовні одиниці; варіантність (лексичні, фонетичні, акцентуаційні, морфологічні); характеристика заголовних одиниць (семантичні, граматичні, етимологічні, стилістичні) тощо.

Зроблено висновок, що цей матеріал важливий для дослідження сучасних мовних процесів у контексті поновлення питомих рис української мови та різнорівневого її вивчення.

Ключові слова: Агатангел Кримський, лінгвістичне джерело словника, українська мовна ідентичність, живе мовлення, польові записи, Картотека Звенигородщини, Архівна картотека, макроструктура й мікроструктура картотеки.

У контексті дискусії наприкінці XIX ст. про чистоту української мови А.Ю. Кримський зазначив, що надміру категоричні й хапливі пуристи питоме українське слово часом помилково вважають полонізмом чи росіянізмом («москалізмом»³), через що збіднюють нашу мовну палітру: «щоб критикувати мову, треба докладно пізнати її геть усю, мову всієї Руси-України, а тоді вже здавати ся на „чуття мови“». Інакше-ж легко впасти в помилки» [Хванько 1891]. Для такого докладного пізнання мови А.Ю. Кримський ще 1891 року в часописі «Зоря» обґрунтував актуальність створення великого словника української мови. Зреалізувати цей задум, хоч і не вповні, вдалося у 20–30-х рр. XX ст.: це був «Російсько-український словник» у 4 т. за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі – РУС-33).

А поки що молодий дослідник (1891 р. йому лише 20 років) завзято виводить потребу такої праці в річищі народницької концепції мовної розбудови: «Навіть при добрій волі важко бува' усвоїти народній неольоїзм-провінціалізм: бо як

³ Тут і далі цитуємо із дотриманням правопису в оригіналі статті.

його впізнаєш? ... Коли я стрічаю ... слово „впечаток“, то я розумію, що це – „вражіння“, але звідкіля я довідаюся, чи це є слово нове народне, чи по-просту виковане автором?» [Хванько 1891]. Агатангел Юхимович порівнює цей вибір з «Гамлетовою заковикою» і наполягає: «Нам дуже-дуже треба російсько-українського словника, **вийнятого з автентичних джерел** [тут і далі виділення наше. – *О.Т.*], – він-би добре зарадив нашому лихови» [Там само]. Лихом А.Ю. Кримський називає брак верифікаційної бази, що давала б змогу кваліфікувати в певний спосіб ту чи ту мовну одиницю. Саме живомовна стихія, на думку вченого, є основним джерелом словникових матеріалів – багатих синонімічних рядів, семантичних значень та їхніх відтінків. Лексикографічне фіксування й упорядкування «льокалізмів або взагалі таких слів, які не кожному звісні» [Там само] сприяло б введенню їх до широкого вжитку та розвитку й утвердження української мови на народній основі: «Як гарно розвивала ся-б вона [мова], будь у нас такий словник! Як-би гарно показала вона всім нашим ворогам, до чого вона здатна!» [Там само].

А.Ю. Кримський справедливо відзначає складність такої роботи через її великі обсяги та бачить розв'язок проблеми через організування лексикографічної толоки: «Одна людина не може швидко та легко виповнити цю роботу, – тут цілі роки праці ... Чому-б не зробити сього діла гуртом? Нас українофілів багатько; коли покладемо, що кожен передплатник «Зорі» притягне до сієї праці тільки три особи, то й тоді матимем робітників більше, ніж 400» [Там само]. Залучення волонтерів до збирання мовного матеріалу на той час відоме як для українського, так і для закордонного словникарства⁴.

Насамперед Агатангел Юхимович запропонував процедуру створення картотеки, що полягала в суцільному розписуванні джерела. Це означало, що на картку має бути виписано

⁴ Для проєкту «Сравнительные словари всеѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею всевысочайшей особы...» (1787–1789 pp.) було залучено технології адміністративного збирання лексичного матеріалу (анкетування); кореспонденти «Київської старовини» для «Словаря української мови» зібрали 200 тис. карток (1864–1902 pp.); для «Опыта южнорусскаго словаря» К. Шейковського (1884–1886 pp.) було оголошено про гонорар (від 2 до 15 коп.) за кожне подане слово на літери, видруковані у перших 5-и томах; До «Словаря російсько-українського» М. Уманця та А. Спілки матеріал «з уст народа» та від письменників збирали сільські вчителі, священники та ін. з різних куточків «Української, Галицької, Угорської Русі» (кінець 50-х – початок 60-х pp. XIX ст.) [Тищенко 2016 а: І].

кожне слово тексту (заголовна одиниця картки) з наведенням перекладного еквівалента: «кожен ... міг-би взяти якусь одну, однісіньку українську книжку та повиписувати з неї слова в азбучнім порядці, з російського на українське» [Там само]. Щоправда, не згадано про виписування цитат – текстових ілюстрацій уживання того чи того слова. Неодмінним, уважає автор, має бути «назва і картка джерела» при кожному слові (тобто паспорт), адже у зведеному варіанті зібраних матеріалів уніфікований список усіх джерел для кожної реєстрової одиниці цілковито потвердить питоменність, уживаність та актуальність лексеми. Напр., коли «при слові „лента“ буде навіч показано, що воно є в такім та знов у такім збірникови казок чи пісень, а далі в таких ... авторітетних письмовців з різних закутків Руси-України, то очевидячки й спірки не може бути про те, що ніби воно чуже, або не в душі мови» [Там само].

Щодо організації діяльності дослідник наголошував на потребі створення координаційного центру для узгодження видів роботи та зосередження й обліку готової продукції – «поскінчаних словарчиків» на базі як друкованих джерел, так і живо-мовних – «із уст народа».

Натхненно та оптимістично А.Ю. Кримський уявляв майбутнє укладання словника: «Кожен зробив-би свою частку праці легко, непомітно за-для себе самого, а тимчасом швидко. ... Це праця важна, праця корисна, а тимчасом **не вимагає ніяких жертв, вимагає тільки однієї години в день ... – невже-ж це важко?!** – Отакечки придбали-б ми словник, за котрий сьміливо можна було-б сказати, що він є праця цілої України. ... Відомо, який вплив мали словники на розвій других відроджуючих ся народностів» [Там само]. За прогнозами мовознавця завершити накопичення паспортизованого лексичного матеріалу (300–400 словників від різних укладачів) можливо за пів року, найбільше – за рік: **«Впорядкувати їх – річ зовсім механічна, до котрої не треба навіть точного знання російської мови;** ... охочих знайшлось-би багато, бо такій особі достала ся-би слава впорядника» [Там само].

Остання заувага Агатангела Кримського особливо промовиста – органічна для молодого вченого, вона виявляє його запал, розмах задумів і пристрасть; водночас це – хибна й легко-вірна (через брак досвіду) оцінка лексикографічного процесу. Адже за кілька десятиліть, невідривно працюючи над таким словником – РУС-33 – у непрості часи матеріальної скрути,

морального гніту, який щороку посилювався, за нестачі співробітників – як кваліфікованих та досвідчених лексикографів, так і технічних помічників, за постійного наполягання видавництва на пришивдшенні роботи, мовознавець напише: «На превеликий жаль ніякі гроші тут допомогти не можуть, бо людей немає. Праця над укладанням словника способом розбору і зведення воєдино десятків (іноді сотень) карток для одного слова і постійна звірка зі словником Даля і Академічним Російським – це є така **каторжна єгипетська робота, яка всіх відлякує**⁵. Наполегливо і самовіддано **тягнуть цю лямку** тільки ті..., які **віддані самій ідеї Словника**» [Матвеева, Циганкова 1997: 80]. За звітами академічної Комісії для складання словника живої української мови 1923 р. **«похоплива праця над укладанням рос.-українського словника не лишала часу на виписування нових слів, відірвавши співробітників до іншої праці – систематизації матеріялу, а постійних членів-редакторів примусивши ввесь свій час віддавати на редагування вже призбіраного передніше матеріялу, а не на перегляд нового»** [Звідомлення 1924: 306–307]. Про те, що готували словника до друку в дуже складних та несприятливих умовах, А.Ю. Кримський писав у газеті «Більшовик» від 23 березня 1924 р.: **«Працюючи 11 годин на добу, ніколи не лягаючи спати раніш 4 г. ранку, я проте встигаю здавати до друкарні тільки один аркуш на тиждень»** [цит. за: Данилюк 1991]. У передмові до I тому РУС-33 укладачі пояснювали, що в них не було можливості перевірити рукописний варіант словника в повному обсязі перед тим, як здавати його до друку: **«Скоро-но якийсь складений аркуш бував зредагований, він негайно, з**

⁵ С.О. Єфремов так говорив про перспективу роботи над РУС-33: «Комісія й видавці («Шлях освіти») тягнуть і мене до цієї справи. Огинаюся. Не хочеться совати пальці поміж двері» [Єфремов 1997: 73], «тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи досить, по саме нікуди, – до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю; Кримський виразно не хоче, щоб хто до цієї справи втручався. Да мимоидеть мене чаша сія!» [Там само: 112–113]. С.О. Єфремов про своє призначення головним редактором III й IV томів РУС-33: «Було засідання Словникової комісії. Справу вирішено так, що мені треба буде редагувати другу половину, з О починаючи. От несподівано спобігла халепа!» [Там само: 117]. Попри все С.О. Єфремов відповідально виконував свої редакторські обов'язки: разом з А.Ю. Кримським вони не тільки впорядковували та систематизували матеріали членів Комісії, а й зробили безпосередній науковий внесок в укладання словника [Поздрань 2018: 12].

невисохлим чорнилом, ішов до друкарні та й друкувався, доки тим часом відбувалося редагування дальшого аркушу» [РУС-33, I: X].

На час виходу першого тому РУС-33, 1924-го року, А. Кримський зізнається: «Я працюю зовсім не тому, що мені можуть заплатити, а виключно тому, що я звик напружено працювати; що наукова праця, у тому числі, звичайно, і над словником, приносить мені **глибоке моральне задоволення і насолоду**» [Матвеева, Циганкова 1997: 85-86].

Саме цей потужний дух науковця спонукав А.Ю. Кримського до ретельної й самовідданої праці – як на світанку своєї долі, так і в призахідні роки. Шукач, упорядник і дослідник питомих джерел українства, він збирав мовний матеріал на своїй малій батьківщині – Звенигородщині, яка дала етнографічні, фольклорні джерела, що їх учений узагальнив у праці «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» [Виноградська 2012; Пшенічкіна 2018].

Саме ці матеріали – *Картотеку Звенигородщини* (далі – КЗ) – ми кваліфікуємо як лінгвістичне джерело у складі *Архівної картотеки*⁶ (далі – АК) (Рис. 1) та як складник джерельної основи РУС-33; досліджуємо КЗ за допомогою інструментарію електронної системи «АК» та сайту «АК»⁷ (Рис. 2), зокрема аналізуємо мікроструктуру (структуру картки) та макроструктуру (структуру картотеки) КЗ, що взаємопов'язані й почасти визначають одна одну.

Мікроструктура КЗ. Обов'язкові поля картки – це **ресетрові одиниці** (рос. / укр.; укр. / рос.): *Экономический – Скарбовий; ілюстрація* (з підкресленим словом, винесеним у заголовну частину): *Зібрав на полі своє збіжжя – тай тоді гайда по скарбових полях, усі жнивів; паспорт джерела: Звиног. (Крим.)*. Ці

⁶ АК – лексико-ілюстративні матеріали Комісії для складання словника живої української мови, яка в 20-х рр. минулого століття укладала «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924–1933). Уперше від 30-х рр. картотека стала об'єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої Комісії, понад пів століття їх вважали втраченими [Тищенко 2016].

⁷ Проєкт реалізовано за підтримки Українського культурного фонду (грант № 1109, вересень – листопад 2018 р.). Виконавиці проєкту: к.ф.н. О.М. Тищенко, д.ф.н. Л.П. Кислюк, аспірантка Ю.О. Вознюк (Інститут української мови НАН України); к.ф.н. Ю.В. Поздрань (Вінницький національний технічний університет). Систему й вебресурс створено із залученням програмістів на чолі з М.М. Ткаченком [Тищенко 2020].

поля репрезентовано в усіх картках: *Странный – Кумедний*. *Вчора щось кумедне зо мною творилося. Залетіла птиця до нас, якась кумедна, я такої ще й не бачив* (ру)⁸.

За нашими спостереженнями, подекуди в мікроструктурах КЗ не наведено ілюстрації, напр.: *Связь – Купа* (ру); *Связность – Купа* (ру); *Свердло: (сверло для изготовления граблей) – Свердло У СССР: Свердло грабельне* (ру). Також натрапляємо на картки з відсутнім заголовним словом в українській / російській частині: *Слюна: Ядовитая слюна – [Рона]*. *На гадюку сонце пече, А з гадюки рона тече. Підстав дівко, коновочку Під гадючу головочку: Як натече рона з рота, Чаруй брата, як охота.* (Пісня) (ру). У цій картці слово-переклад *рона* підкреслено в цитаті, однак не зазначено як заголовне українське, що робимо ми у квадратних дужках.

Усі картки з польовими записами Звенигородщини, які є предметом розгляду в цій статті, марковано типовим паспортом: *Звиног. (Крим.)* (деінде трапляються ситуативні пропуски крапки біля скорочення). Для зручності сприйняття ми не наводимо паспорт джерела після кожного прикладу в цій розвідці.

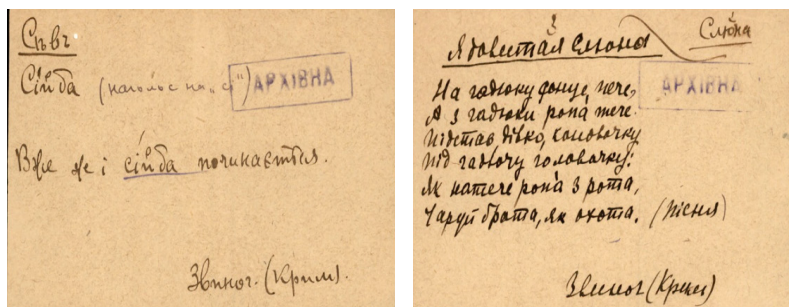

Рисунок 1. Картки КЗ у складі АК Інституту української мови НАН України

⁸ Приклади наводимо відповідно до правопису оригіналу. Уніфіковано подаємо: заголовні слова п/ж шрифтом з великої літери; тире між заголовними словами російською та українською мовою; крапку після заголовних слів перед ілюстрацією; після заголовного слова перед описовою конструкцією чи СССР – двокрапку, перед додатковими одиницями-варіантами – кому; поле з семантичними, граматичними та ін. характеристиками беремо в дужки; не ставимо крапку після цитати; нашу додану інформацію беремо у квадратні дужки; не наводимо паспорт джерела в цій розвідці для економії місця; наприкінці через крапку з комою вказуємо на тип картки за вхідним словом: (ур) або (ру). Усі дані з картки подаємо скісним шрифтом.

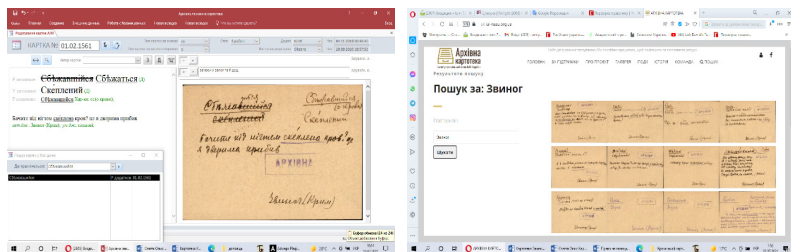

Рисунок 2. Картка КЗ, розпізнана в електронній системі «АК»; картки КЗ, розміщені на сайті «АК»

Макроструктура КЗ.

Тип картотеки: перекладна. За вхідною мовою картки такі: а) українсько-російські (ур): *Подвір'я – Дворъ; Поворотниця – Поворотливая, расторопная*; б) російсько-українські (ру): *Свинтусь – Свинчук; Разсыпчатый – Синкий*. Опрацювавши порівняно невеликий фрагмент (2,5 тис. = 0,7% АК), ми знайшли 110 одиниць із картотеки А.Ю. Кримського, з яких 100 – ру, 10 – ур, що закономірно, адже заплановано було створення російсько-українського словника. Первинно об'єктом опрацювання є українські лексичні одиниці (зібрані на Звенигородщині слова та вислови), до яких автор картки добирав російський відповідник (слово або вислів – стале словосполучення / описову конструкцію).

Обернені («перевернуті») картки. 1923 р. для укладання РУС-33 розпочалося енергійне «упорядкування і редагування призбіраного матеріалу» [Звідомлення 1924: 306], а кількість доданих нових карток із кожним роком зменшувалася. За словами А.Ю. Кримського, «писання нових карток обмежалося у другому півріччі 1923 р. мало не самим перевертанням ще не перевернутих до того часу укр.-російських карток, після чого й припинилося» [Там само]. Таким чином «перевертали» і картки з польовими записами Звенигородщини. Наприклад:

Свалить въ борбѣ и стараться грызть (о бѣшенной собакѣ) – *Покача́ти*. Скажена собака одну нашу собаку покусала, а двох тільки *покача́ла* (ру) → *Покача́ти – Свалить въ борбѣ и стараться грызть* (о бѣшенной собакѣ). Скажена собака одну нашу собаку покусала, а двох тільки *покача́ла* (ур);

Темнота, мракъ – Пóніч. Засвітіть світло, бо я в *пóночі* нічого не знайду (ру) → *Пóніч – мракъ, темнота*. Засвітіть світло, бо я в *пóночі* нічого не знайду (ур);

Попёрти – Умчать. *А де мій окрасць? Угу, де! Рябко вже його давно на горód попёр (ур) → Умчать – Попёрти.* *А де мій окрасць? Угу, де! Рябко вже його давно на горód попёр (ру).*

Акумуляція / інтерпретація інформації. Коли в картці КЗ первинно було зазначено більше однієї ілюстрації, з неї формують відповідно дві чи більше карток з однією цитатою в кожній, закресливши перенесений контекст-ілюстрацію, як-от у картках: **Свинтусь – Свинуватий.** *1. Він таки свинуватий: проси його, проси, а йому байдуже 2. Росхлюпав молоко по цілому столі: от, свинуватий (ру); Щепка – скепá. 1. Сухий, як скепá (приказка) 2. Худий, як скепá (ру); Хватить (о дождь) – Сипнути. 1. Пересидьте, – бачите, сипну́в дощ! 2. Вночі був сипну́в дощ (ру).* Із цих карток виформували нові картки: **Свинтусь – Свинуватий.** *Росхлюпав молоко по цілому столі: от, свинуватий (ру); Щепка – Скепá. Худий, як скепá (ру); Хватить (о дождь) – Сипнути. Уранці сипну́в дощ (ру).* Як бачимо, у цьому процесі зміст карток теж зазнавав змін – присутніх: **Щепка**→ **Щепа**, та несутніх: **Вночі**→ **Уранці**. Отже, функцію накопичення матеріалу в картотеці заступала інша – функція детальнішої інтерпретації мовних фактів. Певно, наступну картку з трьома цитатами мала чекати така сама доля: **Раскалится, накалится** (о многих) – **Пороспикается.** *1. Хіба-ж я тії горицики без рогача витягну? Вони-ж пороспикалися! 2. Сонце пече, я свої струменти був покинув на сонці, а вони так пороспикалися, що голою рукою не візьмеш 3. Залізни баки пороспикалися (ру).*

За **частиномовною належністю** заголовних слів розрізняємо картки із самостійними повнозначними частинами мови, як-от: іменниками -- **Хлопья – Кóтики; Сновáльня – Снівниця; Стряпуха – Кухáрка**; прикметниками-- **Тайный – Скрі́тний; Удободелимый – Поді́льний; Шершавый – Кошлáтий**; дієсловами-- **Растрепы́ваться – Кошлáтитися; Свернуть – Скруті́ти; Свидѣ́тельствова́ть – Свідчи́ти**; рідше дієприкметниками-- **Пороскі́дуваний – разбросанный, разсы́янный**; прислівниками -- **Самостоя́тельно – Самоту́жки**; ще рідше – неповнозначними частинами мови, напр., прийменниками: **Рядомь – По́руч.**

Пошук формальної та семантичної доцільності. Зміст карток засвідчує, що автор(и) шукали оптимальний спосіб наповнення картки. Диференціюємо чотири таких варіанти:

а) пошук заголовних одиниць: українське заголовне слово *сіянка* перекладено російською описовою конструкцією *стѣнное дерево*. Цю описову конструкцію спочатку записано як заголовну одиницю, а потім російським заголовним словом вказано *стѣнной*; ~~*Стѣнное дерево*~~ *Стѣнной: Стѣнное дерево – Сіянка Сіянка*. *Це груша не од щепи: це сіянка* (ру);

б) пошук різних російських лексичних відповідників для того самого українського слова і контексту (оформлено на різних картках): *Стянецъ / Самостѣвъ – Сіянка*. *Ці грушки можна й повирубати: це-ж сіянкі* (ру); *Троичный / Семиковый – Кле-чальный*. *Це було в клечалну п'ятницю або суботу, – одно слово перед святою неділею* (ру); *Суетня / Сутолока – Крутаніна*. *Піднявся сміх крутаніна, тяганіна, дівки й парубки збилися в одну купу* (ру); наведення тієї самої російської одиниці для різних українських слів у різних контекстах: *Свинтусь – Свинчук*. *А вони, свинчуки, і не вважають на те* (ру); *Свинуватий*. *1. Він таки свинуватий: проси його, проси, а йому байдуже* *2. Росхлюпав молоко по цілому столі: от, свинуватий* (ру);

в) пошук різних контекстів для того самого лексичного відповідника (оформлено на різних картках): *Стянецъ – Сіянка*. *Це груша не од щепи: це сіянка* (ру); *Ці грушки можна й повирубати: це-ж сіянкі* (ру). Таке ілюстрування підтверджує поширене вживання українського слова у певному значенні;

г) пошук точного російського семантичного відповідника для того самого українського слова згідно з ілюстрацією, пор. російські відповідники *Суетня, Сутолока* та *Хлопоты* у таких картках: *Суетня / Сутолока – Крутаніна*. *Піднявся сміх крутаніна, тяганіна, дівки й парубки збилися в одну купу* (ру); *Хлопоты – Крутаніна*. *Цілий день така крутаніна, що й пообідати часу не було* (ру). У такий спосіб розкрито багатозначність українського заголовного слова.

Типологія заголовних одиниць:

- зазвичай це слова: *Хирург – Костопрів*. *Та ще хоч би костопрів у нас на селі був, а то що ж ті люди? Знають стилки, скільки і я!* (ру); *Толпа – Купок*. *Постовпляться до купка, тай ані руш* (ру); *Снесть – Познобити*. *Познось чамадани до хати, то там тобі заплатять* (ру);

- зрідка – сталі вислови (фразеологізми або термінологічні сполучення): *Склонность: Питать склонность к чему-н. – Кохатися до чогось; Всякий кохается до гробшей* (ру); *Сопротивление: Оказывает сопротивление – Кріпійтися*. *Клуна вже згоріла, але повітка дубова, ще кріпійтися* (ру);

- або описові конструкції: *Покача́ти – Свалить въ боръбе и стараться грызть* (о бѣшенной собацѣ). Скажена собака одну нашу собаку покусала, а двох тільки покачала (ур). Виправлення свідчать про динаміку формування семантичного та перекладного складника картки: *Устремиться отпра́виться: по́стынно отпра́виться – Пода́тися* (кудись). А мій чоловік пода́вся до церкви Хлопця вже нема вдо́ми вдома; *пода́вся* до школи (ру); *Улепетнуть: да́ть дра́та, помча́ться – Подрáти*. Не видно її, де́сь *подрáла!* (ру). Звичайно російське заголовне слово додано згодом, первісно вказано переклад як описову конструкцію.

Отже, первинний аналіз Картотеки Звенигородщини А.Ю. Кримського, яку використано для створення лексико-ілюстративних матеріалів (Архівної картотеки) Комісії для складання Живого словника української мови, дає уявлення про її мікроструктуру: реєстрові одиниці, ілюстрації, паспорт джерела; про макроструктуру й особливості її формування: тип картотеки, прямі та обернені («перевернуті») картки; свідчить про розвиток змісту картки від акумуляції до інтерпретації мовної інформації, про характер частиномовної належності заголовних одиниць, про пошук формальної та семантичної доцільності тощо.

Перспективи вивчення Картотеки Звенигородщини пов'язуємо з такими аспектами, як-от: додаткові одиниці у заголовній частині; похідні заголовні одиниці; варіанти (лексичні, фонетичні, акцентуаційні, морфологічні); характеристики заголовних одиниць (семантичні, граматичні, етимологічні, стилістичні) тощо.

Уважаємо, що цей матеріал важливий для дослідження сучасних мовних процесів у контексті поновлення питомих рис української мови та різнорівневого її вивчення.

Виноградська Г. Неопублікований розділ «Жнива» праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного». *Народознавчі зошити*. 2012. №2 (104) С. 348–360.

Данилюк Н.О. А.Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924–1933 рр. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 70–75.

Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929. Київ, 1997.

Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923-й рік. *Записки історично-філологічного відділу*. За головним редагуванням Голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294–353.

Матвеева Л.В., Циганкова Є.Г. А.Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук : Вибране листування. Київ, 1997.

Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця, 2018.

Пишеничкіна Г. «Звенигородщина» Агатангела Кримського та сучасні дослідження обрядової пісенності Правобережної Черкащини. *Проблеми етномузикології*. 2018. Вип. 13. С. 82–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Petnomuz_2018_13_6 (останнє звернення: 21.07.21).

Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій; ІІ. Мікро- та макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016 а. №2. С. 44–71.

Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. І. Лексична картотека: історія створення та репресій; ІІ. Мікро- та макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016 б. №3. С. 57–78.

Тищенко О.М. Архівна картотека української мови в цифровому форматі: від пам'ятки мови до сучасного лексикографічного інструментарію. *Rocznik Slawistyczny*. Wrocław, 2020. LXIX. С. 185–197.

Тищенко О.М. Електронна лексична картотека: шлях створення інструментарію сучасного словникаря. *Українська мова*. 2019. №2. С. 37–52.

Хванько А. [А. Кримський]. Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові. *Зоря*. 1891 (27.12.1891). Ч. 24. С. 472–476. Цит. за: Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/57497> (останнє звернення: 22.07.21).

Tyshchenko O., Tyshchenko V. Electronic System «All-Ukrainian Toloka Archival Card Index»: Structure, Tools, Prospects of Development. *Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021): Main Conference*. Lviv. 2021. I. P. 555–565. URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper41.pdf> (останнє звернення: 25.07.21).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АК – Архівна картотека. 2018. URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (останнє звернення: 25.07.21).

РУС-33 – Російсько-український словник: у 4-х т. ; за ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова. Київ, 1924–1933. Т. 1–3.

REFERENCES

- Vynohradska, H. (2012). Unpublished section “Harvest” of A. Krymskyi’s work “Zvenyhorodshchyna. Shevchenko’s homeland from the ethnographic and dialectological point of view”. *Ethnographic notebooks*, 2 (104), 348–360 (in Ukr.).
- Danylyuk, N.O. (1991). A.Yu. Krymskyi and «Russian-Ukrainian Dictionary» 1924–1933. *Movoznavstvo*, 5, 70–75 (in Ukr.).
- Yefremov, S.O. (1997). Diaries, 1923–1929. Kyiv (in Ukr.).
- Report of the First (Historical and Philological) Department for 1923 (1924). *Notes of the historical and philological department*, IV, 294–353. Kyiv (in Ukr.).
- Matveyeva, L.V., Tsyhankova, Ye.H. (1997). A.Yu. Krymskyi is an indispensable secretary of the All-Ukrainian Academy of Sciences: Selected correspondence. Kyiv (in Ukr.).
- Pozdran, Yu.V. (2018). “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov in the historical-linguistic context. Vinnytsia (in Ukr.).
- Pshenichkina, H. (2018). “Zvenyhorodshchyna” by Ahatanhel Krymskyi and modern studies of ritual song of the Right Bank Cherkasy region. *Problems of ethnomusicology*, Issue 13, 82–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Petnomuz_2018_13_6 (last accessed: 21.07.21) (in Ukr.).
- Tyshchenko, O.M. (2016 a). Archival card index as a lexical and illustrative database of the Russian-Ukrainian dictionary, ed. A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. I. Lexical card index: history of creation and repression; II Micro- and macrostructure of archival card index. *Ukrainian language*, 2, 44–71 (in Ukr.).
- Tyshchenko, O.M. (2016 b). Archival card index as a lexical and illustrative database of the Russian-Ukrainian dictionary, ed. A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. I. Lexical card index: history of creation and repression; II Micro- and macrostructure of archival card index. *Ukrainian language*, 3, 57–78 (in Ukr.).
- Tyshchenko, O.M. (2020). Archival card index of the Ukrainian language in digital format: from a language monument to modern lexicographic tools. *The Slavic Yearbook*, LXIX, 185–197. Wrocław (in Ukr.).
- Tyshchenko, O.M. (2019). Electronic Lexical Card Index: the ways of creation the toolkit of the modern lexicographer. *Ukrainian language*, 2, 37–52 (in Ukr.).
- Khvanko, A. [A. Krymskyi], (1891). Our language difficulties and a way to deal with disasters. *Zoria* (27.12.1891). Ch. 24. (pp. 472–476). Cit. for: Zbruch. URL: <https://zbruc.eu/node/57497> (last accessed: 22.07.21) (in Ukr.).

Tyshchenko, O. & Tyshchenko, V. (2021). Electronic System «All-Ukrainian Toloka Archival Card Index»: Structure, Tools, Prospects of Development. *Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems (COLINS 2021): Main Conference*. Lviv. in 2 vol. Vol. I. (pp. 555–565). URL: <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper41.pdf> (last accessed: 22.07.21) (in Eng.).

LEGEND

AK – Archival card index. URL: <https://ak.iul-nasu.org.ua> (last accessed: 25.07.21) (in Ukr.).

РУС-33 – Russian Ukrainian Academic Dictionary (1924–1933). Vol. I–III, Ch. edit A.Yu. Krymskyi (Vol. I–II), S.O. Yefremov (Vol. III–IV). Kyiv.

Статтю отримано 20.10.2021

Oksana Tyshchenko

LEXICAL CARD INDEX A.YU. KRYMSKYI IN THE SOURCE CORE OF THE “RUSSIAN-UKRAINIAN DICTIONARY” 1924–1933 (ZVENIHOROD REGION)

The article examines the principles of the Russian-Ukrainian dictionary (RUD-33) and the selection of lexical material from authentic sources formulated by A.Yu. Krymskyi; emphasized the dynamics of the linguist's views on lexicographic work. An important language material for the renewal of Ukrainian identity was introduced to linguistic circulation - a fragment of the Zvenigorod card index A.Yu. Krymskyi as a component of the lexic and illustrative basis of RUD-33 (Archived card index).

The macro- and microstructure of the card index is determined, the content of its card is analyzed (with the prospect for the next exploration). Initial analysis of the card index of Zvenigorod region A.Yu. Krymskyi which was used for the conclusion of lexic and illustrative materials of the Commission for the preparation of the Living Dictionary of the Ukrainian Language (Archival card index), gives an idea of its microstructure (registration units, illustration, source) and macrostructure and features of its formation (type of card index, straight and inverse («inverted») cards, aspirations from accumulation to the interpretation of language information, the nature of the part-language belonging of the title units, the search for formal and semantic expediency, the type of title units).

This material is important for the study of modern language processes in the context of updating the specific features of the Ukrainian language and its multi-level study. The next exploration will be devoted to the analysis of other aspects of the card index, such as: additional units in the title part; derived header units variants (lexical, phonetic, accentuation, morphological); characteristics (semantic, grammatical, etymological, stylistic) etc.

Key words: Ahatanhel Krymskyi, linguistic source of the dictionary, identity of the Ukrainian language, live speech, field records, Zvenihorod Card index, Archival card index, macrostructure and microstructure of the card index.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.9>

УДК 811.161.2'38:81-112

КОДИФІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. КРИМСЬКОГО І ТЕНДЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НОРМОТВОРЕННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

КОЦЬ

Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

Tetiana

KOTS,

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the
Department of Stylistics, Language
Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net

У статті проаналізовано кодифікаційні праці А. Кримського в контексті лінгвістичної спадщини українських мовознавців кінця ХІХ – початку ХХ ст. Актуалізовано теоретичні й практичні проблеми формування літературного стандарту у зв'язку з тенденціями прескриптивної норми, з'ясовано засади наукового доведення в граматиці історичної давності, самотності фонетичної, лексичної і морфологічної систем української мови, свідчення її власного шляху становлення, діалектного розмаїття і масштабів функціонування. Зауважено, що джерельною базою кодифікаційних кодексів були мова письменників, етнографічні джерела, публіцистична практика в просвіті на живу народну мову. Підсумовано, що тенденції в нормування залежали від суспільно-політичних умов, необхідності обґрунтування окремого статусу української мови, виведення її на новий культурний рівень і виявлялися в активізації власних внутрішньомовних ресурсів, фіксації лексико-семантичної, граматичної, функціональної досконалості.

Ключові слова: унормування, кодифікація, фонетика, лексика, морфологія, внутрішні мовні ресурси.

Розширення функціонально-стильових можливостей української мови на початку ХХ ст., відкриття українських шкіл спонукало українських мовознавців до нормотвірної і кодифікаційної діяльності. Вийшли друком низка словників і граматик, чому сприяли: зняття мовних заборон 1905 р., дозвіл викладати українською мовою в школах, відкриття Українського народного університету в 1917 р., проголошення Четвертого універсалу Центральної ради, заснування УАН 1918 р. тощо.

Однією із знакових постатей української культури того часу був А. Кримський – мовознавець, літературознавець, історик, письменник, перекладач. Він був одним із перших авторів кодифікаційних праць сучасної української літературної мови – граматик і словників, створених на основі живої народної мови.

Прагнення вченого, як і всієї української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст., зробити мову атрибутом нації згодом розгорнеться в хвилю національного розвою. У пресі початку ХХ ст. частотними були вислови, що ідеалізували, підносили мову: *Мова – священний прапор культури кожного народу* (Селянське слово, 12.03.1918); *Загине мова – загине держава і культура* (Селянське слово, 15.03.1918).

Важливою передумовою поширення літературного стандарту А. Кримський, як і вся українська інтелігенція того часу, вважав повноцінний розвиток школи. С. Смаль-Стоцький писав, що школа – це «найтвердіша підвалина розвитку письменницької мови» [Смаль-Стоцький 1914: 181]. Заклики до молоді вступати до шкіл, статистична інформація та звіти про збільшення кількості навчальних закладів та численні пожертви на їхній розвиток поширювалися в газетах і часописах. Феномен «школа» у свідомості не лише інтелігенції, а й звичайного українця сприймався піднесено, напр.: *Неосвіченість – це національне лихо; Школа, як і мова, – душа народу; Школа – це майбутнє української мови* (Маяк, 12.07.1915); *Школа – порятунок народу* (Селянське слово, № 14, 1918). Такі гасла були на перших сторінках усіх українськомовних видань.

Навчання українців їхньою рідною мовою протистояло зросійщенню і сполячуванню шкіл, адже викладання російською мовою, на думку М. Грушевського, призводило до неосвіченості нації. Діти після закінчення школи не вміли ні читати, ні писати [Грушевський 1913: 23]. Формування українських освітніх закладів спонукало мовознавців до створення навчальних мовних кодексів. А школа була випробувальною сферою новостворених прескрипцій.

Укладачами перших граматик були А. Кримський, Є. Тимченко, В. Сімович, які орієнтувалися на східноукраїнський варіант літературної мови. Граматичним кодексом західноукраїнського варіанту була праця С. Смаль-Стоцького, Ф. Гартнера. Усі вони мали не лише освітнє, а й наукове призначення, що виявлялося в цілісному аналізі мовної структури, загальних відомостях про українську мову, системності й послідовності викладу інформації. Усі мовні явища історично обґрунтовувалися і порівнювалися з відповідними формами інших слов'янських мов (здебільшого російської).

За авторства А. Кримського в 1907 р. у Москві було опубліковано перший том «Української граматики», присвячений історичній фонетиці, у якому на 544 сторінках на основі писемних пам'яток XI – XVIII ст. простежено історію, динаміку звукового ладу української мови, засвідчено глибину її коріння, досконалість і відмінність від російської мови. Мовознавець у передмові до граматики зазначив: «писатиму по-російськи задля тих читачів, що не знають ще української мови, а допіро хтять її вивчити» [Кримський 1907: 27]. Суспільно-історичні умови того часу, поширення тези, що «малоруська мова – це наріччя російської мови», спонукали вченого донести до широких кіл російської культури наукове доведення давньої історії, унікальності фонетики і морфології української мови на тлі слов'янських мов і особливо в порівнянні з російською мовою. Він планував опублікувати чотири томи граматики (перші два томи, що побачили світ, за твердженням автора, також були ще неповні), обґрунтувати ще своєрідність фразеології і синтаксису, але доля цієї частини надбання українського мовознавства невідома й досі. Він писав: «Мій батько з білоруського міщанського роду, мати – полька литовська, – я знавця, ані кровинки вкраїнської не маю, тільки що вродився та виріс на Вкраїні. Хоч я родом не вкраїнець, але цілком проукраїнився» [Железняк 2014: 45].

А. Кримський у зазначеній праці *орієнтувався на східноукраїнський варіант літературної мови* і зазначав: «це буде граматика переважно для тієї української мови, якою говорить центр східної Вкраїни, і якою писали й пишуть найкращі письменники, це буде граматика тієї мови, що нею говорить Україна наддніпрянська, переважно Київщина і Полтавщина» [Кримський 1907: 26]. Проте у праці вчений намагався охопити реалізації усіх мовних явищ у діалектах, засвідчуючи масштаби

території поширення української мови. Уже в найближчі роки навколо мовного надбання Наддніпрянської України об'єдналася і вся західноукраїнська еліта, збагачуючи його своїми традиційними, але близькими і зрозумілими для всіх засобами, ідеями, напрацюваннями.

Основними методами граматики А. Кримського, як і всіх граматичних кодексів того часу були описовий, порівняльно-історичний і зіставний, які реалізовувалися у фіксації нормативно-стильової характеристики мови, класифікації і систематики мовного матеріалу, історичному, діалектному аналізу і чіткій диференціації двох мов – української і російської.

Пошуки нормативних зразків, які були і залишаються об'єднувальними для всього українського простору, були складними (насамперед для авторів граматик), ще важче доводилося працювати в цих умовах редакторам періодичних видань. Мовна практика, як і прескриптивна норма того часу, демонструвала хитання, що виявлялося в поширенні різноманітних діалектних фонетичних, лексичних і граматичних варіантів. Проте всі мовознавці, громадські діячі намагалися дослухатися до думок своїх колег і шукати компроміс у питаннях мовної норми, об'єднуючись спільною метою – виводити українську мову на новий культурний рівень, будувати цілісну, неподільну інтелектуально розвинену державу.

А. Кримський у руслі тенденцій часу *взірцем літературної мови вважав передусім мову сільську, народну*, не засмічену книжними та іншомовними елементами, збережену у фольклорі. У передмові до «Української граматики» (1907 р.) він писав: «Тямущі люди знають, що простонародня, селянська вкраїнська мова напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко передаються щирими народніми вкраїнськими словами або зворотами, – треба тільки тії слова і звороти одшукати і знати [Кримський 1907: 26].

Усіх нормалізаторів української мови об'єднувало поцінування творів письменників Наддніпрянської України. Наприклад, О. Курило стверджувала, що важливими для мовознавців були лише зразки художніх творів, стилізовані народною мовою [Курило 1925: 5]. В. Сімович, наслідуючи традицію церковних діячів, у своїй граматиці подав список «правильних» авторів та творів, які є зразком у вивченні української мови: Т. Шевченко, П. Куліш, І. Вагилевич, Г. Квітка-Основ'яненко [Сімович: 6]. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер вважали, що пер-

шими письменниками, які почали писати «живою і чистою» українською мовою, зрозумілою всім українцям, а не лише поодиноким ученим, були І. Котляревський та М. Шашкевич [Смаль-Стоцький 1914].

Вагомою для мовознавців початку ХХ ст., як і для всього національно-визвольного руху, була постать Т. Шевченка. Авторитет Кобзарєвого «слова був високий не тільки завдяки його політичній вагомості, а ще й тому, що, позбавлений права на власну історію й національну свідомість, український народ сприймав твори свого поета не лише як красне письменство, а як фактор розвитку всього культурного життя в Україні» [Русанівський 2001: 223]. Т. Шевченко виступав мірилом істинності, зразка, до його імені принагідно апелювали всі мовознавці – укладачі граматик. М. Гладкий (1924 р.) майже до кожного правила наводив приклади з «Кобзаря» Т. Шевченка. Ілюстративний матеріал з церковних текстів і з творів поета, часто без покликань, подавали С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер. Відповідні цитати зафіксовані в працях І. Огієнка, В. Коцовського, І. Огоновського та ін. С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Т. Шевченка курс лекцій, який прослухав і його учень В. Сімович. У II томі «Граматики» А. Кримський в опублікованому розділі з морфології як приклад відмінювання іменників чоловічого роду наводить прізвище *Шевченко*.

Наукове вивчення мови і пропагування творів Т. Шевченка впливали на формування мовної свідомості наступних поколінь мовознавців. В. Сімович згадував свої університетські роки так: «Усі ми були свідомі, що нам потрібне глибоке знання свого предмета [української мови. – Т. К.]. І ми думали, що основне знання мови (граматика) й Кобзарєзнавство гратимуть для нас чи не першу роллю» [Сімович [Б.Р.]: 5].

Проте мовознавці все ж усвідомлювали, що мова розвивалася й удосконалювалася і після Т. Шевченка. Зокрема П. Залозний зауважував, що неможливо витворити літературну мову на основі зрозумілої простому «малокультурному людові» мови Т. Шевченка без її діалектизмів та запозичень [Залозний 1913: 12]. М. Левицький у граматичі 1923 року застерігав: «Не треба вимагати, щоб українські газети писали мовою Котляревського і Шевченка, бо так само московські газети не можуть писатися мовою Пушкіна і Тургенєва., бо всі ті письменники не писали про *кооперацію, конференції, президіуми* – слова, без яких не обійдеться політична мова» [Левицький 1923: 15].

Характерною ознакою лінгводидактичних праць була архаїзація мови, яка виявлялася в орієнтації авторів граматики і словників на мову письменників XVIII – середини XIX ст.: І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Поза увагою залишалися твори Лесі Українки, М. Коцюбинського та інших письменників кінця XIX – початку XX ст. І лише О. Курило в пізніших своїх працях використовувала ілюстративний матеріал творів її сучасників [Курило 1925: 27].

У першому томі граматики, який присвячений історичній фонетиці, А. Кримський також *архаїзує мову*, покликається на писемні пам'ятки XI – XVIII ст., але з метою доведення глибини історії, традицій і власного розвитку української мови, констатації відмінності її фонетичного ладу від російської мови. У передмові наголошено, що історія української мови сягає XI – XII ст., що засвідчують збережені писемні пам'ятки («Ізборник Святослава», 1073 р., «Галицьке Євангеліє», 1144 р. та ін.). Уже на перших сторінках праці пояснено особливості української азбуки, читання букв, наголошено на збереженні дзвінкості приголосних [б], [в], [г], [д], [ж], [з] в кінці слів та всередині перед глухими приголосними (*хліб, дівка*), нероздільній вимові буквосполучень *дж, дз* (*джеркотіти, виходжу, раджу, дзвін*), передавання *ф* українськими звуковими відповідниками [п], [х] (*Пилип, Хома*) та ін. Як ілюстративний матеріал, мовознавець добирає загальноновживані споконвічні слова, яких немає в російській мові: *окріп, зупинка, зустріч, кожум'яка, сутеніти, парубок, працювати, хвіртка* тощо, простежує їх уживання в найдавніших джерелах, наголошує на особливостях збереження давніх рис у різних діалектах, показує унікальність становлення фонетичної системи української мови.

Архаїзацію мови підтримувало збереження давніх морфологічних і фонетичних рис у багатьох діалектах, на які орієнтувалися укладачі граматики. Показовим є розрізнення майже в усіх граматах початку XX ст. числа однини, множини, двоїни (у А. Кримського «число подвійне»: *дві книжці, три відрі, дві оці* [Кримський 1907: 33 – 34]). Аналіз двоїни супроводжував коментар, що ця форма відсутня в російській мові.

Фіксація *відмінностей української мови від російської* простежується у наведених російсько-українських словниках як невіддільній частині морфології в граматах: *забывчивый человек – забудько, большой мешок – лантух, олух – йолоп, утро – ранок, приверженец – прихильник, красный – червоний, большой – великий* [Кримський 1908: 106].

Досконалість лексичного фонду української мови засвідчували **синонімічні відповідники** з різними семантичними відтінками, наприклад, російському слову *слуга* відповідали українські слова з різними значеннями: *челядник, челядин, прислужник* [Кримський 1908: 92].

Варто зауважити, що у подальшому орієнтація автора «Української граматики» на доведення унікальності і багатства словника української мови згодом стимулювала створення академічного «Російсько-українського словника» (1924 – 1933 рр.), головними редакторами якого були А. Кримський та С. Єфремов. Доля четвертого повністю підготовленого до видання тому невідома й досі. Основні критерії нормативності мовних явищ, які були орієнтиром мовознавців того часу, в 1928 р. узагальнив М. Сулима. Він зазначав, що найважливішим є «якнайширша вживаність і природність котрогось факту в народній мові, зручність котрогось факту з погляду мовного поступу (нюансація думки, економія енергії, а не «паперу»), поширеність і потрібність котрогось мовного факту (коли він узгоджений із системою народньої мови) в мові письменницькій, науковій тощо» [Сулима 1927: 137]. Ю. Шевельов наголошував, що цей словник «став найповнішим кодексом тогочасної української літературної мови й навіть після Другої світової війни у вільному світі зберігав «значення авторитету і закону для української літературної мови» [Шерех 1951: 12].

Орієнтуючись на традицію вживання в етнографічних джерелах, художній літературі, публіцистиці, результати власних польових досліджень автори словника ставили за мету констатувати відмінність українського і російського словників, засвідчити досконалість власних словотворчих ресурсів, що в тогочасних суспільно-політичних умовах мало надважливе значення для функціонування української літературної мови і для відстоювання власної державності.

Словникові, як і мовній практиці того часу, притаманна варіантність (*вiдeлka* – *вироблювання, вироблення, (производство) виробка, вироб, виробництво, рiбливо; вiправка* – 1) *виправляння, вiправка; 2) военная вiправка вiйськова вiправка, вiйськова постава, вiйськовe вiмуштрування, вiйськова вимуштрiвля*), яка на той час була шляхом пошуку прийнятних для всього національного простору мовних засобів. Природному відбору завадили ідеологічні втручання, які мали негативний вплив на розвиток мови. Через штучне

регулювання багато словотвірних зразків згодом реактивувалися: *відти́хання, залю́блений, на́разі, озли́дні́ння, притлу́млювати, прича́далья, свято́чний, спі́ртник, укі́сний* тощо.

Відсутність деяких назв у мовній практиці спонукала авторів словника до творення так званих «кованих слів» (*виник* – *виникнення*; *колесо* – *круг*; *однострун* – *монохорд*). А. Кримський вважав, що всі назви можна знайти в живій народній мові, і лише в крайньому випадку (якщо їх там немає) допускав уживання кованих (за його висловом, «інтелігентних») слів, які в граматиці позначав ремаркою *интел.*, або іншомовної лексики. Пор.: «Українська свідома інтелігенція, котра не одцуралася своєї рідної мови і балакає нею про всі свої інтереси, виробила самостійно деякі научні або абстрактні терміни, зовсім під дух народної мови» [Кримський 1907: 25].

Наголошуючи, що основою самоідентифікації мови є народні джерела, А. Кримський ніколи не заперечував усебічного розвитку літературної мови, неодноразово твердив про її тенденцію до розвитку і поповнення лексичного запасу з інших джерел. До такої думки загально схилилися і М. Грунський, М. Возняк, І. Нечуй-Левицький та ін. Зокрема й П. Залозний стверджував, що «в основу літературної мови лягає звичайно якась окрема говірка, до котрої додаються нові елементи, взяті або з інших говірок, або з чужих мов, витворені письменниками, коли у своїх говірках бракує слів для вираження бажаних понять. Цей шлях пройшли всі літературні мови, збагачуючись не лише чужомовними словами, а й мовними формами» [Залозний 1913: 5]. М. Возняк зазначав, що літературна мова – це мова письменства, науки, школи, театру й урядування, якою повинна говорити кожна освічена людина [Возняк 1925: 3].

Одним із найважливіших завдань морфології української мови, описаної в другому томі граматики А. Кримського, є доведення унікальності граматичного ладу української мови. Мовознавець, розглядаючи *категорію роду іменників*, зокрема чоловічий, жіночий, середній, спільний, наголошує на притаманних для української мови рисах, зокрема в утворенні назв жіночої статі за родом діяльності: *авторка, композиторка, письменка, приятелька, товаришка, майстриха* [Кримський 1907: 25].

Показовим для української мови, на його думку, є також *дотримання законів милозвучності*, що виявляється в тенденції уживання слів з протетичними голосними (*увходить*, іще, *іска-*

зати), відпадінні початкових голосних кореня (*Панас*, замість *Опанас*, *сходитьи* замість *ісходити*), чергуванні прийменників *в – у*; *і – й* (*впала – упала*; *взяв – узяв*, *Іван – Йван*) [Кримський 1907: 27].

Мовознавець однозгідно з усіма авторами граматик **визначає сім відмінків**: називний, родовий, давальний, знахідний, кличний, орудний, місцевий [Кримський 1908: 36]. Як характерну рису української мови він кваліфікував кличний відмінок, засвідчував його місце в наведених парадигмах відмінювання назв живих і неживих предметів: *овес, вівса, вівсові, овес, вівсе, у вівсі* [Кримський 1908: 50].

Історія літературної мови, і прескриптивні праці А. Кримського зокрема, вже понад сто років відзначають **проблему варіантності відмінкових закінчень** іменників чоловічого роду другої відміни. Мовознавець, спираючись, за його твердженням, на традицію вживання в мові письменників Наддніпрянщини і на живу народну мову, у давальному відмінку однини подавав закінчення *-ові, -еві: попові, королеві, ножевi* [Кримський 1908: 37], а закінчення *-у, -ю (духу, труду)* називав «малохарактерними» [Кримський 1908: 40]. За критерієм «частіше чуємо» було кваліфіковано вживання іменників чоловічого роду в знахідному відмінку із закінченням *-а, -я: я забрав свого кожуха*. Але «можливим» був варіант: *я забрав свій кожух* [Кримський 1908: 40]. Як паралельні форми в «Українській граматиці» подано закінчення знахідного відмінка множини іменників чоловічого роду: *мої листи він не читав / моїх листів він не читав* [Кримський 1908: 40].

За джерелами, що засвідчують історію прескриптивної і дескриптивної норм, слабкою морфологічною ланкою завжди було збереження варіантних закінчень *-а, -я / -у, -ю* у родовому відмінку іменників чоловічого роду однини, наприклад: *папера і паперу* [Кримський 1908: 42]. Досі ця проблема залишається актуальною.

Характерною для нормотворення початку ХХ ст. була тенденція **заперечення дієприкметників із суфіксом -ий**, які пов'язували з впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови і називали їх не властивими українській мові. А. Кримський пророкував їм «повну загибель». На думку О. Синявського, активні дієприкметники перебували в стані зникнення за винятком тих, які вже перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки і виконували синтак-

сичну функцію означення [Синявський 1931: 183]. Ці дискусії тривають і сьогодні.

Граматика А. Кримського спонукала українських мовознавців до створення нових кодексів. Найпродуктивнішим був період 1917 – початку 1918 рр. Тоді було видано понад 160 підручників для українських шкіл різних типів, зокрема 37 читанок та букварів, 19 підручників з української мови.

Автори шкільних граматик ще не завжди дотримувалися єдиних критеріїв мовної норми. У багатьох школах орієнтувалися на зразки церковнослов'янської мовної традиції, як у граматиці М. Возняка. Сучасними відповідниками була представлена лише тверда та м'яка парадигми іменників чоловічого роду [Возняк 1925: 25]. Основою літературної мови мовознавці вважали живу народну мову, але ще сильною була і книжна традиція.

Лінгвісти створювали і наукові, і практичні граматики української мови. Останні в 10 – 30-х рр. ХХ ст. за призначенням були власне практичними, шкільними, для самонавчання, для вчителів. Автори цих граматик - О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін (останні три граматики написані російською мовою). Об'єктом аналізу цих праць були складні, неоднозначні, на думку укладачів, граматичні явища української мови. Майже всі мовні зразки вже традиційно порівнювали з російською мовою. Дослідники розраховували свої граматики на тих, хто здобув освіту в російській школі, і тому основну увагу приділяли диференціації двох мов. Глибоких історичних коментарів, які були в граматиці А. Кримського, вже не було. У всіх названих працях наявні вправи або тексти для аналізу.

Шкільні граматики (М. Грунського, В. Коцовського, Г. Шерстюка, О. Курило, М. Возняка, І. Огієнка, І. Огоновського) мали, крім практичного призначення, чітку вікову орієнтацію і спрощену структуру.

Граматики для самонавчання (М. Левицького, В. Мурського, О. Синявського) були призначені для реципієнтів, знайомих із російською мовою, які хотіли навчитися правильно писати. Такі підручники містили російсько-українські перекладні словнички як перші зразки ґрунтовних лексикографічних праць.

Граматику для вчителів «Українська мова» створив М. Наконечний [Наконечний 1928]. Це була поширена програма курсу української мови для вчителів. У цій праці подано інформацію про історію, діалектологію і структуру української мови.

Важливими для унормування української мови були граматики, які подавали детальний граматичний аналіз деяких явищ. Найпомітнішою з них була праця О. Ізюмова «Техніка української мови» [Ізюмов 1926]. Вона цінна насамперед різноманітністю прикладів, не зафіксованих в інших граматиках, які ілюстрували стилістичний і граматичний матеріал української мови.

Отже, завдяки кодифікаційній праці мовознавців у кінці XIX – на початку XX ст. було засвідчено формування української літературної мови і виведення її на новий культурний рівень. Звертання до історичних джерел у граматиці А. Кримського, аналіз писемних пам'яток XI – XVIII ст. доводили історичну глибину, власний самобутній шлях розвитку і територіальні масштаби поширення української мови. На основі зіставного аналізу української і російської мов щодо граматичних кодексів і словників було констатовано унікальність і досконалість українського фонетичного, лексичного складу й морфологічної будови. Цю ідеологему підтримувала згуртована внормувальна діяльність багатьох інших мовознавців (Є. Тимченка, О. Синявського, О. Курило, С. Смаль-Стоцького та ін.), які заклали теоретичні підвалини для утвердження літературної норми української мови в усіх сферах суспільного життя.

Порушені питання українського внормування у кінці XIX – на початку XX ст. активізували внутрішньомовний потенціал, сприяли пошуку прийнятних для всього українського простору літературних зразків, окреслили тенденції розвитку мови, спонукали наступні покоління мовознавців до розв'язання теоретичних і практичних завдань, які не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Возняк М. Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для ужитку в середніх школах. Львів, 1925.

Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ : Друкарня 5-ої Київської спілки, 1913.

Железняк М., Козачук Г. Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. Книга 2. Київ, 2014.

Залозний П. Коротка граматика української мови. Київ, 1913.

Ізюмов О. Техніка української мови. Київ, 1926.

Кримський А. Украинская грамматика. Т. I. Москва, 1907.

Кримський А. Украинская грамматика. Т. II. Москва, 1908.

Кримський А. Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1901. Річник IV. Т. XVI. С. 31 – 49.

Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-є вид. Київ : Книгоспілка, 1925.

Левицький М. Українська граматика для самонавчання. Катеринослав, 1923.

Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків : Рух, 1928.

Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні. Київ, 1907.

Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001.

Сімович В. Граматика української мови. Київ – Ляйпціг [Б.Р.].

Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914.

Сулима М. Мова української газети: (фрагментик). *Червона преса*. 1927. № 3/4. С. 23 – 25.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900 – 1941): стан і статус. Чернівці : Рута, 1998.

Шерех Ю.В. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951.

REFERENCES

Wozniak, M. (1925). Short grammar of the ancient Church Slavonic language in comparison with Ukrainian for use in secondary schools. Lviv (in Ukr.).

Hrushevsky, M. (1913). About the Ukrainian language and the Ukrainian school. Kyiv : Printing House of the 5th Kyiv Union (in Ukr.).

Zalozny, P. (1913). Short grammar of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Izyumov, O. (1926). Technique of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Krymskiy, A. (1907). Ukrainian grammar. Vol. I. Moscow (in Rus.).

Krymskiy, A. (1908). Ukrainian grammar. Vol. II. Moscow (in Rus.).

Krymskiy, A. (1901). About our literary language. *Literary-scientific bulletin*. Lviv, Yearbook, IV (XVI), 31 – 49 (in Ukr.).

Kurylo, O. (1925). Attention to the modern Ukrainian literary language. 3rd type. Kyiv : Knigospilka (in Ukr.).

Levytskyi, M. (1923). Ukrainian grammar for self-study. Katerynoslav (in Ukr.).

Nakonechny, M. (1928). Ukrainian language: synopsis program with an appendix on the new Ukrainian spelling. Kharkiv : Rukh (in Ukr.).

Nechuy-Levytskyi, I. (1907). Modern magazine language in Ukraine. Kyiv (in Ukr.).

Rusanivskyi, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv : ArtEk (in Ukr.).

Simovych, V. [BR]. Grammar of the Ukrainian language. Kyiv-Leipzig (in Ukr.).

Smal-Stotskyi, S., Gartner, F. (1914). Grammar of the Russian language. Vienna (in Austria).

Sulyma, M. (1927). Language of the Ukrainian newspaper: (fragment). *Red press*, 3/4, 23 – 25 (in Ukr.).

Zheleznyak, M. & Kozachuk, G. (comp.) (2014). Ukrainian language. Reader: in 3 books. Book 2. Kyiv (in Ukr.).

Shevelyov, Y. (1998). Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900 – 1941): status and status. Chernivtsi : Ruta (in Ukr.).

Sherekh, Yu.V. (1951). Essay on the modern Ukrainian literary language Whisper. Munich : Young Life (in Germ.).

Статтю отримано 6.11.2021

Tetiana Kots

KRYMSKYI'S CODIFICATION ACTIVITY AND TRENDS OF UKRAINIAN STANDARDIZATION OF THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article analyzes the A. Krymskyi's codification works in the context of the linguistic heritage of Ukrainian linguists of the late XIX – early XX centuries. The formation of Ukrainian educational institutions prompted linguists to create educational language codes. And the school was a testing area for newly created prescriptions.

Theoretical and practical problems of formation of literary standard in connection with tendencies of prescriptive norm are actualized, bases of scientific proof in grammar of historical antiquity, originality of phonetic, lexical and morphological systems of Ukrainian language, evidence of its own way of formation, dialectal variety and scales of functioning are clarified. The source base of codification codes were the language of writers, ethnographic sources, journalistic practice in the projection on the living vernacular. Tendencies of normalization depended on socio-political conditions, the need to justify the status of the Ukrainian language, bringing it to a new cultural level and manifested

themselves in the activation of their own internal language resources, fixation of lexical-semantic, grammatical, functional perfection. This statement was indisputable due to the united normative activity of many other linguists, who laid the theoretical foundations for the establishment of the literary norm of the Ukrainian language in all spheres of public life. Issues of Ukrainian rule-making were raised in the late XIX – early XX centuries intensified intralinguistic potential, helped to find acceptable for the whole Ukrainian space literary samples, outlined trends in language development, encouraged future generations of linguists to solve theoretical and practical problems that have not lost their relevance today.

Key words: standardization, codification, phonetics, vocabulary, morphology, internal language resources.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.10>

УДК [81`271:82-6]:811.161.2

ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ МОВИ В ЕПІСТОЛЯРІЇ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ТА БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ЧЕРЕМСЬКА

Olha

Ольга Степанівна,

CHEREMSKA,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри
українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян,
Харківський національний економічний
університет імені Семена
Кузнеця;
просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-8421>

Doctor of Philological Sciences, Full
Professor, Head of the Department
of Ukrainian Studies and Language
Preparation of Foreign Citizens,
S. Kuznets Kharkiv National
Economic University;
9-A Prospect of Science, Kharkiv
61166, Ukraine;
e-mail: olha.cheremaska@hneu.net

Статтю присвячено аналізу еволюції мовознавчих поглядів А. Кримського у процесі наукової комунікації з Б. Грінченком, П. Житецьким, І. Франком (1891–1908). Схарактеризовано проблематику лінгвістичних дискусій кінця XIX – початку XX ст., учасниками яких були вчені Галичини та Правобережної України; з'ясовано ставлення науковців до пуризму, прочищення мови та мовотворення; відзначено наукову цінність висловлених мовознавцями на сторінках епістолярної спадщини лінгвістичних ідей щодо вживання окремих слів і граматичних форм, а також шляхів розвитку української літературної мови. Окреслено їхні погляди щодо формування єдиного варіанта літературної мови на основі мововжитку Наддніпрянщини. Схарактеризовано прагнення лінгвістів сприяти уніфікації норм української мови шляхом творення граматик та лексикографічних праць.

Ключові слова: Агатангел Кримський, Борис Грінченко, епістолярій, пуризм, словник, українське мовотворення.

Постать А. Кримського височіє на українському духовному материкові та спонукає до осмислення його багатогранної спадщини: письменник, перекладач, учений філолог, «один з найвидатніших лінгвістів світу, найкращий знавець санскриту

та арабських і інших східних мов з їх діалектами, як і мов західних народів» [Онацький 1960 VI: 765]. Однією з царин багатогранної діяльності мовознавця була україністика, що стала об'єктом наукового осмислення впродовж усього свідомого життя. Збірник Матеріалів ювілейної сесії «А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст» (1974) до 100-річчя з дня народження акцентує увагу на напрямках та аспектах української філології у працях Ученого. Його лінгвістичний доробок у галузях історичної фонетики, орфографії, ономастики, лексикографії, діалектології, лінгвістичної історії проаналізовано в дослідженнях І. Білодіда, С. Головащука, М. Жовтобрюха, А. Москаленка, А. Непокупного, В. Німчука, В. Русанівського, П. Тимошенка, К. Цілуйка.

Цінними для нас видаються погляди вченого, висловлені в багатьох листах чималої епістолярної спадщини, із якої постає зворушлива історія національно-патріотичних шукань, формування ідейних переконань і відточування мовних смаків. Щонайбільше А. Кримський переймався такими проблемами у спілкуванні з Б. Грінченком, П. Житецьким, Ф. Коршем, І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом та ін. Сторінки його епістолярію не лише розкривають нові грані творчості, а й увиразнюють суперечливі моменти лінгвістичних пошуків у період становлення єдиної літературної мови (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.), з'ясування шляхів її «збагачення» та «прочищення» в доробку вченого та його сучасників.

Чи не найбагатшим змістовно й фактологічно є листування А. Кримського з Б. Грінченком, яке тривало впродовж сімнадцяти років (1891–1908) та стало для обох письменників живою джерелом широти й відвертості, наснагою до літературної творчості. Учений зізнається Борисові Грінченку: «Я дуже радий, що почав тоді трохи листуватися з І. Франком: в його листах блищала та жива течійка, од якої я вже був одзвичаївся за рутенищиною» [Епістолярна спадщина ... 2005: 101].

Як «добрий знавець та творець, за словами В. Чикаленка, української літературної мови», яку «виніс з народної гущі», приятель зі Слобожанщини прищеплював А. Кримському мовне чуття, вишколював поетичні смаки: «Тільки *недавнечко прочитав Ваші вірші про Тарасове свято* [Б. Грінченко має на увазі вірш А. Кримського «Тарасове свято на чужині» (у цитатах замість авторських підкреслень подаємо напівжирний

курсив. – О.Ч.). Там є два куплети («Згадаєм...»), що під їм і найбільший поет не посоромився б підписатися. Але ж, любий земляче, – простіть мене, тільки не можу сказати: така мова не прищепиться до нашої літератури (ввиділась, свого, хвалу сердечну (сердешний по-укр. той, кого серцем жаліти треба = бідолашний: сердешна дитина – як забилась!), свому, клятьбу (зам. присягання, бо – клясти = проклинати, а кля-тоба = прокльон, діждемся)). Навіщо ж Ви умисне вмаляєте число своїх читачів. Більшій частині України рос. такі слова і наголоси негарні. А в віршах – хоч Ви що хочете кажіть – мова, форма взагалі єсть річчю такої само ваги, як і зміст. На те вони й вірші! Згадайте, як Пушкін, Гейне, Шіллер, Гете дбали про форму. (Г. Гейне: перше, що я дивлюсь у поета – се, чи подужав він форму. Гете, бувши вже славетним поетом вчить прозодію etc.) [Там само: 72–73].

Звичайно, не всі зауваги Б. Грінченка на сьогодні є слухними: у сучасній українській літературній мові вживаємо й сердечний зі значеннями ‘Добрый, чулий (про людину та її вдачу). Вірний, відданий (про друга, дружину і т. ін.). Сповнений доброзичливості, душевності, чуйності; задушевний. Щирий, непідробний. Який зворушує, розчулює (про пісню, мелодію і т. ін.). Який зворушує, розчулює (про пісню, мелодію і т. ін.)’ і сердешний – ‘Який викликає співчуття; бідолашний’ [СУМ IX: 131 – 132].

Не з усіма заувагами письменника погоджувався й А. Кримський. Основними критеріями правильного слововжитку для нього завжди слугувала наявність того чи того слова в народній мові та художніх текстах майстрів слова, що засвідчують матеріали словникових статей «Російсько-українського словника» Української Академії наук за загальною редакцією А. Кримського. Відповідність традиціям українського мововжитку згаданого в заувагах Б. Грінченка слова «клятьба» мовознавець підтверджує етнографічним записом із рідної Звенигородщини: «Як я порушу цю клятьбу, то хай мені оберне назад в’язи (Звин.)» (РУС II (I): 274). Зафіксовано це значення і в інших лексикографічних працях. Так, у новому, третьому, виданні «Словника української мови» Б. Грінченка за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського слово «клятьба» має чотири значення: 1) Проклятие. 2) Заклятие. 3) Клятва, зарок. 4) Заповедное завещание. Два останні – підтверджено цитатами із творів А. Кримського (СУМ 2017, III: 68).

Як засвідчує епістолярна спадщина вченого, зацікавленість проблемами походження, статусу та історії української літературної мови загалом органічно визрівала із його українофільських уподобань: *«Я став українофілом (казав я собі) через те, що дійсність мені довела українську окремість; я бороню самостійність української мови, бо вона таки справді самостійна»* [Епістолярна спадщина ... 2005: 104]. А зародилася вона під впливом П. Житецького ще в роки навчання в київській Колегії Павла Галагана [Василюк 2014 : 65].

Заглиблення в питання культури мови (А. Кримський уживає в цьому значенні терміни: «чистота мови», «прочищення мови», «пуризм») – одна із численних царин, до якої спонукали вченого літературна творчість, проблеми мововжитку в Галичині та на Правобережній Україні, а найбільше – кілька дискусій у колі українського письменства кінця XIX – початку XX ст., під час яких він виявляв велику лінгвістичну ерудицію, «знання численних мов, розуміння законів історичного поступу багатьох літературних мов. Допомогала в цьому і глибока обізнаність з діалектами української мови та нашим старим і новим письменством» [Тимошенко 1974: 61].

Як відомо, ініціатором першої загальноукраїнської полеміки став Б. Грінченко, стаття якого «Галицькі вірші», опублікована в газеті «Правда» за 1891 рік (№ 8, 9, 10) під псевдонімом Василь Чайченко, викликала відгуки І. Франка, М. Школиченка (М. Кононенко), І. Кокорудза, А. Кримського, І. Верхратського. Одне із найгостріш дискутованих питань стосувалося галицької чи наддніпрянської основ літературної мови [Чапленко 1970: 162–166; Русанівський 2002: 247–248, 265–266]. Найчастіше порушувалося питання мовотворення та «мовного пуризму». Стаття Б. Грінченка, на наш погляд, а також інші публіцистичні роздуми письменника, виявляли його виразно пуристичну позицію щодо шляхів розвитку української літературної мови і більш помірковану – А. Кримського. Цікавим виявився, однак, той факт, що окремі мовознавці (Ю. Шевельов, В. Чапленко) зараховували А. Кримського до пуристів, представників пуристичного напрямку в українському мовознавстві: «пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови, чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невласливими українській мові. Кримський заходив

так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на «*де що є*» [Шевельов 1987: 167]; «найбільший етнографіст в історії нашого культурного мовотворення» [Чапленко 1970: 346]. Сам же Агатангел Юхимович негативно ставився до пуристичних тенденцій у мові, що засвідчує епістолярний діалог письменників.

Так, Б. Грінченко докоряв А. Кримському не лише за його надто м'яку позицію щодо галицьких мовних впливів, а й через нібито підпадання під ці впливи, що може призвести до несприйняття у простого люду вживаних у його мовній практиці окремих зворотів: «*Ми повинні дбати не про самих укр. письменників, а й про звичайну публіку, помоскалену нашу інтелігенцію, а ця інтелігенція зрозуміє фразу «дбав про свою мову» і спиниться перед «опікувався своєю мовою» (беру у Вас перше, що згадалося). Пишучи по-галицькому, ми одбиваємо од себе цю просту публіку, а Ваші приклади все ж зостаються винятками. Нам треба боротися з галицьким впливом, бо він може зопсувати нашу мову і на довгий час одбити од нашої літератури звичайну публіку. Це, звісно, не значить, що треба сахатися всякого галицького слова, – навпаки: треба до нашого словаря доточити чого бракує, взявши в галичан; але свого не треба міняти на галицьке, а Ви се робите ще й інших штовхаєте се робити. Взагалі – **Ви чомусь не полюбляєте тих, кого Ви звете «пуристами»...***» [Епістолярна спадщина ... 2005: 56].

Слобожанин Б. Грінченко так пояснює своє ставлення до пуризму та народності в мові: ***Не можу сказати, щоб і я був прихильником такого пуризму, який, напр., виявляється в тому, щоб замість світило писати світище (!?) – навпаки: я цілковитий ворог йому. Але одно діло пуризм, а зовсім инша річ – держатися в своїй мові певних українських мовних форм. Коли я стріваю два синонімічні слова і про одно з їх певне знаю, що воно укр., а про друге вагаюсь сказати певне, то я завжди вживатиму перше слово, а другого – ні. От як матимемо ми словарі та граматики, дак тоді, не боячись споганити свою мову кацапізмом чи москалізмом, будемо вживати і багато з тих непевних слів, а поки – ні! Цілком неправдивим вважаю той принцип, що коли стрівається слово в нар. творові, то мусимо його вживати (у Вас: смотріти – осмотряти). Коли так, то я мав би право вживати слова «жолати»... Але хоча все це я й кажу, – все ж я ніколи і не подумав би повставати проти***

статті, що гудила б «пуристів» – хоч би й таких, що я їх за «пуристів» не вважаю, це було б уже зовсім нерозумно. Коли ж тепер я повстаю проти Вашої статті, то се тільки тим, що Ви свої напади на «пуристів» з'єднали з справою галицької мови – галичан не треба було обороняти [Там само: 62–63].

Свою позицію А. Кримський обґрунтовував прагненням використати все краще, що є в мові Галичини та Правобережжя задля духовного об'єднання українців: *«Ви помиляєтесь, гадаючи, що я закликаю всіх до «галицької» мови. В своїй статті я обороняв тільки Франка, а решту гудив, бо вони пишуть навіть не по-галицькому (не по-народньому). Але я знаходю, що до народньої галицької мови ми повинні бути терпимі, між иншим і через те, що мова Правобережної України не дуже-то одрізняється од неї. Ви кажете, що я сам вживаю галичанізмів, – насправду ж це зовсім не галичанізми, а подільські або волинські вирази та слова (я сам, бачте, хоч виріс у Київщині, але зроду волиняк і потім вчився на Волині, коли був гімназистом). А вже ж який-небудь вираз «опікувався своєю мовою» є навіть найчистіший київський. А втім, я овсі й не почувую якоїсь особливої, сектярської прихильності до мови Подолії та Волині: звичайну публіку, за яку Ви згадуєте, я так само радю всім мати на оці; «пуристів» і очистителів мови я не долюбляю не стільки за те, що вони хтять викидати quasi-полонізми, а навпаки: за те, що вони ненавидять всяке слово, яке скидається на великоруське. Хоч мені й нелюбо вражати Вас згадкою за помилки небіжчика Зіньківського, але треба нагадати, що він, напр., викидав з української мови й «навпрямки», «трахнути», «мука», «сутки» і т. ин.» [Там само: 60].*

Варто зауважити, що то був для українського письменства складний період усвідомлення й пошуків того, яким шляхом повинна розвиватися українська мова, щоб стати єдиною для всього українського народу. У розділах «З літературної історії української мови», «Літературна мова Галичини XIX віку», «Взаїмовідносини обох літературних мов: наддністрянської і наддніпрянської» вчений, зробивши історичний екскурс про українську мову Галичини і Наддніпрянщини, взаємовпливи наддніпрянські та галицькі, услід за Б. Грінченком, стверджує: через те, що наддніпрянська Україна не прийме «штучного галичанства», оскільки вона його не розуміє, доведеться галичанам прийняти літературну мову російської України,

засновану на принципі близькості до народної мови» [Шахматов 1922: 121].

Окремі мовні звороти, лексичні та термінологічні одиниці, що перебували на етапі внормування і сьогодні не сприймаються. Так, у листі до вченого Б. Грінченко намагається спростувати несправедливі, на його думку, закиди І. Франка: «**Фр. вважає мене за пуриста, звісно, і наводить приклади, що я навіть кую слова. Візьмемо хоч один його приклад: мовний мотлох. Слово «мотлох» – (хлам) цілком народне, а в літературі його міг би Ф. знайти хоч у Куліша (До св. 1862, 219). Слово «мова» має в нас два значіння: а) «речь», «разговоръ» (так у Шевч. «Кобз.» с. 78 та б) «языкъ» (Метлинського: Уже наша мова конає). Відповідано цьому і приложник, якщо істніє, то мусить мати два значіння: а) «разговорчивый» та б) языковой (галицьке слово, що против його, мабуть, на Ф-ву думку, і виявив свій пуризм)** [Епістолярна спадщина ... 2005: 63].

Щодо слововживань мовний і языковий А. Кримський висловлював іншу позицію, наводячи свої обґрунтування: «**Ваші міркування про це слово зовсім несправедливі: ми не сміємо надавати йому значіння «относящихся к языку», бо тоді вийдуть чудні каламбури: адже ж «мовний» іменно в значінню «говіркий» або краще «одаренный способностью говорить» є слово, занадто звіснеє правобережному селянинові, щоб він міг розуміти його ще якось инакше. Опроче, я нізащо в світі не згоджуюся з Вашим правилом, що коли суцник має два значіння, то й витворений од його приложник теж мусить мати два. Адже ж приложники можуть витворюватись не через один, а через багато суфіксів. <...> **Якби, що Ви од мова образували слова мововый, то воно було б ще ясне; коли ж така форма вийшла б дуже негармонічна! Тим-то візьмімо спокійнісінько форму языковий і не біймося, що можна буде переплутати цеє з тим язиком, що в роті. Всі народи в світі добре почувають близьке одношенне слова людського до цієї червоної лопатки, бо навіть німці, що мають вираз Sprache, надають часом таке саме значіння і слову Zunge і в англічан топique приймає значінне language. Другим разом, коли матиму більше часу, я Вам розкажу <...> через що я ворог «прочищення» мови»** [Там само: 66–67].**

А. Кримський у діалозі з Б. Грінченком висловлює свої міркування щодо вживання окремих слів: *А Ви (не сердьтесь тільки) трошки схитрували з моїми доказами. Я «ту» в «Слові*

о Полку Із.» вказував не на те, щоб рекомендувати «Слово» jako підручник до вивчення живої української мови; я «Словом» доводив лиш, що «ту» не є форма польська; а коли вона сміє існувати, то сміє через те, що вона живе **в устах народу**, а не через те, що трапляється в «Слові». – Або знов (NB – вживатиму російської термінології): я писав, що «несовершенный вид глагола» «клячати» може українець **зрозуміти**, бо навіть у Лівобережній Україні він чує: «поклонили колоски» (Гребінка), «заклякла земля»; «поклонили» – це є вид «несовершенный» того самого глагола, а «заклякла» – більше-менше нагадує своїм значінням слово «клячати». А Ви написали, буцім я дозволю брати чужі слова, якщо корінь їх – український! Та ще є й другі приклади несправедливості Вашої супроти мене» [Там само: 112].

Засвідчуємо в епістолярії А. Кримського і міркування щодо внормування граматичних форм: «Треба згодитися з добродієм В. Гнатюком, що не слід нам цуратися нашої інфінітивної форми на **–ти**. <...> Адже всі ми добре тямимо, що це й повинна бути наша нормальна літературна форма, а інфінітивна форма на **–ть**, то тільки паралельна, побічна. Не раз, задля ясности стилю, треба писати неодмінно **–ти**, а не **–ть**...» [Там само: 410].

Вирішення проблем культури мови А. Кримський убачав у створенні спільними силами Галичини та Наддніпрянщини лексикографічних праць, спертих на «аутентичні джерела», які могли б стати дороговказом у правильному слововживанні. Так, у листі до І. Франка від 13 жовтня 1991 р. учений закликає: «**дуже-дуже нам треба науково зложеного словаря російсько-українського**. Нема чого й розводитись, яку велику вагу, який великий вплив мав би цей словар. Тільки ж біда, що робота це колосальна, одній людині з нею впоратися важко, бо тут треба було б довгих років праці; тим часом такий словар вже давно страшно потрібний, і немає українця, котрий би не відчував недостачі його. І от мені прийшла гадка, але я вельми незвісна людина, щоб вона мала вплив на других: задля ініціатора треба бути таким славним письменцем, такою повагою, як, напр., Ви. Якщо цю гадку оголосите Ви, то можна бути певним, що щось вийде. Чому б не зложити нам такий словник гуртом? <...> Може б, Ви захтіли оголосити в «Зорі» та в «Народі» (коли можна, то й у «Буков.» чи деінде), що запрошуєте всіх патріотів до складання словаря?» [Кримський 1973 V, кн. 1: 33].

І. Франко, давши згоду оголосити план складання такого словника, усе ж зазначав: *«Взагалі робота над словарем, по-моєму, може і повинна бути тільки ділом одного-двох спеціалістів; запрягати до такої роботи гурт молодечі, палкої, котра бажає живого діла, а щонайменше живих думок, – се значило би по короткім часі розігнати її і від того діла, і від цілого українофільства, котре, мовляв, у таку важку пору не вміло для молодечі придумати нічого живішого та зворушнішого.<...> Життя громадське – діло зложене і вимагає праці різностайної, в усіх напрямх: чим різностайніша буде ся праця, тим ліпше. Нехай одні роблять словники, другі збирають матеріал етнографічний, треті придивляються до економічного побуту селян та міщан, інші – іншим дечим займаються, а всі нехай рівночасно здобувають широку книжкову науку – і загальну, і спеціальну, бо тільки тоді їм стане ясний смисл і шлях їх власної роботи»* [Франко1986: 302].

Сам А. Кримський почав роботу над словником за порадою свого вчителя та наставника П. Житецького, ще навчаючись у Москві. Навіть у Бейруті, де перебував з метою поглибленого пізнання арабського світу, він не полишав роботу над словником давньої української мови. Такий словник, на думку А. Кримського, засвідчив би її синонімічне багатство та сприяв би розвитку «нашої мови»: *«Задля виразу якого-небудь поняття, нам було б згуртовано вкупі багацько синонімів, видно було б різні відтінки, всі ми при звичаювались би до локалізмів або взагалі таких слів, які не кожному звісні, локалізми були б, дякуючи словареві, закріплені, фіксовані та й зробило б велику службу нашій мові. Як гарно розвивалася б вона, будь у нас такий словник!»* (Кримський III: 20). У листі до Б. Грінченка вчений зауважував: *«Я часто марю про те, яке велике було б щастя, коли б той словар був уже готовий! Тоді не було б ніякісіньких змагань про нашу мову, бо кожне сучасне українське слово мало б у словарі коло себе всю свою історію»* [Епістолярна спадщина... 2005: 298].

Важливим результатом полеміки було те, що під впливом ґрунтовних наукових розвідок А. Кримського, І. Франка, Б. Грінченка було сформовано думку про необхідність створення єдиної літературної мови. Як наголошував Ю. Шевельов, «дискусія кінчилася одностайною згодою, що повинна існувати єдина загальноукраїнська літературна мова і що в основі її мають бути центральноукраїнські (Київщина-Полтавщина)

діалекти, на які спирається мова найвпливовіших письменників-класиків: Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін. Під час дискусії (як, зрештою, ніколи після неї) ніхто не обстоював думки про літературну мову на галицьких підвалинах чи про дві рівнобіжні літературні мови, щось на зразок сербської та хорватської серед південних слов'ян» [Шевельов 1987: 27–28]. Ще одним позитивним наслідком цих дискусій «було вироблення прогресивних положень щодо розвитку української літературної мови і, зокрема, щодо вживання в ній слів іншомовного походження. <...> Справа не в тому, власне слово чи чуже, а в тому, наскільки воно необхідне носіям мови» [Муромцева 1985: 75–76].

Отже, аналіз епістолярних текстів А. Кримського та Б. Грінченка дає можливість простежити тривалу культуромовну діяльність учених. Саме вона сприяла появі граматик та цінних лексикографічних праць, у яких зібрано величезний лексичний і фразеологічний матеріал української класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел: чотиритомного «Словаря української мови» (1907–1909), зредагованого Б. Грінченком, та чотиритомного «Російсько-українського словника» Всеукраїнської академії наук, підготовку якого очолив А. Кримський (1924–1933). Плідна наукова практика і літературна творчість учених – невіддільний складник процесу розвитку й уніфікації літературних норм української мови.

Василюк О. Д. Агатангел Кримський як учень та вчитель (за даними епістолярію). *Східний світ*. 2014. № 4. С. 65–70.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): у 2 т. / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України, 2005. Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. 2005.

Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін.. Київ : Наукова думка, 1972–1974. Т. 3: Мовознавство, фольклористика / ред. О. І. Дей, М. А. Жовтобрюх; упоряд. та прим.: Н. О. Ішина, Н. М. Сологуб. 1973.

Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін.. Київ : Наукова думка, 1972–1974. Т. 5, кн. 1 : Листи (1890–1917) / ред. С. Д. Зубков ; упоряд. та прим.: І. О. Лучник та ін. 1973.

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. Харків : Вища школа, 1985.

Онацький Є. Кримський Агатангел. *Українська мала енциклопедія*: у 8 т., 16 кн. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1960. Кн. 6. Літери Ком-Ле.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001.

Тимошенко П.Д. Питання розвитку української літературної мови у працях А.Ю. Кримського. *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст: (матеріали ювіл. сесії до 100-річчя з дня народж.)* / ред. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974.

Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 49: Листи 1886–1894 / ред. Ф. П. Погребенник; упоряд. та коментарі Н. О. Вишневської та ін. Київ : Наукова думка, 1986.

Чапленко В. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970.

Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в. в. / Ол. Шахматов, Аг. Кримський. Київ : Вид. т-во «Друкар», 1922.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС – Російсько-український словник: у 4-х т. Т. 2. 3–Н. Вип. 1. 3–К / ред.: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко. Гол. ред. акад. А. Кримський. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 9 : С / ред. І. С. Назарова та ін., 1978.

СУМ 2017 – Словник української мови: у 3-х т. Т. 3. К–Н. / ред. : акад. С. Єфремов, А. Ніковський. Упорядкував : Б. Грінченко. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017.

REFERENCES

Vasyliuk, O. D. (2014). Ahatanhel Krymskiy as a student and teacher (according to the epistolary). *Eastern world*, 4, 65–70 (in Ukr.).

Epistolary heritage of Ahatanhel Krymskiy (1890–1941): in 2 vols. (2005). Vol. 1: 1890–1917. Kyiv : In-t skhodoznnavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy (in Ukr.).

Krymskiy, A. Yu. (1972–1974). Works in five vols. Vol. 3, 5, Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.)

Muromtseva, O. H. (1985). Development of the vocabulary of the Ukrainian literary language in the second half of the XIX – early XX centuries. Kharkiv : Vyshcha shkola (in Ukr.).

Onatskyi, Ye. (1960). Krymskyi Ahatanhel. *Ukrainian small encyclopedia*: in 8 vol, 16 books. Buenos Aires: Published by the Administration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Argentina, Book 6, Letters of Com-Le (in Ukr.).

Rusanivskyi, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv : ArtEk (in Ukr.).

Tymoshenko, P.D. (1974). Questions of development of the Ukrainian literary language in the works of A.Yu. Krymskyi. *A.Yu. Krymskyi – Ukrainianist and Orientalist: (materials of the jubilee session to the 100th anniversary of his birth)*. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Franko, I.Ya. (1986). Collection of works in fifty volumes. Vol. 49. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Chaplenko, V. (1970) History of the new Ukrainian literary language. New York (in Ukr.).

Shakhmatov, O. (1922) Essays on the history of the Ukrainian language and a textbook of monuments of written Old Ukrainian XI–XVIII centuries. Kyiv : Vyd. t-vo “Drukar” (in Ukr.).

Shevelov, Yu. (1987). Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): state and status. New York : Suchasnist (in Ukr.).

LEGEND

РУС – Russian-Ukrainian dictionary: in 4 vols (1924–1933). Vol. 2. Z–N, Issue 1. Z–K. Kyiv (in Rus., Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language : in 11 vols. (1970–1980). Vol. 9: S. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

СУМ 2017 – Dictionary of the Ukrainian language : in 3 vols. (2017). Ed. : acad. S. Efremov, A. Nikovskiy. Edited by : B. Grinchenko. Vol. 3. K–N. Kyiv : Vydavnychy dim Dmytra Buraho (in Rus., Ukr.).

Статтю отримано 12.11.2021

Olha Cheremaska

QUESTIONS OF LITERARY NORM IN THE EPISTOLARY OF AHATANHEL KRYMSKYI AND BORIS GRINCHENKO

This article is devoted to the analysis of the evolution of the linguistic views of A. Krymskyi in the process of his scientific communication with B. Grinchenko, P. Zhytetskyi and I. Franko (late XIX – early XX centuries). Different contradictory moments

in the scientific researches of linguists from the different regions of Ukraine during the period of formation of the Ukrainian literary language were revealed. Various issues of linguistic discussions during the late XIX – early XX centuries, in which prominent linguists from Galicia and Upper Dnieper Ukraine participated, are characterized.

In this context, the most interesting in terms of coverage of various linguistic problems was the correspondence of A. Krymskyi with B. Grinchenko, which lasted for seventeen years (1891–1908). The attitude of scholars to the formation of the criteria of literary word usage and principles of language formation is clarified. It was found out that the main criteria for correct word usage for linguists of Upper Dnieper Ukraine was the presence of a word in the vernacular language and in literary texts, which is confirmed by the materials of the first academic Russian-Ukrainian dictionary edited by A. Krymskyi (1924–1933) and the Dictionary of Ukrainian language compiled by B. Grinchenko (1907–1909). The scientific value of different linguistic ideas expressed by these scholars in their epistolary, especially on the usage of individual words and grammatical forms, as well as the ways of development of Ukrainian literary language, was noted. Their views on formation of the single version of literary language based on the language use of Upper Dnieper Ukraine are outlined. The desire of these linguists to promote the unification of the norms of the Ukrainian language through the creation of grammatical and lexicographical works is characterized.

Based on the analysis of epistolary texts by A. Krymskyi and B. Grinchenko, it is stated out that their ideas contributed to the emergence of valuable grammatical and lexicographical works that contain huge lexical and phraseological material from the Ukrainian classical literature and folklore sources. The fruitful scientific and literary work of these scholars became an integral component of the process of development and unification of literary norms of Ukrainian language.

Key words: Ahatanhel Krymskyi, Borys Grinchenko, epistolary, literary norm, dictionary, Ukrainian literary language.

СЛОВО В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.11>

УДК 81'38

ХУДОЖНІЙ НАРАТИВ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО-ФІЛОЛОГА

ЄРМОЛЕНКО

Світлана Яківна,

доктор філологічних наук,
професор, академік НАН України,
завідувач відділу стилістики, куль-
тури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;

вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

Svitlana

YERMOLENKO,

academician of the NAS of
Ukraine, Professor, Dr. Sci. (Philol.),
Head of the Department of Stylistics,
Culture of the Language and
Sociolinguistics,

Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;

e-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

У статті запропоновано лінгвософський підхід до художньої мовотворчості А. Кримського, історика-сходознавця, письменника (прозаїка і поета), поліглота, філолога, перекладача. Минувло понад сто років, як А. Кримський написав роман «Андрій Лаговський», а художній наратив автора викликає інтерес не лише істориків української літератури, а й культурологів, психологів, істориків мови. Аналіз художнього наративу Кримського-філолога здійснено в таких аспектах: мовно-структурна характеристика тексту (лексика, фразеологія, синтаксис) у порівнянні з літературною нормою сучасної української мови, прагмалінгвістичне моделювання маркерів тодішнього суспільства, репрезентованих мовними портре-

тами персонажів, реагування автора-філолога на мову спілкування персонажів. Зроблено висновок про взаємодію розмовних і книжних (іншомовні запозичення) джерел у сучасній рецепції історії української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *лексика соціальних контрастів, часові маркери тексту, варіантність літературної норми, філологічний коментар, емоційно-експресивна лексика, своя і чужа (інша) культура, лінгвософська інтерпретація історично-літературних текстів.*

До мовної творчості Агатангела Кримського звертаємося як до особливого феномену в історії української культури. Автор мовознавчих, літературознавчих, етнографічних, фольклористичних праць, перекладач, письменник, літературний критик залишив спадщину, яка свідчить про активну мовну особистість із характерним мовомисленням, оригінальною науковою, художньою, публіцистичною практикою. Авторські принципи творення художнього наративу – роману «Андрій Лаговський» – мотивовані, по-перше, новими ідейними течіями в українському красному письменстві, художнім моделюванням соціальних типів персонажів, різних людських характерів із заглибленням у психологію, їхній внутрішній світ, по-друге, філологічними рефлексіями автора на словник української літературної мови з його народно-розмовними і книжно-літературними джерелами. Адже в XIX ст. саме мовно-художня практика письменників була визначальним критерієм утвердження норми літературного різновиду національної мови.

У монологах і діалогах авторських персонажів актуалізований словник українських інтелектуалів, які не хотіли бути *українофілами*, а саме українцями, освіта яких не обмежувалася етнографічними джерелами, охоплювала набутки світової культури. Поряд із широким використанням наукової термінології, іншомовних запозичень автор своєю мовною практикою репрезентує характерні ознаки структури української мови, різноманітність її лексичного складу, словотвірний потенціал, синтаксично-стилістичні можливості висловлення думки. Зафіксовані мовні структури виявляють уподобання письменника – учасника мовних дискусій кінця XIX ст., що стосувалися шляхів вибору літературної норми української мови, яка мала сприяти об'єднанню українців, розділених державними

кордонами. Мовна практика А. Кримського була одним із джерел створення «Словника української мови» за редакцією Б. Грінченка (далі – СГ).

Теми, які хвилювали А. Кримського, потребували занурення в різні сфери людської діяльності – соціальні, індивідуально-психологічні, наукові, культурно-мистецькі, побутові. У мові інтелектуала, ерудита, яким був письменник, зафіксовано часово маркований різновид художньої прози з виразними ознаками індивідуального стилю письменника.

Окреслюючи проблему співвідношення стильової норми художнього стилю і літературної норми в конкретний період функціонування української літературної мови (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), маємо враховувати співпрацю А. Кримського з львівськими видавництвами, його листування з І. Франком, Лесею Українкою, а також постійне зацікавлення живою мовою жителів Київщини та Волині, де він жив, навчався. Словник художніх текстів письменника насичений науковою термінологією з різних галузей знань, а мовні партії персонажів – це не лише, за висловом одного з героїв роману «Андрій Лаговський», «перекидання розумними словами», а й створення розлогих монологів на наукові, суспільні, соціально-психологічні теми. Дискусії, що їх ведуть персонажі роману, чергуються з роздумами, психоаналізом головного героя.

У монологах Андрія Лаговського переважає самоаналіз психічного стану, який супроводжує його спілкування або із селянами, матір'ю, її оточенням, або розмови з представниками його соціального кола – тодішньої інтелігенції. Роздуми студента Андрія Івановича Лаговського про життя міщан, сільське життя, у якому він почувається чужим, – це не лише критична оцінка баченого, чутого, а й самооцінка свого сприймання світу. Типові в тексті роману структури «розмова з собою», причому це не форма внутрішньої мови, а саме усний монолог, про що свідчить такий авторський коментар: *Ну, ви! Прокляті нервища!* – вигукнув він суворо, ніби вдавався до когось чужого. – *Чи кинете коли-небудь мене мордувати?? Га??* – І він, здавалося, чекав усної відповіді. *«Прокляті нервища»* дійсно мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз у раз доводилося вчити нездібних гімназистів – таких, як П'єр – та жисти завсіди по чужих людях [Кримський 1972: 10].

Показові для художньої оповіді А. Кримського численні іншомовні слова-терміни, зокрема з галузі психіатрії, надто коли

йдеться про психічний стан персонажа: *істерія, епілесія; нервова, дегенеративна хвороба, істерик, психопат, егоїст, божевільний, кретинізм, нерви, нервища*. Часто іншомовна термінологічна лексика контрастує з емоційно-експресивним змістом розмовних структур, українських фразеологізмів та вкраплених іншомовних словосполучень, пор.:

Одним разом я ні сіло ні впало буду без причини дуже добрий, а другим разом так само без причини буду лихий і поганий... Стихія, а не людина! [Кримський 1972: 13]; *В мене так-таки нічогісінько нема спільного з нею [матір'ю. – С.Я.], – подумав собі Андрій і саркастично додав: – Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з *fin de siècle*, я неврастенік, а вона – вона така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма що в неї епілесія».*

По цій подуманій мові студент тихо засміявся, але потім несвідомо зітхнув.

– А втім: хто з нас щасливіший? Хто? Чи я з своїми висококультурними почуваннями й такими самими висококультурними хворобами – денерваціями? Чи, може, вона, дикарка оця?.. [Кримський 1972: 26]; *– Як назвати мій вчинок? «гарним» і добрим? Мабуть, у мене добре серце... А може, це й не добрість, тільки просто пароксизм істерійності?.. Добрість чи істерійність?.. Га?.. Він беззвучно засміявся* [Кримський 1972: 37]. Соціальні характеристики в устах головного персонажа супроводжуються описом його психічного стану (сльози і сміх). Наприклад, рефлексія над змістом латинського прислів'я передана розмовними емоційними висловами із семантикою «мені зовсім байдуже»: *З собою поговорив – і душу полегшив – іронічно сказав Андрій та й тихенько зареготався з себе хай собі вони обидві, і мама, і Лоначевська, заразом викажуться... про мене!.. Про мене!.*

Вербалізація психічного хворобливого стану, постійної самооцінки головного героя мотивує вживання відповідної оцінної лексики й щодо інших персонажів, пор.: ***Кретини та ідіоти** не такий погляд мають... Ні не ідіотка з неї, а попросту дикарка* [Кримський 1972: 29]; *Я не розумію насамперед, яка мета вашого самокопирсання, – тихо перебив Лаговський саркастичну й нервову Шмідтову сповідь* [Кримський 1972: 75].

«Самокопирсання» – саме такий розмовний оказіоналізм найточніше відповідає змістові *роздумів* персонажів, їхніх розлогих постійних діалогів про настрої, фізичні й психічні

стани, спричинені різними життєвими ситуаціями. Центральною фігурою художнього нарративу А. Кримського є вчений, поет Андрій Лаговський, і через події в його житті, аналіз психіки й світосприймання в романі відтворено характерні ознаки історичної доби, суспільні настрої в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.

У художньому нарративі Кримського переважають дві форми розкриття характерів персонажів – *розмова і роздум (міркування)*. Причому розмова оприявнена або в зафіксованих реальних діалогах та монологів, або замінена переказом основних тем. Лаконічну характеристику міщанського життя в оцінці головного персонажа пропонує автор, використовуючи стилістичний ефект фігури асценденту: *Андрій сидів коло їх і слухав, про що вони балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони, говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили, що в Алли Петрівни погана наймичка; а в Феоктисти Львівни чоловік п'яниця, а в Олімпаді Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодій уночі картоплю покрав... говорили... та багачко ще говорили такого самого* [Кримський 1972: 14].

Зміст почутого навіть студентів образні картини філософських роздумів, у яких поряд із стилістично виразними авторськими метафорами фіксуємо наукові терміни, книжні чужомовні цитати, узагальнювальні сентенції, що набувають афористичного змісту, пор.: *Студент пильно слухав. «А їй-богу, гарно! – погадав він. – Гарно жити отакечки, не знаючи, не відаючи про якісь там соціальні питання та Weltschmerz! (світові скорботи). Гарно людям інтересуватися самими коровицями, та курчатами, та пухирями Олімпаді Андріївни і більш нічим. Аж мені самому полегшало, як я спустився на це болотяне дно суспільності. Хвилі розумового життя плывуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи і не коливаючи... гарно буває іноді кинути людський образ та й зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болоті або ж тихим мирним волом чи коровицею та й піти собі на зелену пашу...!»*

Андрій Лаговський звертається в своїх роздумах до оцінного змісту народних прислів'їв на зразок: *«Кожен півень на своїм смітнику пан», каже прислів'я, – подумав Лаговський. – Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм смітнику, ніж лакеєм у чужих*

хоромах. Поряд із оцінною семантикою народного прислів'я іронічно звучить висновок Андрія про «коров'яче життя на зеленій ниві».

Зовсім інше лексичне наповнення й стилістичну тональність мають розмови, роздуми Лаговського, коли він спілкується з родиною Шмідтів, дискутує з художницею-пейзажисткою Петровою, коли пише «одну студію, яка вже давно його цікавила: *Зріст українського національного почуття за царювання Олександра III*». Названу тему вербалізують словосполучення: *українська національна самосвідомість, російська реакція, архіреакційна епоха, українське громадянське життя, скристалізування національного почуття й національної свідомості, обрусіння іногородців* тощо. Кримський звертає увагу на зміну оцінної семантики назви *українофіли*: *Спеціально ж на Вкраїні замість давніших аматорів «українофілів» виробилися свідомі інтелігенти-українці, бо й сама назва «українофіл» сталася за Олександрових часів образливою лайкою, що од неї порядна людина повинна й одхрещуватися* [Кримський 1972: 208].

Мотив колоніальної політики Росії артикульовано в емоційно-експресивному висловлюванні автора про внутрішній стан професора Лаговського, коли той був присутній на парадному обіді в сім'ї Шмідтів: *Професорові одразу стало ясно, чого і генеральша, і грецький консул, й усі інші сусіди так надскокують коло Корзової. Він поглянув на генеральшу <...> Торік отаке все надскокування й підлабзнювання до розпусної матері відомого бюрократа, безпринципового обрусителя та громадянського гнобителя, було б нелюбо вразило душу Лаговського, і, може б, викликало в ній цілу трагедію* [Кримський 1972: 274]. Емоційно оцінює дотримання суспільних етикетних правил старший син генерала: *Мені Домбровський, мабуть, іще огидніший, ніж вам... Та я приневолений піддержувати з ним добрі відносини <...> А вже ж ми європейці... ми маємо додержуватись усіх зовнішніх форм увічливості і не раз мусимо навіть переламувати свої безпосередні почуття. Це ж тільки **азіати** можуть через кожну дрібницю одразу хапатися за кинджали та гукати: «Ухады проч! Рэзіть буду!!!»* [Кримський 1972: 280].

За мовою роману «Андрій Лаговський» А. Кримського пізнаємо соціальні й морально-етичні проблеми тогочасного суспільства, причому в особливому психолінгвальному сприйманні автора. Протиставляючи побут села і міста, поведінку й оточення людей різних соціальних станів, багатих і бідних,

освічених і неосвічених, письменник послуговується такими оцінними номінаціями: *вище товариство, вищеє соціальне становище, панська компанія, інтелігенція, дрібна інтелігенція, фершалиха вважала себе за аристократичнішу од Лаговської; аристократи, пани, міщани.*

Крім загальних соціально розрізнявальних назв, якими рясніє художня оповідь, показові лексичні маркери авторської характеристики: *«Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидше можна було б залічити до «жінок», ніж до «дам». Одіж на ній була, правда, ніби панська, та дуже простенька, полатана, без усяких претензій на моду. Обличчя її – неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані»* [Кримський 1972: 12]. Пор. таке саме протиставлення назв жінок **дама, леді** в контексті етикету спілкування: *капризно одказала дама; Лоначевська, замість спокійної, ліниво-примхливої дамочки, одразу зробилася величною леді* [Кримський 1972: 19].

До текстових маркерів соціального розшарування суспільства належать психолінгвальні оцінні висловлювання автора про ситуативну поведінку персонажів: *любить заходжать «с чорного хода» до громопільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо* (саме в такій графічній формі), *підлецується до них – одне слово, грає якусь неблагородну роль; Хоч вони [міщанки. – С.Є.] зовсім фамільярно балакали з нею [Лаговською. – С.Є.] про се, про те, про всякі спільні інтереси, та але ж видно було, що вони вважають її за «панію» таки. Лаговська й сама собі запишлася з того поводження, та й ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально* [Кримський 1972: 17-18]. Значення прислівника *протекторально* пов'язане із семантикою слова *протектор* – «покровитель», «захисник», яке зафіксоване в тлумачному словнику як *застаріле* (ілюстрації з творів І. Франка і О. Кобилянської (СУМ VIII: 312)).

В оцінній семантиці лексем *підлизування, підлецуватися, підлабузнюватися, лакейщина* наявне негативне ставлення сина до поведінки матері. Таку оцінну семантику мають не лише власне українські, а й запозичені лексеми, пор.: *Вона [пані Лоначевська. – С.Є.] навіть не знає, як мама зветься! А мама й поза очі титулує її на ймення й по батькові! Що за бридкий сервілізм!* [Кримський 1972: 19]. Узагальнене поняття соціальної і соціокультурної нерівності передає розмовна

лексема *нерівня*, на тлі якої увиразнюється знижена конотація номінацій *падлюцтво*, *дикарка*.

Тема соціального розшарування суспільства й оцінювання гідної поведінки людини акцентована в контекстах, що описують такі поняття, як «приниження», «підлещування», пор.: *плебейська жилка* (цілувати руку) (Кримський 1972: 21); *його мати інколи плазувала перед панством*, хоч і не так сильно, як тепер (Кримський 1972: 22); *Лаговченко аж похолов з такого бруталного раболіпства маминого*; *спасибі вам, мамуню, що мене записали до суддїйшиної челяді. Мало вам самим підлизуватись, треба ще й мене в лакеї пошити!* – *нервово буркнув він і подививсь на матір, мов на щось дуже бридке* [Кримський 1972: 30]. У лексико-семантичній групі слів із загальним значенням ‘приниження’ звертаємо увагу на запозичену лексему *раболіпство*, якої немає в СГ, і на дієслово *надскакувати*, що зафіксоване в СГ із значенням ‘прислужувати, підлещуватися’ (СГ III: 486), а в сучасному словнику подане із ремаркою *перен.* і проілюстроване прикладом із творів О. Кобилянської (СУМ V: 79).

У художній оповіді А. Кримського розмовна, діалектна за походженням лексика виконує функцію стилістично нейтральних зображально-виражальних засобів без додаткової конотації. Лексичні, морфологічні, словотвірні ознаки розмовного, діалектного спілкування наявні в мові різних персонажів та авторській мові, що свідчить про індивідуальне сприймання норми художнього стилю: *хороба* (паралельно щодо хворобливого стану здоров’я автор використовує лексеми *нездоровий*, *слабувати*); *насіпала парневі води*; *заразісінько випустю*; *оддати гроші та й заразісінько швидше одійти, щоб не чути вдячних слів*; *тепер-о*; *все опрочеє на світі позабував*; *вп’ять* (*уп’ять*); *вп’ять кинула погляд на панича*; *кумедна панська «вещ»* (неоправлена книжка); *післязавтрього побачуся*; *завсіди*; *тутечки*; *лучче*; *завсідня балачка*; *дивіть* (замість *дивіться*); *видно* (замість *видно*) *було, що він забувся вже*; *допіру*; *дивився на ню*; *всенький інтерес*; *здебільша*; *встала вранці передше од усіх*; *робити свою туалету*; *шуткома тощо*. Значна частина лексичних одиниць, наявних у художній оповіді А. Кримського і вживаних без додаткових стилістичних конотацій, у наступний історичний період функціонування української літературної мови стилістично розподібилася, і в нормативних словниках засвідчена з позначками *розм.*, *заст.*, *рідко* тощо.

У тексті роману роль контекстуальних синонімів виконують лексеми *манаття*, *збіжжя*, пор.: ... *не встиг позбирати своє манаття*, *адже останніми днями йому й години просвітньої не було...* [Кримський 1972: 8]; *Він заходивсь укласти своє збіжжя в чемоданчик* [Кримський 1972: 10]. Про синонімічні відношення названих лексем свідчить друге значення слова *збіжжя* – майно, виокремлене в СГ, а також у сучасному словнику з ремаркою *розмовне* та ілюстраціями з української літератури ХІХ ст.: *збіжжя* 2. *розм.* Майно, речі (хатні), особисті), *пожитки* (СУМ ІІІ: 442). Для мовної свідомості А. Кримського, на відміну від сприймання сучасних читачів, синоніми *манаття* і *збіжжя* були звичними, а для лексичної норми кінця ХХ ст. стилістична ремарка *розмовне* виявляється неточною, оскільки треба говорити про *застаріле* друге значення слова.

Ознаки художньо-літературної норми того часу – паралельне вживання лексем або використання не зафіксованої в СГ лексеми (*парень*, *парубок*, *молодик*; *прогулка*, *прогулянка*, *гулянка*, *прохідка*; *пожар*, *пожарище*, *пожарні*, *пожежа*; *знакомості*, *знайомості*, *знайомства*; *портовий город*, *портові міста*; *котра з цих світлиць найкомфортніша, себто котра **неперехідна, бо лежить на кутку***; *ученик*; *правительство*, але *урядове свідоцтво*; «*участок*»; *пішоходиці*; *стіснятися*; *дослівно **переложив** те турецьке Зоїне речення; одібрав* він свої *гроші* з *пошти*; *витяг з кишені свої **гроші**, що оце одержав* був із *пошти*). Численні варіанти, неусталеність конкретного слововживання свідчить про пошуки найвдалішого текстового елемента, який відповідав авторським мовним смакам.

До характерних слововживань у художній оповіді А. Кримського належать повнозначні слова з префіксом *од-* та прийменник *од*. Тенденція усталення літературної норми, зафіксована в СГ, свідчила про перевагу форм із прийменником *від* і префіксом *від-*, проте А. Кримський послідовно дотримувався першого варіанта, наприклад: *одкрити*, *одкинутий*, *одволати*, *одбувалися* (заняття), *з усіма **од**тінками*, *одпуск*, *одміна*, *одпочинок*, *одчай*, *одчайно* тощо. Тогочасній словотвірній нормі відповідає дієприкметникова форма *оміліий* (СГ ІІІ: 53), а з двох варіантів *осміх* і *усміх*, наявних у СГ, автор обирає перший: – *Вибачайте, професоре, що вас **переб'ю***, – *з тонким **осміхом** перервала його патетичну мову художниця*. Те саме стосується спільнокореневого дієслова *осміхатися*, рідко вживаного в сучасній літературній мові. Письменник віддає перевагу слову *пересвідчення*

у значенні 'переконання', що відповідає тодішній літературній нормі, а в сучасному словнику має стилістичну позначку *заст.* (СУМ VI: 273).

Філологічна чутливість до поширеної в тогочасній літературній мові граматичної форми слова підтримана й фіксацією такої норми в СГ, пор. приклади слововживання **покупити** зі словника (*Дивітеся, чоловіченьки, які в мене черевиченьки! Оце ж мені пан-отець **покупив**. Мет.*) (СГ III: 280)) та уривки з тексту А. Кримського: *попрохала їх піти та **покупити** чогось до чаю; поткнувся Шмідт, щоб **покупити** бубликів.*

Динаміку літературної норми можна простежувати на різних рівнях мови. Наприклад, є в українській мові дієслово *уцухати*, значення якого сучасні мовці насамперед пов'язують із дією вітру, із зменшенням сили звуків. У текстах А. Кримського дієслово *уцухати* означає 'заспокоюватися' (*Володимир уцух*). Саме таке переносне значення як розширення семантики слова фіксує сучасний словник. У художньому наративі А. Кримського помітна не лише часова зміна лексичної семантики слова: авторське слововживання оприявнює тогочасну словотвірну норму, зокрема варіанти такої норми, яка наявна і в СГ: *запрохати в гості; запрохую прийти.*

Письменник активізує префіксальну модель творення дієслів доконаного виду, причому це стосується запозичених слів: *він захотів **заналізувати себе***. Модель дієслів доконаного виду і відповідних дієслівних форм із префіксами *з/с*, *за-* належить до повторюваних у тексті засобів, пор.: *зdiskредитованих, за-кваліфікувати, сконстатувати, скристалізувати* тощо. Наведені дієслівні форми ілюструють процес освоювання українською граматикою запозичених іншомовних слів, але таку модель застосовано й для власне української лексики, пор. *хустка **зчервоніла**; зминув вечір, зминула ніч; радіючи по-дитячому, ззукнув.*

Індивідуальний стиль А. Кримського вирізняється частотою вживання форм давноминулого часу, пор.: *Маленька **собачка, що була лежала тут...** прокинулася: спершу вона одскочила; Чого ви до наших **не були заходили**? Вони аж дивуються, що ви їх призабули; Вони ж **не посварилися були** з ним, вони ж і **розпрощалися були** на Кавказі дуже сердечно; я вже хоч трохи **був заспокоївся** і серце хоч трохи загоїлося.* Автор звертається до форм дієслів давноминулого часу з метою стилістично-семантичного розрізнення дії, яка постає в спогадах, тобто

відбувалася перед описом реальної, сучасної події, пор.: *він і в гімназії і в університеті зазнав був чимало кривд і образ: дуже рідко блиснув був йому промінь людської прихильності проти суспільних людських образ, які давніше були падали на нього часто; про се наші подорожні були вже читали.*

До улюблених синтаксичних конструкцій письменника належить семантико-синтаксична модель висловлювання, в якому оцінна семантика предиката (іменної частини складеного присудка) стосується назви суб'єкта в родовому відмінку: *Гарна з нього людина!* – *Гарна людина, талановита людина і незвичайно освічена людина, – підтвердив Володимир; думав про те, яка гарна людина з отого Володимира; З мене психопат, – подумав Лаговський <..> чув душею-серцем, що тільки музика його заспокоїть; З мене негідник!* – *важливо казав собі парубок, і серце йому занувало.* Ця модель розмовного синтаксису, доповнена порівнянням з відповідним лексичним складом і негативною оцінкою, становить основу поширених українських фразеологізмів.

Для характеристики зовнішнього вигляду людини, для позитивної оцінки автор знаходить синонімічні синтаксичні словосполучення, пор.: *Володимир – і той виглядав ефектно; А Апполон з Костянтином дивилися красавцями просто надземними* [Кримський 1972: 128].

В аналізованому тексті трапляються випадки, які свідчать про неусталеність синтаксичної норми, про індивідуальне сприймання семантико-синтаксичної залежності слів, наприклад: *йому жалко стало на парубка; споритися проти нього; закохалися у ній; помер з малярії; відносини його до Володимира; любувалися на гарненьке містечко.*

Художній наратив А. Кримського виявляє ознаки філологічного мислення автора, його постійну увагу до пояснення значень слів, до перекладу іншомовних назв. Показові й спеціальні мовні формули зі словом *себто* або словосполученням *по-тутешньому* зветься: *на балкончик, себто на танок; двері .. вели з сіней у парадну світлицю, що носила бучне ймення «гостинная», себто вітальня; з ламкого каміння, що зветься тріскун.*

Як письменник-філолог, Кримський постійно звертає увагу на мову, яку чує навколо. Один із численних епізодів – упізнання за мовою земляків-українців: *Одібрав він свої гроші з пошти, пішов посидіти до моря і побачив, що в холодку*

сидять і снідають з десятеро теслярів та мулярів. Це були українці і, очевидно, недавно ще й приїхали сюди, в Туапсе, бо розмовляли всі не туапсинською мішаниною, а чистою українщиною [Кримський 1972: 134]. Пор. інші мінітексти з фіксацією сприйманої мови: *Скрізь чулася грецька або, переважно, турецька мова*, бо більшість усіх отих купців та пекарів була з Малої Азії: з Синопа, Самсуна та Трапезунда; навіть греки здебільша розмовляли між собою по-турецьки [Кримський 1972: 53]; *Двоє людей сидять коло східного вузенького столика та гуляють у шашки... Розмовляли ті два парубки мішаним російсько-українським жаргоном*, яким балакають в усіх портових містах Чорномор'ї [Кримський 1972: 42].

Мислячи лінгвістичними категоріями, Кримський майстерно вплітає інформацію про фонетику, граматику різних мов у канву художньої оповіді. Це, наприклад, інформація про вимову звуків грецької мови, граматичні особливості турецької мови, про близькість кримсько-татарської і турецької мов тощо. У його мовомисленні постійно відчувається або зіставлення, або переклад слів; автор ніби пояснює для читача, в якому мовному оточенні перебуває персонаж, на якій території. В описах місцевості, клімату обов'язкові вкраплення філологічної, етнографічної інформації.

Поряд із виразними характеристиками, оцінками вчинків персонажів автор великої ваги надає їхнім мовним партіям, реплікам, у яких звучать слова, цитати, фрази з російської, німецької, французької, грецької, татарської, турецької мов, пісень, літературних творів.

Роман Агатангела Кримського «Андрій Лаговський» — українська інтелектуальна проза минулого століття, у якій зафіксовано рівень розвитку літературної мови, урізноманітнено її стилістичні можливості в розкритті нових соціально-суспільних тем, зображенні психології людських характерів.

Художній наратив письменника сприяв розширенню пізнавальної функції словника української мови, поповненню його термінологічною лексикою, іншомовними запозиченнями. Автор запропонував читачеві розмови й роздуми про поезію, науку, складні життєві соціально-психологічні ситуації. Письменник-філолог, уважний і до розмовного слова, народного фразеологізму, і до змісту наукової інформації, урізноманітнив художній текст українськомовними перекладами зарубіжної літератури, рефлексіями над творами сучасників, оригінальними

підходами до використання підручників для навчання мови. Мовна практика А. Кримського засвідчила інтенцію індивідуального стилю до використання варіантних мовних засобів як ознаки становлення літературної норми в українській національній мові кінця XIX – поч. XX ст.

Перспективним є вивчення історії художнього стилю української літературної мови з погляду динаміки стильової норми та її впливу на загальнолітературну норму.

Кримський А. Ю. Твори: в 5-ти т. Т. 2. Художня проза. Літературознавство і критика. Київ : Наукова думка, 1972.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СГ – Словарь української мови: у 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

REFERENCES

Krymskyi, A. Yu. (1972). Works: in 5 volumes Vol. 2. Fiction. Literary Studies and Criticism. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

LEGEND

СГ – Grinchenko, B. (1958) (ed.). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes. Kyiv : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language : in 11 volumes (1970–1980). Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2021

Svitlana Yermolenko

ART NARRATIVE OF THE AHATANHEL KRYMSKYI AS A PHILOLOGIST

The article offers a linguosophical approach to the artistic linguistics of A. Krymskyi, historian-orientalist, writer (prose writer and poet), polyglot, philologist, translator. More than a hundred years have passed since A. Krymskyi wrote the novel “Andriy Lahovskyi”, and the author’s artistic narrative is of interest not only to historians of Ukrainian literature, but also to

culturologists, psychologists, and language historians. The analysis of the artistic narrative of the Krymskyi as philologist is carried out in the following aspects: linguistic and structural characteristics of the text (vocabulary, phraseology, syntax) in comparison with the literary norm of modern Ukrainian, pragmalinguistic modeling of markers of the society represented by linguistic portraits of characters. characters. The conclusion about the interaction of colloquial and book (foreign language borrowings) sources in the modern reception of the history of the Ukrainian literary language of the end of the XIX - the beginning of the XX century is made.

Numerous foreign words-terms, in particular in the field of psychiatry, are indicative of A. Krymskyi's artistic narrative, especially when it comes to the state of the character's psyche. foreign terminological vocabulary contrasts with the emotionally expressive content of colloquial structures, Ukrainian phraseology and interspersed foreign language mintexts. Text markers of social stratification of society include psycholinguistic evaluative statements of the author about the situational behavior of the characters.

A. Krymskyi's artistic narrative reveals signs of the author's philological thinking, his constant attention to the explanation of the meanings of words, to the translation of foreign names. A significant number of lexical, word-forming, grammatical variants of the Ukrainian language are recorded in the individual style of the writer. Comparing them with lexicographic sources reveals the author's preferences, time markers of the dynamic literary norm of the late nineteenth - early twentieth century.

Key words: vocabulary of social contrasts, temporal markers of the text, variability of literary norm, philological commentary, emotionally-expressive vocabulary, own and foreign (other) culture, linguosopical interpretation of historical and literary texts.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.12>

УДК 81'38

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОСНОВА МАЛОЇ ПРОЗИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ДЗЕРКАЛІ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

БИБИК

Svitlana

Світлана Павлівна,

ВУБЫК,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;

Doctor of Philology, Professor,
Leading researcher of the
Department of Stylistics, Culture of
the Language and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;

вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

e-mail: sbybyk2016@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

У статті запропоновано аналіз мови малої прози Агатангела Кримського з погляду відображення в ній лексико-фразеологічних складників мовно-культурної ідентичності. Виокремлено п'ять напрямків аналізу мовного матеріалу: за фразеологічним складом, за особливостями синоніміки, за графічно виокремленими (залапкованими) лексемами, за соціостилістичними маркерами слововживання, за лексичними ознаками індивідуально-авторської мовної норми.

Зроблено висновок про виражені в мові творів письменника ознаки орієнтації на розмовний натуралізм, на змішування елементів різних ареалів побутування української мови, почасти – на стилізацію мови представників певних соціальних типів, на популяризацію самоцінності української розмовно-побутової і оквиженої практики спілкування.

Простежено за методикою «слово у тексті і в словникової» особливості авторського слововживання, індивідуально-авторські пріоритети у виборі варіантів із рядів лексико-фразеологічних синонімів.

Ключові слова: мовно-культурна ідентичність, синонім, фразеологізм, лапки, лексико-словотвірний варіант, індивідуально-авторська мовна норма, стилізація.

Мовотворчість Агатангела Кримського – важлива сторінка в історії української літературної мови кінця XIX – початку XX століття. Цей період, як відомо, відзначений новаторством у художньо-белетристичній практиці: нові теми часу соціальних зрушень одночасно сприяли суттєвому розширенню насамперед книжного словника; актуалізація питань національно-культурної самоідентичності українства посилила увагу до мовно-естетичного потенціалу фольклорно-етнографічного, ареального й народнорозмовного в загальній літературній практиці. А це на новому виткові історії українства загострило проблему мовно-культурної ідентичності. Як відомо, це поняття відображає характер самооцінки мовної особистості з погляду пасивного чи активного ототожнення себе з представниками певного етносу, національності, політичної, господарської, конфесійної, комунікативної спільноти, з часом і простором єднання в процесі діяльності.

Цей феномен у мові малої прози Агатангела Кримського, татарина за походженням, виявив себе на кількох рівнях, які наштовхують на увагу до власне стилістичних і соціостилістичних аспектів уживання текстових одиниць. Саме крізь призму мови творчого доробку Кримського можна відчутти його соціокультурну позицію, визначити індивідуальне ставлення до конкретного слововживання, роль у становленні літературної норми української мови. При цьому вагомим аргументом є міркування І. Огієнка, який зазначав: «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб ... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність» [Огієнко 2018: 239–240]. Усвідомлене ставлення до *СЛОВА* з боку А. Кримського засвідчує його конкретний внесок в українське культурно-інформаційне поле кінця XIX – початку XX ст., уможливило розширену – лінгвокультурологічну – оцінку його творчого доробку.

Словесну палітру Кримського-прозаїка варто сприймати як портрет часу, як соціокультурний зріз із характерними ознаками норми української літературної мови (це один напрямок лінгвокультурологічної оцінки). Художньо-белетристична практика письменника стала своєрідним експериментальним майданчиком, який: 1) засвідчив потенційні властивості

загальнолітературної і стильової норми, 2) прислужився до розширення лексико-фразеологічної бази української мови, 3) оприявнив його ідіостиль (це другий напрямок лінгвокультурологічної оцінки).

Питання мовно-культурної ідентичності через стилістику лексико-фразеологічних одиниць виявляє себе як співвідношення книжного та розмовного, нового та усталеного, мовної практики і соціальних сфер її побутування.

Перший маркер мовно-культурної ідентичності як самого автора, так і введених у тексти персонажів, є **фразеологічний**. Як відомо, саме фразеологія є найбільш виразним показником культурної ідентичності мовної особистості. Прозова мова Кримського насичена українськими народнорозмовними сталими структурами. Адже письменник, по-перше, поставив у центр малої прози сільські, провінційні мовно-соціальні типи (панство, прислуга, хатні робітники, візник) кінця XIX століття, а по-друге, його період творчості збігся із часом хвилі неонародництва, яку очолив тоді Борис Грінченко, із часом позитивістської оцінки етнокультурного ядра реальної народнорозмовної практики.

Схиляння сільської інтелігенції перед зразками усної народної розмовно-побутової повсякденної практики добре відбиває такий комунікат: *Та це ще не був кінець її мукам. На танкові одного дому, в холодку, сиділо три знайомі панни. Маса привітно вклонилася їм, бо вони здалека осміхалися до неї, і трохи спинила свою ходу. Петрусь, в чутку паннам, завважив сестрі по-вкраїнськи (хоч українофілом не був): – Та ну, не дляйся! Ходім мерщій! Невже півгодини ходки тебе стомило? Ти, бачу, така поворотниця, як ведмідь за горобцями. Панни переглянулися між собою. Маса почервоніла й пішла швидше. Вдома вона лагодилась була покартати добре брата за всі його штуки взагалі, а за українську мову зосібна: «Бо ще подумують, буцім у сім'ї нашії говорять по-мужицьки». Та увагу їх обох одтягло щось інше: мати драматично сварилася з Килиною («Перші дебюти одного радикала»). Висміювання награності, нещирості комунікативної ситуації, чуттєвості «гімназистів-націоналів» до народної мови, яку зневажали самі люди, – один із провідних мотивів кількох оповідань Агатангела Кримського.*

За нашими спостереженнями, не всі фразеологізми з розмовним семантичним чи аксіологічним складником засвідчені

в академічних словниках. Кодифіковано найбільш усталені лайливі фразеологізми: <.> крикнула пані, – *потягне тебе колись чортяка в пекло! Чорт його візьми* («Сирота Захарко») (СФУМ: 768: *лайл.* Як вираження незадоволення, обурення); – У-у-у, невірний! Мазепа! Тадже сам став наш чого варт! *Сам чорт за брата* («Сирота Захарко») (СФУМ: 767: Хто-небудь сміливий, відважний), а також фразеологізми, що вживаються з метою негативної оцінки, характеристики емоційних та фізичних станів. Частина з них – модифіковані (а то й просторічні) варіанти до усталених зразків українського фразеологічного фонду, як-от: – Пустіте мене, наконєц, *чорт возьми!!* Со мной шуток нєльзя допускать! («В народ!») (СФУМ: 768: Чорт забирай *лайл.* Уживається як вираження незадоволення, обурення); – До сахарні була добра промашка – Захар *ледве ноги волік* («Сирота Захарко») (СФУМ: 438: Ледве ноги несуть. Хто-небудь дуже втомлений, виснажений); ..почина *гнути кирпу* («Сирота Захарко») (СФУМ: 151: Гордовито триматися); Слухав сина і *сам на свої вуха не віряв* («В народ!») (СФУМ: 111: не вірити своїм вухам ‘бути надзвичайно здивованим, враженим від побаченого’); Як пішли вони, то сестри *мокрим рядом накопилися* на брата («Перші дебюти одного радикала») (СФУМ: 421: накрити мокрим рядом, напасти мокрим рядом: Виляяти когось); «Такої ясної ночі *хоч голки збирай*, – подумалося йому. – Он на вишнях кожну ягідку бачити...» («Перші дебюти одного радикала») (СФУМ: 257: Дуже, надзвичайно (видно)).

Мова малої прози Агатангела Кримського є джерелом для розширення реєстрів сучасних академічних словників фразеологізмів, оскільки містить чимало т. зв. упізнаваних фразем, які не кодифіковані. Наведемо кілька з них: Хлопцеві *ледве ложка до рота лізла*, голова боліла («Сирота Захарко») («і ложка до рота не лізе» – ‘нічого не хочеться’); – Давати білий хліб за мужицькі пісні! – скімлила вона. – Та я б тобі задурно наговорила їх *повен міх!* («Сирота Захарко») («повен міх» – ‘багато’); .. *слабкий на язык*, і ніякі гримання Анни Михайлівни не могли одзвичаїти його од балакучості. («Сирота Захарко») («слабкий на язык» – ‘балакучий, занадто говіркий’); Через Микиту отець Кирило дуже багато собі *крові збавив* («В народ!») («крові збавити» – ‘уводити кого-небудь у стан знервованості, переживань’).

Письменник умонтовує в репліки персонажів органічні модифіковані фразеологічні зврати, зокрема віддигукового похо-

дження: – А *тху на твою голову! Бий тебе коцюба!*.. Хлопці розумніші? А певне, що розумніші – то дівчата (Явдоха) («Жидпогонич») (за СФУМ зафіксовано «бий тебе морока / хрест»). Поширена в загальному вжитку фразема з відтінком згрубілості «яке тобі діло» (СФУМ: 206) має синонімічний відповідник, як-от: – Тю-тю на тебе! *Яке тутечки тобі діло?* Ти ще мені не пані! («В народ!»); «Впіймають? – думалося йому також. – Не впіймуть, бо я миттю втечу. А хоч би й справді схопили, то *якого батька горе?* Що ославлять на всеньку Звенигородку? («Так хто ж таки справді винен?»).

Емоційно виразні народні прислів'я і приказки, примовки та компаративні оцінювально-характеристичні звороти, зафіксовані в мові персонажів: Порозліталось по хаті; але *«не до поросят, коли свиню смалять»* («В народ!»); Олесь, образившись, *напудрився, мов сич на сову*, і глибоко зазирнув у свої думки («В народ!»); *А ти Захар-балабан, на капусті сидів, усі черви поїв!* – одгризається Явдоха; – *Розумний, як Беркові штани!* Дурню, дурню, дурню! – тричі вилаяла юного «дарвініста» пані («Сирота Захарко»); – Ну, ви вже, мамо, таке *ляпнете, як у калюжу!* («Сирота Захарко»); – Оце тобі за твої науки!.. *Дурний тебе піп хрестив!*.. Масю, коли ти не бачила дурня несосвітеного, то зирни на свого братика («Перші дебюти одного радикала»); Спитайтесь навіть Настуні, що цьому щирая правда. *Не собача ж губа, щоб брехати* («Батьківське право»); – Що ти *крутишся, як чортяка перед заутренею!* – почув син і мусив зостановитись («Батьківське право»).

Оцінну стилістичну функцію виконують і загальноновживані фразеологізми біблійного походження: Але Явдосі *чаша терпцю* набігла вщерть («Сирота Захарко») (СФУМ: 762: Чаша терпіння переповнилася. Не можна щось терпіти, зносити що-небудь); *..всіх їх одним миром мазано* («Сирота Захарко») (СФУМ: 363: Одним миром мазані. *ірон.* Дуже схожі між собою); Йому захотілося глибоко-глибоко *зазирнути в тайники своєї душі*, щоб вивірити себе («Батьківське право») (СФУМ: 242: Намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь). Актуалізовані і фразеологічні застереження із компонентом «Бог / Господь», як-от: Так кажучи, обертаюся до неї, щоб посвідчила; а воно *напудрилося, як сич на сову*, та й плеще: «Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі». *Господи святий!*; «Ой, серце, – кажу, – *присягай богу*, я до вас сама ладналася занести цими днями, але ж як стій занедужала,

ото лежала-слабувала – і по всіх грошах!; .. ну, а вже ж воно частенько буває так, що своїх власних гадок і засад хлопець-підліток не встиг іще виробити, а з позиченими, з вичитаними, заноситься *крий боже* як високо («Батьківське право»). Мова освічених персонажів стилізована, їхньому мовному соціотипові притаманні книжні звороти на зразок: – Олесь, *ничто же сумняся*, югнув слідом за нею, щоб оглянути ту комірчину («В народ!»).

На тлі такої переважно емоційно-оцінної розмовної фразеології вирізняються і метафоричні сталі конструкції, як-от «підрізати крила» (СФУМ: 513: Позбавляти кого-небудь можливості здійснювати щось; обмежувати поле діяльності), що вживається в мові автора як структурний варіант: Взагалі в Росії, де емансипаторству дуже *скручено крила* («В народ!»).

Нашу увагу привернули й образно-стилістичні конструкції з прецедентними іменами, що мають семантику порівняння, зіставлення. Отже, автор апелює до освіченої читацької аудиторії, актуалізуючи в ній сталі асоціативно-образні уявлення про відомих постатей у світовій культурі, пор. звороти: патріарх шостого класу, бородатий велетень, з таким виразом обличчя, що трохи *скидається на Пріапа* («Перші дебюти одного радикала»); силювався (хоч даремно) вдати своїми очима *погляд Мефистофеля* («Перші дебюти одного радикала»); А може, того пекла й овсі нема? Хто бачив те пекло? – спитавсь хлопець достоту, *як перський поет Хайям* («Сирота Захарко»). Через такі текстові одиниці оприявлена самоідентифікація письменника як творчої особистості з широкою ерудицією.

Другий власне стилістичний маркер мовно-культурної ідентичності – **синонімія**. Особливістю мовостилю Агатангела Кримського є те, що він, «граючись словом» ніби випробовує його на мовно-виражальні властивості, «боїться» щось випустити з виду, намагається «тут і зараз» прилаштувати згадане, записане під час його приватних спостережень за усною народною українською мовою. Ця внутрішня мовокультурознавча настанова письменника, як відомо, виражена і в структурі «Російсько-українського словника» за його редакцією, синоніміка якого позначена взаємодією народницької, етнографічної та інтелігентсько-європеїзаторської тенденцій (за оцінкою Ю. Шевельова), взаємодія усталеного літературного, діалектного і розмовно-побутового складників [Гриценко, Бріцин 2016: 7].

Зафіксовано мініконтексти на зразок: Дістав тільки обіцяних *почубеньків* та *запотилишників* («В народ!») (пор.: РУС ІІІ, 1, с. 278: подзатыльник – потиличник, запотиличник, зашийник; давати потиличники, годувати потиличниками).

Спостерігаємо, що письменник дбав про стилістичну довершеність фрази, про уникання повторів, що виразно засвідчують такі комунікати зі стрижневим словом «молитовник» (книга молитв) (РУС, ІІ, 2: 558: молитовник, молитвеник; ще у тексті – «свята книжка»), «постувати» (РУС, ІІІ, 2: 402: постити, постувати, пісникувати, додержуватися посту; ще у тексті – «бути з постом»): Він узяв в руки *молитвеника* й розгорнув, щоб нащукать моленіє богородиці. – Всепітая діво! Рятуй мене! – поклонився він. Час плинув, Панич читав, читав і читав *святу книжку*. З покайних канонів він перейшов до хвалебних акафістів та до всяких других молитвувань. Хлопець з одрадою і полегкістю згорнув *молитовник* («Сирота Захарко»); Обидві *були тепер з постом*. Старша, Надя, *постувала* через те, що була релігійна аж до забобонів і була щиро пересвідчена, що за скором у петрівку буде на тім світі пекельна кара. Наймичка Килина вияснила собі Надину побожність трохи інакшими мотивами: «Вони хотять гарного кавалера собі *виноступувати*», – сказала вона якось (ну, та й дісталось же їй на горіхи за тее!). Маса знов *пісникувала* тільки через те, що не хотіла сваритися з старшою сестрою. Та й то на самоті, потайки од усіх, Маса ладна була й скорому скуштувати («Перші дебюти одного радикала»).

Виразно в мові оповідань відбувається чергування синонімів «думка», «гадка», як-от: – Та ж я повинен знати, що в мене за син, повинен для того, щоб одвернути його од будь-чого по-ганого, коли таке йому на *думці*, – а рівночасно нагадалися йому слова, що сказав був Кость: «*гадка* в людини – то її свята власність – ніякі старші, ніяке начальство не мають над гадкою права» («Батьківське право»).

В іншому мінітексті фіксуємо авторський синонім, пор.: Петрусь почав дуже ввічливо балакати із ним і навіть попросив *вибачки* за минулий раз. Знаменський величаво переслухав його *перепрошування*, пихато хитнув головою і зараз-таки після того вдався до Наді з розмовою на тему («Перші дебюти одного радикала»). За РУС (ІІ, 1, с. 151) синонімічними є слова *вибачення, пробачення, перепросини, перепрохання*. Як бачимо, в цьому ряду немає лексеми «вибачка».

Так само невідповідність до словникової статті фіксуємо у зв'язку з уживанням, тепер вже застарілих, синонімів «смотрятель», «надзирагель», які не фіксує зазначений словник, пропонуючи ряд слів, близьких до сучасної лексичної норми, а саме: *доглядач, наглядач, дозорець* (РУС II, 2, с. 644). Пор. у тексті: Розмова велася про *смотрятеля тюрми*, добре знайомого з сім'єю Химченків («Перші дебюти одного радикала»); і того карбованчика, що Мордко був мав, та й того, що дав *надзирагель*...

Варіює письменник з уживанням синонімів *причащання / причастя*. Натомість словник за його редакцією фіксує інші відповідники – *причастя, дара, сакрамент*. Пор. у тексті: Луцилося йому якось-то зазирнути на хвилину до церкви саме перед *причащанням*, не для молитви, а так, з цікавості <..> Тоді брат прочитав їй цілу лекцію, що християнське *причастя* є зостаток елевсінських містерій; при цьому він прирівняв Христа до воскресного Діоніса, а причастя — до елевсінського «жікеона» («Перші дебюти одного радикала»).

Цікаві спостереження дає вживання слова «вакація», яке, очевидно, в інтелігентському середовищі переважало. Саме це слово у значенні 'вакаційний час' подає СГ (I, с. 123). Пор. у тексті: Тепер їм були *вакації*, вони поприїздили додому («Батьківське право»). Через два десятиліття РУС за ред. А. Кримського подає вже другим синонім – «канікули» (РУС, II, 1: 239).

Третій маркер проблеми мовно-культурної ідентичності в текстах малої прози Кримського – *залапковані лексеми*. Це знаки «чужого», вони по-різному функціонально навантажені.

Насамперед такі текстові уживання засвідчують новизну слова чи словосполучення для української мовно-літературної практики кінця XIX ст., адже і РУС відтворює важливий етап унормування української літературної мови у 20-х роках XX ст., пошуки способів адаптації до українського лексикону, граматичної й фонетичної підсистем [Гриценко, Бріцин 2016: 9]: Що воно таке *«галицька часопись»* [за РУС, I: 290: форма *часопис*] («В народ!»); Мася, обурена, одвернулася, а Логвиновські цікаво приглядалися до *«нігіліста»* («Перші дебюти одного радикала»); Дурню, дурню, дурню! – тричі вилаяла юного *«дарвініста»* пані («Сирота Захарко»). Інші контексти вказують на обмежене вживання нового поняття, пор.: Багацько причепурюватися він не захотів: на ньому була доволі заяложена

парусинова блуза, з-поза неї виглядав м'який комірчик української сорочки; узув він чудернацькі *різнобарвні пантофлі*, т. зв. «*килимові*», а в руках тримав просту ломаку, що виламав з тину («Перші дебюти одного радикала»).

Частина таких слововживань сигналізує про соціостилістичні аспекти мовної практики. Одні з них є знаками соціального діалекту – мови освітнього середовища кінця XIX ст. в Україні. Наприклад: Саме шестикласники блукають теперечки гуртками по залі та й радіють, бо знають, що зараз скінчиться «*педагогічний совіт*», зараз із-поза дверей т. зв. «*директорської*» кімнати, де той «*совіт*» відбувається, визирне голова їхнього «класного наставника» Корніцького, зараз він закличе своїх «*воспитанників*» у «директорську»; наймолодший хлопець із шостого класу, «*первий ученик*»; Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у «*музикальню*»; потайки переказує своємулюбому Петрусеві вчительські компліменти — і обидва вкупі радіють, сидючи в шкільній «*приймній*»; Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у «*музикальню*» (за текстом оповідання «Перші дебюти одного радикала»).

В інших контекстах передано особливості розмовно-побутової практики містян: – Я поїду на Дніпро, покатаюся на «*душоубиці*». От коли аж донехочу покатаюся і... вина так само не забуду; Напросто була «*холодна*» задля накараних «Перші дебюти одного радикала»). У такий практиці наявні мовні ознаки ідентифікації представників різних національних меншин: – Бо не хочу, щоб моя мама за плетеними вікнами сиділа. – Їй-бо, це другий тато! – плакалася мама. – Це в тата ти навчивсь мене зневажати та заїдати! *Рихтик* [Точнісінький. – Ред.], тато! Петрусь тільки засміявся, учувши слово «рихтик», підхоплене десь на базарі од жидів, і змовк («Перші дебюти одного радикала»).

Як уважний спостерігач за особливостями ареального слововживання, А. Кримський умонтував у свої тексти факти розбіжності у вимові чи граматичної варіантності слів. Наприклад: Захарко найнявся до Пристахів, щоб пасти *корів* (чи «*коровів*», як казав він своєю *озірянською мовою*) («Сирота Захарко»); – Ото ненавидю я тієї озірянської мови! – заявила Явдроха. – В них якось по-кумедному говорять, бо все «*кАжу, нОсю, лЮблю, занЕсла, пропАде!*». По-їхньому не «*схотіли*», але «*захтіли*»; –Та й не тямлять, що то за «*лопата*», бо по-їхньому не «лопата», а «*копанИця*» («Сирота Захарко»). Учивши слово

«судці», миттю витяг свою пам'ятну книжечку, щоб зазначити собі таке гарне, але *досі невідоме йому українське слово* («Сирота Захарко»).

Через залапковані слововживання письменник актуалізує таку важливу проблему мовно-культурної ідентичності, як зрощення повсякденного спілкування міщан. Автор оповідання «Сирота Захарко» іронізує зі штучності, награності «гімназистів-українофілів», пор. такий контекст: «очаг»... гм! Як же буде «очаг» по-малоруськи?... – Олесь напружував усю свою тямку: – Ах! Та «припічок» же! Закінчу з одушевленням: «Горнімося до рідного припічка!». Словесно-образне втілення проблеми ототожнення української побутової мови з мовою селянства, «мужиків» репрезентує така комунікативна ситуація в театрі: «Пані, чи не дасте мені вашої *ахвішки* на часинку?» – *вдався Петрусь до неї по-українськи. Добродійка широко розкрила очі, обернулася поглянути на «мужика», що заліз аж у другий ряд крісел, та й загляділа його формену кепку із значком відомого їй київського «порядного» інтернату («Перші дебюти одного радикала»).*

Письменник у своїй малій прозі відбиває конкурентність різномовних практик, традицій, уводячи в контексти макаронічні одиниці: До цього поетичного виробу отець Кирило додавав <..> ще другий, не менш *«нравоучительний»* уривок – піп («В народ!»). Прищепляти дітям огиду до всяких злочинств та старих супроти *«властей предержавних»* («Сирота Захарко»). Такі уживання засвідчували також невиробленість лексико-фразеологічних норм офіційної української літературної мови.

До вже названих варіантів функціонування слів у лапках додамо, що це знаки чужої мови. Такі лексеми є виразниками соціально-психологічної оцінки одних персонажів іншими (на це вказує найближчий контекст – слова *вигукувати, продражнювати, титулувати* і под.). Ось кілька прикладів із оповідання «Перші дебюти одного радикала»: *Перво він мав задуману, заклопотану постать і дививсь у землю, але, порівнявшись із «аристократами», він підвів голову і побачив, хто тут згуртувався; «Дворянчик» лиш почервонів і вкупі з другим товаришем пішов собі далі; – Ти реаліст! – з палким жахом вигукував він. А «реаліст», гладенький, з монгольськими очима, сперся ліктями на спинку стільця й силувався (хоч даремно) водати своїми очима погляд Мефістофеля; Він продражнив їх і «серединою», і «паразитами на багатирях», і ще тисячею*

інакших, не менше прихильних назвищ. Ще й половина екзаменів не була одійшла, а результатом була сварка в Химченка трохи не з цілісіньким класом. Він почав титулувати геть усіх своїх товаришів «*падлюками*»; Корніцький – «*чоловічина добрячий*», далеко луччий, ніж усякі там директори; а він ще піддав перцю, продражнивши Знаменського «*клерикальною кицькою*».

Інша стилістична функція закріпилася за подібною формою слововживання в оповіданні «Батьківське право»: «залапковані» лексеми посилюють психологізм конфлікту, передаючи соціальне протиставлення «діти – батьки» і створюючи тим самим образ роздратованого спілкування, знервованого сприймання оточення персонажем, пор.: І зачав він бистрим оком постерігати кожну помилку в «поганців-старших», пильно він додивлявся до всього, де можна було добачити педагогічну самоволлю: і от щирісінька погорда сама собою вдиралася в його душу та й викликала в ній щонайлютішу, болісну ненависть. А звідти сталося так, що, не раз говорячи дуже-таки правдиві речі, Кость рівночасно набрався й такої звички, щоб навіть переінакшити та виставити в поганішому світлі і собі й товаришам у с я к и й учинок, у с я к е слово, у с я к у пораду, яка йшла од ненавидних «старших» <..>.

Четвертий маркер мовно-культурної ідентичності, на якому акцентує увагу Агатангел Кримський-письменник, – це комунікативні традиції в тих суспільних верствах, які здобували освіту російською мовою, вивчали й легко оперували знанням французької, грецької мов і латини.

Іншомовні вкраплення (citaції) в текстах малої прози пояснює сучасному читачеві редактор. Отже, особливу текстову функцію виконують редакторські виноски. Серед них, особливо в оповіданні «Перші дебюти одного радикала», переклад комунікативів (– Одчепись од мене! – розсердивсь Химченко. – Я вже тобі казав, що ти золота серединка – і ніщо інше! Aurea mediocritas, що хилиться й сюди, й туди [Золота середина (лат.). – Ред.]; Химченко не втерпів і тут. Lebrun de sa gloire se nourrit Ainsi voyez, comme il maigrit! – як стій насмішкливо виголосив він на адресу сухорлявого поета та й вийшов з музикальні [Лебрен живиться своєю славою, Отже, дивіться, як він худне (ф р а н ц.). – Р е д.].

Спостерігаємо, що такі вкраплення має і мова оповідача, який орієнтований на освіченого читача: Він іще досі ніколи не

був віршував – і от тепер з-під його олівця випливало на світ його *opus primum* [Перший твір. – Ред.].

Іншомовні краплі в мові персонажів – це і стилістичні засоби увиразнення соціально-психологічного протиставлення міщан і українського селянства, народу. Пор. контекст, який демонструє штучність українізації персонажа, зовнішні його прояви: – *Ergo* [Отже. – Ред.], в народ! В народ! Зараз після обід Пристащенко *напнув на себе українську сорочку, підперезав штани паском-ремінцем, насунув на голову смушеву шапку* – це він виряджавсь у подорож до села Багачівки. ... *Він відчував, що от, мовляв, він піднісся понад звичайну, прозаїчну буденщину*.

П'ятим маркером мовно-культурної ідентичності виступає індивідуально-авторська мовна норма – ідіолектні пріоритети лексико-фразеологічних одиниць. Наголошуємо на тих текстових одиницях, що не збігаються із сучасною загальною літературною нормою. З позиції дня сьогоднішнього ми не можемо твердити про «вибір» письменника, про чіткість його диференційного підходу до «уживання» лексико-граматичних варіантів, але повинні зважати на його широке мовне чуття інтелектуала-поліглота, на сприйнятливості мов, мовних практик. Звертаємося до «Російсько-українського словника» (1924 – 1933) за редакцією А. Кримського, «Словаря української мови» (1905 – 1907) за редакцією Б. Грінченка та «Словника української мови» (1970 – 1980) й простежуємо особливості слововживання в малій прозі письменника.

Основна частка – це лексикон, що підлягає кваліфікації як загальноновживані, тобто і функціонально, і стилістично нейтральні, слова і словформи. На цьому тлі групу слововживань із сучасного погляду трактуємо як застарілі або розмовні (просторічні).

Зіставляючи деякі лексеми з фіксаціями в українській частині РУС, помічаємо, що авторські вподобання посідають другорядні позиції в рядах синонімів. Наприклад, слово «втеряти» є третім у ряду після *загубити*, *згубити*: (*..рискував, що втерєє* («Батьківське право»)), а слово «уп'ять» другим після *знов(у)*, як і всі наведені нижче (*І він уп'ять швидкою ходою замарширував по кабінетові* («Батьківське право»)), «дитинячий» – після *дитячий* (*не бачу я щирої дитинячої любові ані в Соні, ані в Гані, ані в Віри, не кажу вже про Гнатка – всі якось сахаються од мене!*)), «інтересуватися» – після *цікавитися*

(а він досі менше, ніж хто, **інтересувався** своїми одмітками («Перші дебюти одного радикала»)), «знакомий» – після **знайомий** (– *Залишімо цей спосіб розмовляння. Адже вас сьогодні одпускають, я вашим старшим не буду аж два з половиною місяці – спробуймо ж побалакати щиро, відкрито, невдано: не як навчитель з учеником, а як два **знакомі***); «май» – після **травень** (*Вчителів та вихователів він устиг був добре зненавидіти ще передше, іще до екзаменів; та в **май** ненависть його проти них дійшла до краю* («Перші дебюти одного радикала»)), «мину-та» – після **хвилина** (*В такім становищі він просидів **минут** із п'ятеро* («Перші дебюти одного радикала»)), «важний» – після **важливий** (*Далі Олесь рішав дуже **важне** питання* («Жидпогонич»)), «боясть» – після **страх, острах** (*В його серце втиснулася **боясть***), «особне» – після **особливо** (– *Ну та з вами я маю поговорити **особне**, – сказав він, а потім, удаючися вже до всіх шестикласників*), «обонятний» – після ряду синонімів із словом **нечутливий** (*А диви: до матері – так і горнутьсся, до мене ж чогось такі холодні, **обонятні**!..* («Перші дебюти одного радикала»)).

Хоча у СУМ займенник «інакший» не має обмежувальної ремарки, але відсилання до статті із словом «інший» засвідчує функціональну периферійність словоформи. Так само в 30-х роках, як зафіксував РУС, вона є другою після **иниий**: *Весела юрба школярів, з Корніцьким на чолі, рушила геть з «директорської» до **інакишої** кімнати, а тутечки zostалися тільки директор та Химченко* («Перші дебюти одного радикала»).

Така особливість індивідуально-авторської мовної норми, з нашого погляду, зумовлена принаймні двома причинами: уподобаннями письменника і характером лексичної норми останніх десятиліть ХІХ ст., яка перебувала, як відомо, у стані динамічної зміни на тлі активних суспільно-культурних змін в Україні і в мовній свідомості знавців літературної мови.

Частина індивідуально-авторських уживань перебуває за межами реєстрів РУС, СУМ, а частково – і СГ, зокрема:

«приятность», тобто «приємність» (СГ, 3: 455: **приятний** з покликанням на джерела з території Лубенського уїзду). *На-томість у тексті її фіксуємо: Товаришам **приятності** не хоче зробити!* – докоряє йому **патріарх** шостого класу («Перші дебюти одного радикала»);

«сожаління»: *саркастичною усмішкою, з **сожалінням** хитаючи головою,* («Перші дебюти одного радикала»);

«купочок»: *То там, то тут гуртується якийсь купочок учеників та й веде розмову про літо, про канікули, про «волю вільну»/ («Перші дебюти одного радикала»);*

«неспособливий»: *Це все ліньки наробили! Бо не скажете ж ви, буцім ви неспособливий! («Перші дебюти одного радикала»);*

«витолкувати» (‘пояснити’): *..він краще за мене витолкує вам усю вагу класиків («Перші дебюти одного радикала») та ін.*

За формами таких лексичних одиниць простежуємо їхній зв’язок із подібними одиницями в книжній російській мові (*приятность* від «приятный», *созжаління* від «созаление» і т. ін.).

Зміна лексичної норми спричинилася до зміни і сприймання сучасним читачем певних слововживань – як застарілих. Саме так марковані зараз частка «се» (СУМ, IX: 107), іменники «навчитель» (СУМ, V: 44), «порідня» (СУМ, VII: 261). За цитованими джерелами можна побачити, що такі слова були поширені в мові письменників середини та другої половини XIX ст. Із текстів А. Кримського наводимо такі цитати: «се ж для в а с я працюю!..» («Батьківське право»); *А чому б ні? (Ірічек – чех, навчитель грецької та латинської мови; всі вченики страшенно його не полюбляють.) («Перші дебюти одного радикала»); Ну, правда, що вони не всі такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня («Батьківське право»).*

Деякі усталилися в подальшій мовній практиці як розмовні. Це стосується, наприклад, прислівника «завсіди» (СУМ, VI, с. 476). За РУС (I, с. 119) він зафіксований на першому місці в ряду синонімів: *Забував він і про найважніший гріх – про те, що хоч дитинячої любові він і бажав, та завсіди силувався бути їхнім безмежним володарем («Батьківське право»).* З сучасного погляду це застаріле слово.

Так само лексема «підозріння» (РУС, III, 1: 291) нормативна на початку XX ст. (*підозра* на другому місці), а в сучасній мовній практиці перебуває на периферії, є просторіччям (СУМ, VI: 476) щодо назви «підозра»: *Петрусь говорив так безжурно, так шуткотливо, що батько не міг не похитнутися в своїх підозріннях («Перші дебюти одного радикала»).* У наведеному контексті не можемо оминати слово «шуткотливо», яке зафіксував СГ (IV, с. 520). У СУМ ця лексема вже не засвідчена, маємо в реєстрі лише «шутка» зі статусом «розмовне, рідко» (СУМ, XI: 569).

Більшість оповідань А. Кримського написані на Звенигородщині, а це, як відомо, територія середньонаддніпрянського діалектного масиву південно-східного наріччя. Саме лексикограматичні особливості цього мовного середовища засвідчуємо в аналізованих текстах, написаних наприкінці XIX ст. У лексикографічних джерелах СГ, СУМ вони мають відповідно обмежувальні ремарки *нар.* ('наречие') та *діал.* ('діалектне'). З відомих причин за РУС ми не можемо це так чітко простежити. Пор. такі цитати: *Можеши вірити, що я краще за тебе знаю, чи тра* [СГ, IV: 278; СУМ, X: 218], *чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то зуздріла б на старості літ сина-злодіяку* («Батьківське право»); *Навчений досвідом, він побіг, щоб переховати його, бо вже опáсувався* [СГ, III: 56; СУМ, V: 703], *що батько заходиться робити трус; Перво* [СГ, III: 107; СУМ, VI: 119] *він мав задуману, заклопотану постать* («Перші дебюти одного радикала»); *Через те Гнат мусив залишитися в кабінеті; він сперся спиною об стіну і плакав <..> тільки груди час од часу движіли* [фонетичний варіант «двизжати» 'двигтіти': СГ, I: 361; СУМ, II: 218; РУС, I: 251 – без ремарки в ряду 20 синонімів] («Батьківське право»).

Крім наведених вище діалектизмів, у мові персонажів-селян функціонально навантажені словоформи: [Захар] *сів припочити* [останнє слово в синонімічному ряду РУС III, 1: 109; СУМ, VII: 715: *припочивати – діал.*] *в сінях, де було холоднаво* [СУМ XI: 116: *холоднавий діал.*; *холоднаво* – з покликанням на Кримського] («Сирота Захарко»).

Привертають особливу увагу варіантні словоформи, що вже у «Словарі української мови», а також і в РУС мали відповідники із префіксом *від-* (рідко в РУС – з *о-*). Натомість автор віддавав перевагу ареальним словам, як-от: *Всім іншим педагогам було байдуженько, що одбувається така священна справа, як читання одміток* [*відбувається*, СГ, I: 205; РУС, III, 2: 620; є дієслово *відмічати* у СГ, I: 220; є слово «бал» у РУС, III, 1: 121] («Перші дебюти одного радикала»); .. *об'явив, що у Корніцького вони можуть узяти і свої атестації, і одпускні* [є *відпуск, відпускати*, СГ, I: 225; є *відпускний*, РУС, III, 1: 128] *білети на літо* («Перші дебюти одного радикала»); *То й ви матимете таку саму одрадість* [*відрадість* у СГ, I: 226; *відрадість, відрадоші, вірада, розрада, утіха*, РУС, III, 1: 129] («В народ!»); *Панич замість одвічання* [*відвічати*, СГ, I: 207; *відповідь*, РУС, III, 1: 100], *згорда подививсь на того; Захарко мовчав і*

не **одвітував** [відвітувати, СГ, I: 207; відповідати і ряд синонімів, РУС, III, 1: 101] («Сирота Захарко»); .. а ми **одтерплюємо** [відтерплювати СГ, I: 231] і власні душевні муки... («В народ!»); – Як спонадиться та впуститься, то вже не **одзвичаїш!** [відзвичаювати, СГ, I: 212; відучувати, відзвичаювати та ін., РУС, III, 1: 141] («Батьківське право»); – Розпитує він мене за мене, за маму – я **одповіщаю** [відповіщати, СГ, I: 224, оповіщати, РУС, III, 1: 71] («Та хто ж таки справді винен?») і т. ін. Як відомо, стильова переорієнтація словоформ з префіксальної частиною од- відбулася у час створення СГ. До того часу такі лексеми кваліфікували як нормативні [Єрмоленко 2000]. Мова оповідань Кримського – ще один доказ такої оцінки.

Як вже було зазначено, письменник використав художню мовну практику як сферу фіксації та апробації своїх філологічних спостережень. Почасти вставлені конструкції у тих чи інших висловленнях є своєрідними «виправдальними» посланнями читачеві-інтелектуалові, маркерами вузьковживаності лексеми. У зв'язку з цим Кримському закидають «розмовний натуранлізм» (Т. Гундорова). Пор. у контекстах: *Захарко найнявся до Пристаїв, щоб пасти **корів** (чи «коровів», як казав він своєю озірянською мовою); Він нещодавно почув себе українофілом і тепер улітку **етнографував**, себто записував, коли траплялося, пісні* («Сирота Захарко»).

Не можемо заперечувати, що Агатангел Кримський вдавався до стилізації мови персонажів як представників різних соціальних груп. Наприклад, старокнижне слово «лож» у РУС кодифіковано як периферійний застарілий складник української літературної мови (II, 2, с. 44), у СУМ як застаріле (IV, с. 481) – «лжа». Воно виконує стилістичну функцію засобу увиразнення мови старшого покоління: *Далі зробить якийсь **лож** – на векселі підмітку, чи що, ну й гайда до Сибіру! Розумієш, чим пахне!* («Батьківське право»).

Отже, спостереження над лексико-фразеологічним складом мови оповідань Агатангела Кримського в аспекті визначення маркерів мовно-культурної ідентичності уможлиблює диференціацію п'яти напрямків аналізу мовного матеріалу: за фразеологічним складом та його стилістичними ознаками; за особливостями синоніміки з урахуванням динаміки літературної норми; за графічно виокремленими («залапкованими») лексемами як знаками розширення словника української літературної мови і сигналами чужої мови; за соціостилістичними

маркерами слововживання, тобто комунікативними традиціями в різних суспільних верствах; за лексичними ознаками індивідуально-авторської мовної норми.

Зіставлення мовного матеріалу і змісту словникових статей РУС за редакцією Кримського засвідчує, що лексико-фразеологічна норма в перші десятиліття ХХ ст. зазнала вже певних змін, а мова аналізованої малої прози дещо строката, містить чимало архаїчних, ареальних і соціально маркованих слів-форм. Тому вона за лексико-фразеологічним наповненням є фактом історії української літературної мови другої половини ХІХ ст.

Гриценко П.Ю., Бріцин В.М. Нове життя класичної лексикографічної праці. *Російсько-український словник*: у 4-х т.; гол. ред. : А. Кримський та ін. Київ, 2016. Т.І. С. 3 – 12.

Єрмоленко С.Я. «Енеїда» І. П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. 2000. Вип. 53 – 54. С. 15 – 31.

Кримський А.Ю. Том перший. Поетичні твори. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1972. С. 367 – 527.

Огієнко І. Українська культура. Київ, 1918. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=323> (дата звернення: 25.10.2021).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС – Російсько-український словник : у 4-х т. гол. ред. : А. Кримський та ін. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Російсько-український словник: у 4-х т. ; за ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова. Київ, 1924–1933. Т. 1–3.

СГ – Словарь української мови: у 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. Уклад. : В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник. Київ : Наукова думка, 2003.

REFERENCES

Hrytsenko, P.Yu., Britsyn, V.M. (2016). A new life of classical lexicographical work. *Russian-Ukrainian dictionary*: in 4 volumes; goal. ed. : A. Krymskyi. Kyiv, I, 3 – 12 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2000). «Aeneid» by I.P. Kotlyarevsky and the normative basis of modern literary language. *Culture of the word*, 53 – 54, 15 – 31 (in Ukr.).

Krymskyi, A.Yu. (1972). Volume one. Poetry. Story. Kyiv: Naukova Dumka, 367 – 527 (in Ukr.).

Ohiienko, I. (2018). Ukrainian culture. Kyiv. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=323> (access date: 25.10.2021) (in Ukr.).

LEGEND

РУС – Russian Ukrainian Academic Dictionary (1924–1933). Vol. I–III, Ch. edit A.Yu. Krymskyi (Vol. I–II), S.O. Yefremov (Vol. III–IV). Kyiv.

Гґ – Grinchenko, B. (1958) (ed.). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes. Kyiv : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language : in 11 volumes (1970–1980). Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

СФУМ – Bilonozhenko, V.M. and others (2003). Dictionary of phraseology of the Ukrainian language ; resp. ed. V.O. Vynnyk. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 27.10.2021

Svitlana Bybyk

LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL BASIS OF SMALL PROSE BY AHATANHEL KRYMSKYI IN THE MIRROR OF LINGUISTIC AND CULTURAL IDENTITY

The article offers an analysis of the language of short prose by Ahatanhel Krymskyi in terms of reflecting the lexical and phraseological components of linguistic and cultural identity. There are five directions of analysis of language material: by phraseological composition, by features of synonymy, by graphically separated (patched) tokens, by socio-stylistic markers of word usage, by lexical features of individual-authorial language norm.

The conclusion is made about the signs of orientation in the language of the writer's works on conversational naturalism, on mixing elements of different areas of Ukrainian language, partly on stylization of language of representatives of certain social types, on popularization of self-worth of Ukrainian colloquial and literary communication practice.

The peculiarities of the author's word usage, individual-author priorities in the choice of variants from the series of lexical-phraseological synonyms are traced according to the method "word in the text and in the dictionary".

The question of linguistic and cultural identity through the stylistics of lexical and phraseological units manifests itself as a ratio of book and conversational, new and established, language practice and social spheres of its existence.

The verbal palette of the Krymskyi's prose writer should be perceived as a portrait of time, as a socio-cultural slice with the characteristic features of the norm of the Ukrainian literary language (this is one area of linguistic and cultural assessment). The writer's artistic and fiction practice became a kind of experimental platform, which testified to the potential properties of the general literary and stylistic norm, which served to expand the lexical and phraseological base of the Ukrainian language and revealed the specifics of idiosyncrasy (this is the second direction of linguistic and cultural assessment).

Key words: linguistic and cultural identity, synonym, phraseology, quotation marks, lexical and word-forming variant, individual-author's linguistic norm, stylization.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.13>

УДК 81-11:821.161.2'05-32.09Кримський

ВІДОБРАЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ ХІХ СТ. В ОПОВІДАННЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

ГОЛОЮХ

Лариса Василівна,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії та культури
української мови,
Волинський національний універ-
ситет імені Лесі Українки;
пр-т Воли, 16 г, кв. 5, Луцьк, 43023;
e-mail: lara2709@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6971-6301>

Larysa

HOLOIUKH,

PhD in Philology, docent,
Department of history and culture of
Ukrainian language;
Lesya Ukrainka Volyn National
University;
16-G Voli St., Lutsk 43025, Ukraine;
e-mail: lara2709@ukr.net

Статтю присвячено проблемі інтелектуалізації української літературної мови у зв'язку з художньо-естетичною традицією кінця ХІХ ст. На матеріалі мови оповідань Агатангела Кримського простежено функціонування книжної лексики – термінів, лексичних одиниць абстрактної семантики. Встановлено стилістичні функції лексико-тематичних груп: «мова» – назви мов, мисленнєво-мовленнєвих процесів, лінгвістичних понять орієнталістики, назв соціальних типів мови; «освіта» – назви осіб, предметів, професій; «культура і мистецтво» – власні і загальні назви, поняття літературознавства; «суспільно-політичне життя».

Акцентовано увагу на лінгвософії автора, мовний світ якого вмістив наукові, мистецькі, естетичні, світоглядні, морально-етичні аспекти українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ століття. Визначено вплив наукового інтелекту й лінгвістичної ерудиції Агатангела Кримського на формування лексичного ядра його прозових текстів.

Ключові слова: інтелектуалізація мови, книжна лексика, мовний знак, лінгвопрагматична функція, лінгвософія письменника, оповідання Агатангела Кримського.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. активізувався процес інтелектуалізації української літературної мови, що зумовлено урізноманітненням тематики українського писемного слова,

насамперед художнього, його стилістичним розвитком. Важливим чинником функціонування української літературної мови цього періоду була потреба виходу за межі власне провінційної, соціально-побутової тематики, а отже, спрямування на інтелектуальний вектор. «Ця винятково важлива для розвитку української літературної мови проблема могла бути вирішена лише письменниками, мова творів яких відзначалась високим інтелектуальним рівнем» [Януш 2008: 210]. До таких майстрів слова належали Іван Франко, Леся Українка, Агатангел Кримський та інші письменники.

Інтелектуалізація як явище в українській художньо-естетичній традиції, засоби її вираження були переважно об'єктом літературознавчих досліджень. Лінгвістичний аспект вивчення інтелектуалізму в художніх текстах висвітлено значно менше. Лексико-семантичний та ідіостилістичний принципи інтелектуалізації літературної мови зафіксовані у працях С. Я. Єрмоленко, Л. А. Лисиченко, Л. П. Петрової, Л. І. Шевченко, Я. В. Януш та ін.

Мета статті – виявити лінгвопрагматичні та лінгвостилістичні функції маркерів інтелектуалізації української літературної мови, що зафіксовані в оповіданнях А. Кримського.

Лінгвософія мови Агатангела Кримського відображає насамперед постать ученого-інтелектуала, поліглота, письменника, мовний світ якого вмістив наукові, мистецькі, естетичні, морально-етичні аспекти життя українського суспільства кінця XIX – початку XX століття. Тексти оповідань Агатангела Кримського зафіксували для нас велику кількість книжної лексики, функціонування якої було зумовлене двома чинниками: особистісними світоглядно-ментальними рисами письменника і потребою часу. В.М. Русанівський слушно зазначає: «Кожен період історії певного народу, особливо якщо він бурхливий, позначений соціальним напруженням, характеризує певна лексика. Насамперед це найпоширеніші слова, слова, які в усіх «на вустах» [Русанівський 2001: 274].

Мовна картина світу А. Кримського позначена активністю значної кількості назв абстрактних понять – суспільно-історичних, політичних, культурних, освітніх, морально-етичних, духовних. Актуалізація відповідної лексики пов'язана з розширенням кількісного складу й семантичного урізноманітнення змодельованих ще текстами оповідань А. Кримського лексико-тематичних груп.

Особливість лінгвософії письменника – глибоке осмислення тогочасного українського суспільного життя, занурення в актуальні проблеми держави, освіти, культури. А це потребувало звертання до суспільно-політичного лексикону (*влада, державність, держава, монархія, українофільство, національна справа, націоналістичні теми, лібералізм, світогляд, віра*), до поширених в освічених колах усталених словосполучень на кшталт *жіноча емансипація, народна самосвідомість, моральна повинність, батьківська власть*, до власне української лексики з абстрактною семантикою і до лексичних іншомовних запозичень: (*вчення, вагання, велич, втіха, мудрість, освіта, погорда, покликання, розкіш*). Серед абстрактної лексики фіксуємо запозичення-кальки з російської мови, або запозичення з інших мов через російську: *сожаління, коректність, бонтонність, приятність, пафос*). Позитивно-оцінну семантику передають вербалізовані абстрактні поняття: *мудрість, благородство, пошана, розум, правда, почесь, надія, вірність* тощо. Мікрогрупу слів з негативною конотацією утворюють такі номінації: *самоволя, ненависть, горе, рабство, спокуса, провина, підступність, приреченість, збентеження, (божа) кривда, гнобительство, душевні муки, глупота, зло, неволя, гнів* та ін.

Мова персонажів оповідань А. Кримського є відображенням поглядів, політичних, моральних, культурних ідей часу, що засвідчили такі репліки або діалоги: *Як повинен зватися володар будучої малоруської монархії? Чи великий князь, чи гетьман, чи король? Рішав чимало й інших пекучих національних справ* [Кримський 1972: 482]; *Хоч у тобі є багацько благородства, а ще більше мерзенного егоїзму!* [Кримський 1972: 389]; *Не на розкіш я йду, а до сиріт на бідування* [Кримський 1972: 430].

Одним із маркерів інтелектуалізації прозової мови письменника-поліглота є лексико-тематична група «мова», що охоплює власне номінації мов, а також назви мисленнєво-мовленнєвих понять і процесів: *класичні мови, грецина, латина, московська мова, французька мова, новобейрутська мова, діалект, говір, діалектна мішанина, слово, вимова, говорить по-українськи, фраза хохлацька, україніщина* (у знач. ‘українська мова’), *сказав по-російськи, по-малоруськи* та ін. Зауважимо, що лінгвопрагматика художньо-естетичного втілення теми української мови пов’язана з вербалізацією явища хибного, неправдивого патріотизму, наприклад: *Закінчити ж можна буде, ну, хоч так: «Панове товариство! Бачите, що простий народ дійшов*

до самопізнання, горнімось же й ми до рідного...» гм-гм... «очага»... гм! Як же буде «очаг» **по-малоруськи**?.. – Олесь напружував усю свою тямку. – Ах! Та «припічок» же! Закінчу з одушевленням: «Горнімось до рідного припічка!» [Кримський 1972: 481].

В оповіданнях автор значну увагу приділяє характеристиці етнокультурні особливостям арабів, детальним описам специфіки їхньої мови Пор. кілька цитат із «Бейрутських оповідань»: *Арабські діти плачуть інакше, як франжійські. Звісно всім, що арабська мова дуже горлова. Особливо ж єсть там один такий звук, що рідко хто з європейців навчиться його коли-небудь вимовляти. Той звук зветься «айн». Вузелваті німці (хитрі в біса!) постерегли, що коли прислухатися, як риплять немазані двері, то ото ж і маємо того самого арабського «айна» [Кримський 1972: 539]; Навіть мова арабська виробилася в Бейруті не тая, що була давніш. Перед 1860 роком був у Бейруті свій старий діалект, один із незліченних сіро-арабських діалектів, близький до того, яким і досі говорять старші люди в другому приморському місті Сирії – в Тріполі. Той давніший бейрутський діалект визначався дуже різкою, уривчастою й грубуватою вимовою; старі природні бейрутяни ще й тепер ним говорять; він – повний контраст супроти дамаської мови, через лад м'якої, й співучої, й тягучої. Та як налетіли до Бейрута цілі орди дамаскинців та арабських християнів з усяких інших міст внутрішньої Сирії, зачала стара бейрутська мова вимирати. Спершу був якийсь час, що діалекти прищепенців не змішувалися: прихожі та наїжджі чужі араби оселилися були своїми особними земляцькими кварталами поблизу старих суцільно бейрутських кварталів, і таким способом чулися в Бейруті якусь пору заразом щось аж шестеро неоднакових арабських мов; ба й тепер іще кожен бейрутський квартал трохи одрізняється своєю вимовою од других кварталів. Та от виросло в товаристві між собою друге покоління тої неоднакової бейрутської людності, і вже тес друге покоління забалакало інакшою мовою, ніж їхні батьки – мовою мішаною, ані батьківською, ані старою бейрутською, а середньою [Кримський 1972: 553].*

Спостерігає А Кримський за соціолінгвістичною ситуацією в арабському світі, констатуючи зв'язок між релігією, освітою, мовою як інструментами колонізації Росією арабських територій: *Петербурзькі орударі «Палестинського товариства», а*

саме секретар Хитрово та інші обрусителі <...> наділили Катерині гучний титул: «начальница Бейрутского православного института для девиц» та й заявили всім п'ятьом, що мають вони їхати на Схід із спеціальною місією: щоб із Бейрутського інституту повиганяли звідусіль **французьку мову**, а нато-мість запровадили тамечки скрізь **московську**, та то ще й так запровадили, щоб геть усі науки йшли **мовою московською**, а не **французькою** й **арабською**, як було досі. Того, – мовляли петербурзькі орударі, – страх як бажають бейрутські православні араби, бо всі православні на Сході – страшенні русофіли і люблять щире **православну мову** [Кримський 1972: 578]; За-мість давнішої простої неохоти супроти **московської мови**, з'явилася в бейрутських арабів уже люта ненависть – і проти **московської мови**, і проти московських учительок [Кримський 1972: 579].

Увага А. Кримського була прикута до проблем освіти в Російській імперії наприкінці XIX ст., що відповідно актуалізувало лексикон цієї сфери життєдіяльності. Зокрема **університет**, **пансіон**, **гімназія**, **школа**, **київська інтернатна школа**, **клас гімназійний**, **казенний пансіон**, **директорська кімната**, **рекреаційна зала**, **тезис**, **аксіома**, **фізика**, **математика**, **геометрія**, **історія**, **географія**, **етнографія**, **лекція**, **педагогічна мета**, **педагогія**, **виховання**, **естетика**, **«розумний егоїзм»**, **утилітаризм** та ін. Пор. у контекстах: *Але жінка, що не здобула високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, психологічних основ педагогії свого чоловіка* [Кримський 1972: 380]; *А знов от про пісні: сказав би я вам, нащо вони, але як же перше я вам витолкую, що таке етнографія?* [Кримський 1972: 487].

За текстовим навантаженням книжної лексики, зокрема назв осіб, зафіксованих в оповіданнях «Батьківське право» та «Перші дебюти одного радикала», сучасний читач може уявити суспільно-політичну структуру держави, рівень науки, освіти, культури: **реаліст**, **ідеаліст**, **нігіліст**, **резонер**, **демократ**, **українофіл**, **українолюбець**, **радикал**, **патріот**, **педагог**, **професор**, **директор**, **вчитель**, **навчитель**, **вихователь**, **класний наставник**, **учень**, **воспитанник**, **міністр просвіти**, **російський консул**, **пролетарій**, **англійська леді** та ін. У багатьох контекстах спостерігаємо, як автор оцінює, емоційно характеризує дії, поведінку введених персонажів. Пор. такі як-от у таких іронічних висловленнях: *Здається, що як **реаліст**, так і **ідеаліст** однаковісінько були п'яненькі* [Кримський 1972: 389]; *Од складання*

народних загадок та прислів'їв вольна, крилата думка понесла **патріота** до дальших міркувань [Кримський 1972: 481]; – Ач який **пророк** вишукавсь! – перебив покривджений «старцюга», потім плюнув і пішов [Кримський 1972: 403].

Здебільшого дійові особи номіновані епітетними словосполученнями: *новітній апостол, новітній українець, новітній професор, юний дарвініст, мельхіоровий ліберал, доморідний ліберал, провінціальні ліберали та радикали* тощо. Контекст часто передає іронічно-зневажливу тональність художньої оповіді: *Так я тобі, новітній апостоле, от що порадою: через те саме почуття правди бігай-но до Корніцького та й донеси йому щось на мене* [Кримський 1972: 388]; *Раз він був кинув йому в очі назву «мельхіорового ліберала»* [Кримський 1972: 509]; *От шибенік! Тільки й промовила вона до доморідного ліберала й вольнодумця* [Кримський 1972: 486]; *Ті провінціальні ліберали та радикали, які йому зустрічалися, визначалися звичайно лиш платонічною прихильністю до своїх радикальних гадок* [Кримський 1972: 510]. Пор. також такі метафоричні вторинні номінації: *ініціатор «геніальної ідеї», зразок коректності та бонтонності* ('доброго тону'), *ліберальний блазень, антидемократична ораторка*. В іронічних оцінках прочитуємо ставлення автора до тогочасних суспільних рухів, оцінку морально-етичної поведінки людей наприклад: *Петрусь із балачки жінок швидко довідався, що той увічливий кавалер, той зразок коректності та бонтонності в дамськім товаристві, гидко грабує арештантів* [Кримський 1972: 386].

Ерудиція А. Кримського-інтелектуала виявляється в його текстах, де згадано власні імена відомих людей різних історичних періодів (політичних діячів, філософів, письменників, композиторів): *Демосфен, Цицерон, Вергілій, Гомер, Арістофан, Пушкін, Писарєв, Белінський, Добролюбов, Спенсер: Як то люблю, вже по виході з гімназії, знаходячись на службі, розгорнути часом на одгалі Вер-гі-лі-я або Го-ме-е-е-ра!.. Прочитати їх в оригіналі* [Кримський 1972: 395]; *Втікаючи, він довго ще чув за собою «бодай, бодай...» зичливої римлянки, що безконечником розлягалася по повітрю. Він наглядно впевнився, що в тієї жінки принаймні м'язові мускули були насправжки античного складу та що на красномовство не перевершив би її аніякий Демосфен, ані Цицерон з їхніми філіппіками* [Кримський 1972: 433]. Деякі з названих номінацій відбивають актуальні для світоглядних орієнтирів і морально-етичних пошуків

українського суспільства кінця XIX століття постаті, наприклад: кожне слово **Писарєва** дихало йому такою несперечимою логічністю, такою любов'ю свіжості, такою принадою новітності, що він із якоюсь аж скаженою втіхою взяв ламати й руйнувати той моральний будинок, що досі будувався в його душі на підвалині авторитету старших: його молитовником, його оракулом зробився натомість **Писарєв**. Розвінчання **Пушкіна**, непотрібність естетики, «розумний егоїзм», утилітаризм, перевага розумної думки над вірою в усякі святощі і т. ін. – всі ці писарєвські ідеї бурхливим потоком ринули в хлоп'ячий мозок та й учинили тамечки цілу революцію [Кримський 1972: 397]; *Що ти, лермонтовським Демоном або Печоріним хочеш бути?! Отямся, милий – з добрячим сміхом закінчив він* [Кримський 1972: 387].

Культурницьке спрямування оповідань А. Кримського зумовило актуалізацію і таких назв, як *твір, книга / українська книжка, книжки демократичного напрямку, писання, часопись та ін.*, наприклад: *Отак розпочалося його українофільство, прихвпці, самоуком. Бо перебував гімназист у пансіоні, в інтернаті, далеко од живого світу; справжніх українських громадян у Києві знати не міг; свої націоналістичні погляди черпати він міг трохи з розмов із товаришами, такими самими підлітками-пансіонерами, як він, а потроху – самотужки, з декількох випадково прочитаних українських книжок, що часом російська цензура, через недогляд, пуска їх на божий світ* [Кримський 1972: 480]; *Книжки були демократичного напрямку, трохи навіть проти цензурні, Олександр їх позичив у когось у Звенигородці, та не дочитав, а дочитати бажалося* [Кримський 1972: 485]; *Оце він лежить на канані та читає одну з галицьких часописей, заборонених у Росії. Тую часопись надруковано на тонесенькому папері, бо вона пересилається до Росії тільки в запечатаних поштових конвертах: інакше цензура була б не пустила* [Кримський 1972: 503].

Отже, мова оповідань А. Кримського є джерелом дослідження динаміки українського лексикону кінця XIX століття, який, як відомо, неповно відбитий у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, розпорошений по невеликих за обсягом словниках. Утім увага саме до проблеми інтелектуалізації української літературної мови в контексті мовної практики національно-культурної інтелігенції є перспективною для розширення наших уявлень про стан лексико-семантичної системи української мови на межі минулих століть.

Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001.

Януш Я.В. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови. *Лесьа Українка і сучасність. Зб. наукових праць.* Луцьк, 2008. Т. 4. С. 32-40.

REFERENCES

Krymskyi, A.Yu. (1972). Compositions in five books. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Rusanivskyi, V.M. (2001). The history of Ukrainian literary language. Kyiv : Artek (in Ukr.).

Yanush, Y.V. (2008). Lesya Ukrainka's role in the intellectualization of Ukrainian literary language. *Lesya Ukrainka and the today.* Lutsk, 32-40 (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2021

Larysa Holoiukh

REFLECTION OF THE INTELLECTUALIZATION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE END OF THE XIX CENTURY IN THE SHORT STORIES OF AHATANHEL KRYMSKYI

This article is dedicated to the linguo-cognitive comprehension of the intellectual sphere of language markers in the short stories of Ahatanhel Krymskyi. The author studies the function of scientific notions and language units of abstract semantics. The author studies lexical-semantic language field- the names of languages, thought-language processes, linguistic notions of orientalist. The light is shed on the linguo-pragmatical personal names which reflect the political structure of the state, the level of science, education, culture, as well as the names of the educational purpose as the national space dominants which provide the local coloring to the described events, personal names of different famous people of different historical periods: politicians, philosophers, writers, composers, names of characters, names of fictional and scientific works as well as the notions and phenomenon connected to the famous people. The author studies nominations that reflect

cultural and political life in Ukraine of the end of XIX century: ukrainophilism, liberalism, awareness and such, pragmatics of choosing not to transliterate Latin, French and Italian expressions. The author highlights Krymskyi's linguosophy, who's language universe contained scientific, artistic, esthetical, existential, moral and ethical aspects of the Ukrainian society in the end of XIX, the beginning of XX century. Ahatanhel Krymskyi's intellect and his scientific erudition impacted the shaping of the lexical core of his prose.

Key words: intellectual notion, language marker, liguopragmatical function, linguosophy, Ahatanhel Krymskyi's short stories.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.14>

УДК 81'42:801.631.5Кримський

ХУДОЖНЬО-ВИРАЖАЛЬНІ ЗАСОБИ В МОВНО-ПОЕТИЧНІЙ ПАЛІТРІ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО: ТИПОЛОГІЯ І ФУНКЦІЇ

ТЕЛЕЖКІНА

Olesia

Олесь Олександрівна,

TIELIEZHKINA,

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри мовної
підготовки, педагогіки і психології,
Харківський національний універси-
тет міського господарства імені
О. М. Бекетова;
вул. Маршала Бажанова, 17,
м. Харків, 61002;
e-mail: o_tele_o@ukr.net.
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2953-7368>.

Doctor of Philology, Associate
Professor, Professor of the
Department of Language Training,
Pedagogy and Psychology,
O. M. Beketova National University of
Urban Economy in Kharkiv;
17, Marshala Bazhanova St, Kharkiv,
61002;
e-mail: o_tele_o@ukr.net.

КІР'ЯНОВА

Olena

Олена Василівна,

KIRYANOVA,

старший викладач кафедри мовної
підготовки, педагогіки і психології,
Харківський національний універ-
ситет міського господарства імені
О. М. Бекетова; вул. Маршала
Бажанова, 17, м. Харків, 61002;
e-mail: olena.kiryanova@gmail.com.
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9549-639X>

senior lecturer of the Department of
Language Training, Pedagogy and
Psychology,
O. M. Beketova National University of
Urban Economy in Kharkiv;
17, Marshala Bazhanova St, Kharkiv,
61002;
e-mail: olena.kiryanova@gmail.com.

*У пропонованій статті зауважено, що одна з найважливі-
ших проблем української лінгвостилістики – виявлення особли-
востей реалізації мовних одиниць у художніх творах, зокрема
і в поетичних.*

*Розглянуто стилістичні фігури, зреалізовані в поетичних
творах Агатангела Кримського. Автор статті доходить
висновку, що в структурно-композиційній та смислотвірній
організації віршових творів митця важливу роль відіграють
засоби звукопису (асонанс, алітерація, еквіфонія, метафонія,
ономатопея), лексико-граматичні прийоми (подвоєння, ана-
диплосис, просаподосис, анномінація), синтаксичні одиниці*

мовно-художнього увиразнення (паралелізм, анафора, гомеотелевт, градація, полісиндетон, інверсія, хіазм). Схарактеризовані зображально-виражальні засоби ритмізують віршовий лад, відтінюють приховані сенси, гармонізують зміст твору відповідно до авторських інтенцій.

Ключові слова: поетичний твір, стилістична фігура, зображально-виражальні засоби, авторська інтенція.

Одна з найважливіших проблем української лінгвостилістики – виявлення особливостей реалізації мовних одиниць у художніх творах, зокрема і в поетичних. Такі дослідження мають ґрунтовні основи, закладені в працях М. Довгалевського [Довгалевский 1973], Д. Овсянико-Куликовського [Овсянико-Куликовский 1908], О. Потебні [Потебня 1976], Л. Булаховського [Булаховський 1955] і розвинені в роботах сучасних науковців [Срмоленко 1999; Ставицька 2000; Чабаненко 2002; Мойсієнко 2008; Пустовіт 2009; Бобух 2009; Маленко 2010; Кабиш 2015; Українець 2015; Биби́к 2020 та ін.]. Попри значну кількість розвідок у цій царині, мовна практика деяких майстрів поетичного слова дотепер була обійдена увагою дослідників. Стосується це і мови віршів Агатангела Юхимовича Кримського, зокрема представленої в них багатой палітри виражально-зображальних одиниць.

Поезія А. Кримського насичена стилістичними фігурами, що увиразнюють думку митця, втілену у віршових рядках.

Спостережено різні прийоми звукопису, як-от: еквіфонія (*Я в горах над морем, на високім Таврі. / Хвилі пруть на кручу, як іхтіозаври; Бо злочин мій на правду великий: / Я... поспів... полюбити; А навкруг народ томивсь; Тюрми – одчинено. Бранців – одзволено. / Гуки. Щасливі стрічі...*); метафонія (*Там на скелі височенній / Храм старий, – святий Євгеній, – / На Акроні́ль позира*); поєднання еквіфонії і метафонії (*Подивлюся я направо... / Тут – яруга величава, / А за яром – знов гора*); *Добродійний дощ і ливень хмари / Напускають на луку старанно*); *Але лихо, хто мене покривдить! / Вже нема й рятунку для тако́го: / Він спізнає, що в моєї кривди / Гірший смак від алькама гірко́го!);* онома́топея (*Аж чую: «туп-туп!» Шкандибають два мули; «...Тьох-тьох!» – заляцав коло мене близенько*); асонанс (*В човні передньому – сам Сагайдачний, / Пишний орел ясноокий*); алітерація (*Так! Тільки боже́ство бува блаже́нне!*). Ці стилістичні прийоми забезпечили фоновий звуковий малюнок,

що вияскравив зображувані картини природи чи образки із життя суспільства, портретного опису чи внутрішніх переживань ліричного героя.

З-поміж лексичних засобів образотворення переважає антитеза. Здебільшого це двокомпонентні утворення: *Уночі й уранці*, мила Аблю, / *Ти лежиш на подушці м'якенькій; Хай скептики речуть: «Є тисячі! Стидався б! / Твої чуття ні кращі, ані гірші...»*; *Що ж діється зо мною? / Я в пеклі чи в раю?* Зрідка засвідчуємо трикомпонентні утворення (*В цілیم морі – щастя й радість – / Розпливлись мої печалі*), де одну із частин складає пара контекстних синонімів.

Подколи зареєстровані контексти з ускладненням антитези іншими виражальними засобами, що уможливило створення оригінального стилістично-сміслового малюнка. Ось, наприклад, рядки з повторенням одного з компонентів контрастної пари: *Над дверима стародавній напис: / «Імператор цар Адріан». / Кажуть, був колись тут храм поганський, / Дали стався храм для християн* – увиразнення конструкції протиставлення, або: *Смерті не хочу... – і думать не гоже!... / Знову живий я, живий!* – утвердження основної думки ліричного твору.

Цікавим видається прийом, у якому протиставлення формують складники іншої стилістичної фігури – гомеотелевта (*Дикі, голі, сірі скали!.. – / Хай вона по них іде, / То зіллями і квітками / Кожна скеля проросте*) або паралелізму: *Все свіжіє!.. З грому-бури / Обновилася земля... / І навіки помертвіла / Тільки ти, душе моя?* Останній приклад ілюструє «дисгармонію як головну рису поезії й душі Кримського», про яку зауважували Іван Франко та Соломія Павличко [Павличко 2016: 79].

Окрім того, зафіксовані випадки формування певної стилістичної фігури, зокрема градації, зі складників антитетичної пари, а їх контрастність додатково посилює звучання накопичувальної конструкції: *Що за товариство? Де я отепер? / Сон тепер чи дійсність? Я живий чи вмер?; І весело і страшно... / І радощі, і сум...* Такий ефект протиставлення уможливило створення потужного акценту на окремих смислових фрагментах, що містять важливу для ліричного героя інформацію.

У творах А. Кримського засвідчені неабиякі смислотвірні потенції антитези, на якій побудовано не лише окремі рядки, а й цілісні строфи: *Марне, щоб давню забути, / Любки нової шукаю: / Ледве схились до нової – / Давню ще більше кохаю –*

плавне перетікання від одного контрастного компонента до іншого, зміна їхнього місця в контурі рядків витворюють своєрідне тонке плетиво, яке допомагає читачеві зрозуміти, що найголовніше для ліричного героя.

У поезії А. Кримського поширені лексико-граматичні засоби, зокрема подвоєння, анадиплосис, просаподосис, анномінація. Автор вдається до кількарязового повторення тієї самої лексеми, що уможливорює додаткове наголошення на важливості висловлюваного: *Бодай ти заповся! Бодай же ти зник! / Не жити я хочу, заснути навів; Я дивлюсь, дивлюся в бірюзову даль... / Ненадовго тут я... Аж подумать жаль!; «Тялесса!» – гукнули. – Море! Гляньте, море!; Стою я в весняному гаї... / Фіалки, фіалки навкруг... Здебільшого спостерігаємо один ряд подвоєння в одній строфі, проте подеколи трапляються строфи з кількома рядами повторів такого типу, як-от: *Не дми, не дихай, голубчику-вітре: / Зболілому серцю дай лік; / Затихни, затихни, щоб міг я заснути, / Незбудно заснути навів; Мовчи ж, моє серце!.. мовчи хоть на мить!.. – / А серце, шмат м'яса, болить та болить; Бо се – щось високе, бо се – щось глибоке: / Любить, хоч не люблять вас рівно*. Останній із наведених прикладів засвідчує можливість повторення зі зміною граматичної форми, а також «граматичної реєстрації» при різних означуваних словах. Подібне підтверджують й інші фрагменти обстежених поетичних текстів: *То життя мого каганчик! / Догоряє, мабуть, вік. / Гасне розум, гаснуть сили, / Гасне цілий чоловік...; І я – мов торішнє листя, / Що гріється сонцем ярким: / На сонці печеться, до сонця сміється, / Аж доки зітліє зовсім; Гей, удар же, Музо, / Ти в новії струни, / На новії співи, / На новії думи!; І ладен гукнути з еллінами сам: / «Вільная дорожа вільним кораблям!..»*. Окрім того, зареєстровані повторювані основи, що вказують на утворення аналізованої стилістичної фігури зі словотвірної модифікованих елементів: *Ой піду я в луг, – / Там позбудусь туг, / В тихім гаї тихо загуляюся*.*

Поеднання контактного й дистантного повторення того самого слова формує просаподосис, як-от у рядку: *Ніщо!.. ніщо!.. Безмежнеє ніщо!* Такий стилістичний прийом використовується надто рідко.

Найбільш яскравими виявами подвоєння у віршах А. Кримського є:

зразки наскрізного характеру: *О, мріє золотая! / Вернись, бо я стомився. / Вернися, ідеале! / Вернись!.. вернись!!*.

вернися!!!! – повторення дієслова в кількох суміжних рядках і в межах одного рядка;

уживання кількох рядів подвоєння, кожен із яких розміщений в останньому рядку кожної строфи: *Лягає тїнь вечірня / На небо голубе... / Зійди ж, моя ти зіронько, / **Я ждуду, я ждуду** тебе! // Щебечуть між бананами / Співці солодких мрій... / Заждався я, сива горлінко! / **Виходь, виходь** мерцій! // Затишную альтаночку / В лавровому саду / Я вистелив трояндами / **І ждуду, фіалко, ждуду!*** Такий спосіб вираження відчуттів ліричного героя допомагає увиразнити художньо-поетичне полотно, робить його експресивнішим.

Дещо меншою активністю характеризується анадиплосис – контактний повтор на межі двох поетичних рядків. Спостережені випадки повторення тієї самої лексеми: *Ну, вже більш тебе не буде! / Пропадай, погана **днино**, / **Днино** туги та зануди!*, або спільнокореневих слів: *Я довго, немовби який **кумед'янтичик**, / **Комедію** грав із собою.*

Інтенсифікації оповіді сприяє й анномінація, активно зреалізована у віршових творах А. Кримського. Здебільшого фіксуємо двокомпонентні лексико-морфемні повтори, де складники утворюють цілісну синтаксичну одиницю з контактним (*Служити деспоту, його **вволяти волю**, – / Душі ж йому своєї не давати; Вже Акропіль у руїнах; / По товстих, могутніх стінах / Всяка **поросль пороста***) чи дистантним (*Сонце сходить. Я **всміхаюся** / Мертвим **осміхом** блідим. / І так само сумтно блимає / Гілля в світлі золотім*) їх розміщенням, що підкреслює розмаїтість образно-художньої орнаментики поетичної мови митця і формує своєрідний ритмомелодійний рельєф його віршів.

Стилістико-синтаксичні обшири поезії А. Кримського вирізняються вишуканістю і різноманітністю. У його поетичних текстах засвідчено різновиди повторів – гомеотелевт, градація, полісиндетон, паралелізм, анафора, епістрофа.

Найчастіше фізичний чи психоемоційний стан ліричного героя – це віддзеркалення стану природи: *Де була недвижна біла рівнина, / Стала дика круча, грізна без дна. / Так у мене в серці з муринових слів / Щез туман мрійливий, наче вихор змів; З гір на воду впала / Довга-довга тїнь... / Сум пливе на серце... / Тоскно... хоч загинь.* Здебільшого митець проводить «дві паралельні картинки», як у щойно наведених прикладах, проте інколи на одну «душевну картинку» припадає кілька «картинок

природи», як-от: *Ніколи, ніколи тобі не вернутися / В душу мою! / Одірваний фінік не вернеться знову / На гілку свою. // Одкручений нитці нема вже коріння / В живім стебельці. / Обтяте руно не ростиме на спині / Своєї вівиці, що створює додаткові значеннєві акценти. Ще більш вияснюють зміст і увиразнюють сенсовий рельєф вірша кілька «груп паралельних» у межах однієї строфи: *Сонце дримає в осіннім гаю. / Мовчки на стежці вузенькій стою. / Листя спадає... пожовкле... сухеє... / ... Тоскно мені, що життя – самотнєє.* Усі складники таких груп «взаємно паралельні», тобто перше і третє речення смислово пов'язані між собою (зміст третього впливає зі змісту першого), як і друге й четверте.*

Посилює звучання і смислове навантаження того чи того компонента віршового рядка, а отже, й усього твору, активно представлений гомеотелевт: *Розум зважив: се кохання – марне, / Нерозумне, дивне та й мерзенне; Чи ні, вітерцю! Ти виводь заколисню / Смутную, тужную, журливу пісню; Через те нас нудять смуги та печалі, / А єдиний спосіб, щоб вони мовчали, – / Виплакати їх щиро, голосно чи тихо, / Щоб із слізьми разом вилилось і лихо...*

Не поступається за активністю вживання і градація, репрезентована переважно простим риторичним різновидом: *Терплю розлуку, / Важкую муку, / Газелько!; Дала ти слово, / Що прийдеш знову; / Та горе: / Ані явилась, / Ані приснилась / Ти, зоре.* Однак трапляються зразки простого логічного посилення: *Взяв, завдав, / На плече поставив. / Я й кажу: / «Бог тебе направив»; Мій краю! За тебе прийнять не лякаюсь / Найгіршого лиха, / Бо всякеє горе, недоля, скорбота / Тепер мені втіха.* Найчастіше за допомогою градації відтворений фізичний або психічний стан ліричного героя, та найбільшою розлогістю характеризуються градаційні конструкції, за допомогою яких зображена природа: *Дивлюсь і на Ліван [зберігаємо правопис джерела. – Авторки]. Там дише прохолода... / Зелена лука... Пахучая роса... / Смолистий, свіжий ліс... Могутня природа... / Рожевії гаї... Весняная краса!*

У межах строфи градація зазвичай представлена одним рядом компонентів, однак зареєстровані ситуації вживання градаційних рядів у кожній строфі (а то й кількох одночасно): *Гей, чи чує в могилах / Ви моє поздоровлення? – / Прокидайтеся, радійте! / В нас великдень, воскресення! // Воскресайте всі до щастя! / Час паніти, час радіти! / Та мовчать німі могили... / Щастя – тим, хто має жити.*

Особливої стрункості й чіткого ритму надає поетичній оповіді полісиндетон, представлений у творах А. Кримського двома різновидами. Сполучниковим: *І сонце, й лука, й течія, й соловейко, / І вітер, і квіти – / Вмовляють і кличуть: Кохати!.. Любити! / Кохати!.. Любити!..; І краси в тобі нема, / І душі я не хвалю, / І не любиш ти мене, – / За що ж я тебе люблю?* Та прийменниковим: *Привітно співай про могилу, про смерть. / Вже горя набігло уцерьт; Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари... / Дививсь у далечінь: на море, на Бейрут; На лану, в густому колосі, / Без могили, без хреста, / Без усяких буде написів / Моховитая плита.*

Ще однією стилістичною фігурою, заснованою на повторенні компонентів, якою багата поезія митця, є анафора. Вона засвідчена на лексичному рівні, наприклад: *Сріблусті потоки із місяця ллються, / Сріблустії звуки з-під лютні несуться. / Заслухались квіти, притихнув садок, / Ба навіть фонтан журкотливий примовк – у суміжних рядках; Глянь, прийшла весна-красна; / Зацвіли красуні рожі. / Спить морська глибина; / Води тихі і погожі. // Глянь, купаються качки; / Журавлі на небі мріють. / Сонце-цар огнем горить; / Хмарки тануть і рідіють – на початку суміжних строф. А також на синтаксичному рівні, зокрема, порівняйте повтор у сусідніх строфах: *Розжа, лілія, тюльпани – / Щастя літньої пори! – / Зоя, Ната і Касандра – / всі вродливиці, всі три! // Розжу, лілію, тюльпани – / Всі до серця я тулю. / Коло сестер я щасливий, / Та котрую ж я люблю?; Сонце ясне! Сонце волі! / Визволь із тюрми! / Розтопи мої кайдани, / Вирви дух із тьми! // Сонце ясне! Сонце волі! / Скинь мій рабський гніт!.. / Дай з в'язниці і з тортури / Видертись на світ.* Анафоричний повтор створює «сміслову відлуння», виструнчує композицію всього поетичного твору.*

Пожавляють віршову оповідь й увиразнюють закладені автором смисли фігури переміщення. Серед них відзначаємо інверсію (*Тебе я бачу знов у передсмертнім сні, / І бедуїнські я чую знов пісні; По піску по золотому / Лється срібна вода*) і хіазм (*Я спинився на спочинок / У розкішному гаю. / Сад росистий... срібні квіти... / І затишно, як в раю; Корчаться, мучаться груди слабії... / Сон перервався... Ізчезнули мрії...*). Ці стилістичні фігури надають поетичній оповіді динамізму, створюють своєрідний інтонаційно-смісловий малюнок віршового тексту.

На основі викладеного доходимо висновку, що в структурно-композиційній та смислотвірній організації поетичних творів Агатангела Кримського важливу роль відіграють стилістичні фігури, основою яких є різнорівневі мовні одиниці. Виокремлені й описані зображально-виражальні засоби ритмізують віршовий лад, відтінюють приховані сенси, гармонізують зміст твору відповідно до авторських інтенцій.

Бибик С.П. Теоретичні засади української лінгвостилістики в доробку Леоніда Арсенійовича Булаховського. *Українська мова*. 2020. № 1 (73). С. 3–12.

Бобух Н.М. Антоніми в українській поетичній мові ХХ століття: структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і лексикографічний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2009.

Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Радянська школа, 1955.

Довгалецький М. Поетика. Сад поетичний. Київ : Мистецтво, 1973.

Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999.

Кабиш М.Ю. Звукопис в українській поезії першої половини ХХ століття: семантика, функції: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2015.

Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. Том перший. Поетичні твори. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1972.

Маленко О.О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2010.

Мойсієнко А. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань : [б. в.], 2008.

Овсянико-Куликовський Д.Н. Теория поэзии и прозы. Москва : Изд-во т-ва Сытина, 1908.

Павличко С. Націоналізм. Сексуальність. Орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ : Основи, 2016.

Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Москва : Искусство, 1976.

Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект. Київ : Рідна мова, 2009.

Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. ХХ століття. Київ : Правда Ярославиців, 2000.

Українець Л.Ф. Фонетичні засоби породження конотації в поетичній мові (на матеріалі сучасної української поезії): автореф. дис... д-ра філол. наук. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2015.

Чабаненко В.А. Стилістика експресивних засобів української мови. Запоріжжя : ЗДУ, 2002.

REFERENCES

- Bybyk, S.P. (2020). Theoretical principles of Ukrainian linguistic stylistics in the works of Leonid Arseniyovych Bulakhovsky. *Ukrainska mova*, 1 (73), 3–12 (in Ukr.).
- Bobukh, N.M. (2009). Antonyms in the Ukrainian poetic language of the twentieth century: structural-semantic, functional-stylistic and lexicographic aspects: dissertation ... doctor of philology science. Kyiv (in Ukr.).
- Bulakhovskiy, L.A. (1955). Essays on general linguistics. Kyiv : Radianska shkola (in Ukr.).
- Dovhalevskiy, M. (1973). Poetics. The garden is poetic. Kyiv : Mystetstvo (in Ukr.).
- Yermolenko, S.Ya. (1999). Essays on Ukrainian literature (stylistics and culture of language). Kyiv : Dovira (in Ukr.).
- Kabysh, M.Yu. (2015). Sound recording in the Ukrainian poetry of the first half of the XX century: semantics, functions: dis. ... cand. philol. science. Kyiv (in Ukr.).
- Krymskyi, A.Yu. (1972). Works in five volumes. Volume one. Poetry. Story. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).
- Malenko, O.O. (2010). Linguo-aesthetic interpretation of life in Ukrainian poetic language creation (from folklore to postmodernism). Kharkiv : Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukr.).
- Moisiienko, A. (2008). Language as the world of worlds. Poetics of text structures. Uman (in Ukr.).
- Ovsianyko-Kulykovskiy, D.N. (1908). Theory of poetry and prose. Moskva : Yzd-vo t-va Sytyna (in Rus.).
- Pavlychko, S. (2016). Nationalism. Sexuality. Orientalism. The complex world of Ahatanhel Krymskyi. Kyiv : Osnovy (in Ukr.).
- Potebnia, A.A. (1976). Aesthetics and poetics. Moskva : Yskusstvo (in Rus.).
- Pustovit, L.O. (2009). Dictionary of Ukrainian poetry of the second half of the twentieth century: semantic and functional aspect. Kyiv : Ridna mova (in Ukr.).
- Stavytska, L. (2000). Aesthetics of the word in Ukrainian poetry of the 10-30s of the XX century. Kyiv : Pravda Yaroslavychiv (in Ukr.).
- Ukrainets, L.F. (2015). Phonetic means of generating connotation in poetic language (on the material of modern Ukrainian poetry): author's ref. dis ... dr. philol. science. Kyiv : Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka (in Ukr.).
- Chabanenko, V.A. (2002). Stylistics of expressive means of the Ukrainian language. Zaporizhzhia : ZDU (in Ukr.).

Статтю отримано 20.11.2021

Olesia Tieliezhkina, Olena Kiryanova

ARTISTIC AND EXPRESSIVE MEANS IN THE LANGUAGE AND POETIC PALETTE OF THE AHATANHEL KRYMSKY: TYPOLOGY AND FUNCTIONS

In the offered article it is noted that one of the most important problems of the Ukrainian linguistic stylistics - revealing of features of realization of language units in works of art, in particular and in poetic. A. Krymskyi's poetry is full of stylistic figures that express the artist's opinion embodied in verse. These stylistic devices provided a background sound image that brightened the depicted pictures of nature or images from the life of society, portrait descriptions or inner experiences of the lyrical hero. Stylistic and syntactic expanses of A. Krymskyi's poetry are distinguished by sophistication and diversity. The author resorts to homeothelium, gradation, polysyndeton, parallelism, anaphora, epistrophe.

The article considers the stylistic figures realized in the poetic works of Ahatanhel Krymskyi. The expediency of the analysis confirms that the linguistic and poetic practice of this artist has been overlooked by researchers so far. The author of the article concludes that in the structural-compositional and semantic organization of poetic works of the important role is played by means of sound recording (assonance, alliteration, equiphony, metaphony, onomatopoeia), lexical and grammatical techniques units of linguistic and artistic expression (parallelism, anaphora, homeoteleut, gradation, polysyndeton, inversion, chiasm). The characterized pictorial and expressive means rhythmize the poetic system, shade the hidden meanings, harmonize the content of the work in accordance with the author's intentions.

From the above it is concluded that in the structural-compositional and semantic organization of the poetic works of Ahatanhel Krymskyi play an important role stylistic figures, which are based on different levels of language units. Selected and described pictorial and expressive means rhythmize the poetic system, shade the hidden meanings, harmonize the content of the work in accordance with the author's intentions.

Key words: poetic work, stylistic figure, pictorial and expressive means, author's intention.

ЛІНГВОСОФІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.15>

УДК 821.161.2-1:81'37:159.942

КОНЦЕПТ «САМОТНІСТЬ» У ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

КОЗЛОВСЬКА

Лариса Степанівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри бізнес-лінгвістики,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Васи-
ля Гетьмана»,
просп. Перемоги, 54/1, Київ, 03057;
e-mail: larysa26@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0523-9913>

Larysa

KOZLOVSKA,

PhD in Philology, Associate
Professor, Head of the Department
of the Business Linguistics,
Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
Prospect Peremogy 54/1, Kyiv,
03057 Ukraine;
e-mail: larysa26@ukr.net

ДЯДЧЕНКО

Ганна Вікторівна,

кандидат філологічних наук, старший
викладач кафедри мовної підготовки
іноземних громадян, факультет іноземної
філології та соціальних комунікацій,
Сумський державний університет;
вул. Заливна, буд. 31-В, кв. 227,
м. Суми, 40035,
e-mail: annad2004@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5325-1434>

Hanna

DIADCHENKO,

PhD in Philology, Department of
Language Training for Foreign
Citizens, Faculty of Foreign Philology
and Social Communications,
Sumy State University;
40035, Sumy, Zalyvna street,
house 31-B, flat 227
e-mail: annad2004@ukr.net

У статті здійснено аналіз вербалізаторів концепту «самотність» у мові української поезії кінця XX – початку XXI століття. Доведено його важливість як компонента лінгвопсихологічного портретування людини-сучасника. Простежено актуальні для поетичного моделювання стану самотності мовообрази із просторовою, кількісною та аудіальною семантикою. Наголошено, що конкретизація абстрактного «самотність» активно відбувається в семантичних площинах «природа» і «побут», зі зниженням оцінності в останньому сегменті. Продуктивність окреслених напрямків образотворення підтверджують персоніфіковані структури з лексичним центром «самотність».

Серед інших показових засобів схарактеризовано образні сполуки-описи психоемоційного стану самотності, розгорнуті до рівня мікротексту.

Відзначено, що проаналізовані образні структури засвідчують підвищену увагу сучасних авторів до словесно-художнього окреслення стану самотності.

Ключові слова: концепт «самотність», українська поезія кінця XX – початку XXI століття, мовний образ людини, психоемоційний портрет, метафорична структура.

Проблема самотності – одна з вічних в осмисленні людського існування. Це стан, який викликає гострі переживання й страждання, відчуття загубленості, непотрібності, відчуженості [Левченко 2007; Мовчан 2008]. У періоди активних соціальних зрушень відбувається реконструкція світоглядних і морально-ціннісних орієнтирів сприйняття світу й подій людиною. Тож природно, що в такий час відчуття самотності і його відображення в літературі стає особливо актуальним [Фльорко 2003]. В українській культурі знаковим із цього погляду є кінець XX – початок XXI століття. У поетичній мові цього часового зрізу лейтмотивом, художньою нормою психоемоційного портретування людини-сучасника є *самотність* [Лебединцева 2000: 43; Лебединцева 2003; Сюта 2003: 4; Сюта 2005: 4].

Зафіксовані в поетичному словнику названого періоду абстрактні іменники *самотність*, *самота*, *самотина*, *усамітнення*, *самітництво*, *самітник* (-ця), *самотинність*, *одиноктво*, *одинокість*, *одинак*, *одиначка*, *відлюдник*, *відлюддя*, епітети *самотній*, *самітний*, *одинокий*, *відлюдькуватий* [Сюта 2010: 48] відображають акцент на усвідомленні людиною своєї

психологічної нестабільності, розгубленості, невпевненості, зневіри. Пор.: *немов спізнавши самоту, / Гірку оту, / Повстала, мов стіна численних тіней* (Л. Ромен); *Безглузда самоти – це мимрення під ніс; / це – чути лиш себе, до себе ж обзиватись* (П. Мовчан); *Відчай самотності. / Неприспані тривоги. / Безсоння брід важкий* (О. Гураль); *коли віра в істину прирікає на самотність / і на глузування за спиною / (он пішов той хто носить «істину» / уявляє який придурок)* (А. Дністровий); *боятись самотності / бо залишаються наодинці з власними думками* (А. Дністровий); *і зрозуміла: не любить, / <...> / не навчена просити – захлинайся самотою, / ось вже і повня гоїдається / на темних водах печалі твоєї* (Л. Голота). Знаковою для наведених контекстів є конкретизація стану самотності в негативно-оцінних епітетних (*гірка самота*), генітивних (*безглузда самоти, відчай самотності*), дієслівних (*прирікати на самоту, боятись самотності, захлинайся самотою*) структурах.

Із-поміж двох компонентів варіантної пари *самотність – самота* автори часто обирають лексему *самота* – ‘гостре відчуття відокремленості, ізольованості від кого-, чого-небудь’ [Словник 1970-1980, IX: 47]. Це суголосно з поглядами М. Бердяєва, який розрізняє *самотність* як *ситуативний досвід* (власне самотність) і *самотність* як *екзистенційне переживання* (самота) [Лубенець 2005]. І природно, що більший обсяг семантичних нюансів, притаманних варіантові *самота*, зумовлює його ширшу сполучуваність, здатність до образної розбудови, до активного нарощення значеннєво-експресивних відтінків [Оліяр 1999: 13]. Пор.: *менше віршів – більше самоти / і печалі* (В. Махно); *Як на видовище, знову посходяться люди / Саме тоді, коли треба обом самоти* (П. Гірник); *Ти лічиш кроки, то від самоти* (Ю. Петрусенко); *Літо самотою довершилося, / не єднають нас ні погляди, ні жести* (В. Кордун). Контекстуальними варіантами до наведених виступають одиниці *самотою, на самоті*: *Надвечір полем ішов самотою / і раптом відчув, що хтось дивиться в спину мені* (Г. Чубай); *Є десь будинок, де в вікнах вазонки, / Де можна жити лиш на самоті* (Р. Скиба); *Ти не кохався із журбою / і не тужив на самоті* (М. Савка).

Як стверджують дослідники, хронотоп поетичного світу 1990-х існує у двох полярних вимірах: 1) як гранично відкритий, необмежений («космічний») та 2) як замкнений, обмежений, тісний. При цьому «обидва виміри є негативними, але

якщо замкнутий простір можна фізичним (чи вольовим) зусиллям зруйнувати, то відкритий простір, який не має меж і опору, змінити чи зрушити неможливо» [Лебединцева 2003].

Мотиваційна основа розбудови асоціативно-образного ряду, в межах якого *самотність* ототожнюється із закритим простором, – трактування замкнутого простору як безвиході. Це підтверджують актуальні для аналізованих поетичних текстів образи замкнутого приміщення, глухої стіни, коридору, лабіринту, колючого дроту чи будь-якої огорожі, «що обмежує простір і є опозицією до зовнішнього «великого» світу. Як правило, такий замкнутий простір характеризується також відсутністю світла з відповідними денотаціями вільного простору, розуму, тепла, істини тощо» [Лебединцева 2003]. Суголосне поетичне трактування характерне для різних часово-просторових зрізів української поезії. Наприклад, автори Нью-Йоркської групи теж емоційно прирівнюють психологічну нестерпність, обтяжливість стану самотності до фізичного обмеження свободи у в'язниці, у стінах, у сітях [Сюта 2010: 48].

У мові новітньої української поезії в межах розглядуваної моделі з'являються нові асоціати – *коло, лабіринт, чотири стіни, кімната, бар'єр* тощо. Вони стають складниками образних структур різного ступеня розгорнутості – від двокомпонентних генітивних та предикативних метафор до розлогих метафоричних описів: *Мій обрій стане колом самоти, / який переступити не в спроможі* (П. Мовчан); *у вічному місті знову авт вулканічна ріка / несе і тебе в лабіринти вигнання і самоти* (В. Махно); *Із чотирьох стін самотності / мене щось покликало на яскраве світло* (С. Миронюк); *Кімната ця має чотири кути. / Ти умеблюєш собою один. / Колір шкіри твоєї пасує до кольору стін <...> Простелеш по стелі свою самоту, / на вікна завісиш осінню сльоту <...> / У порожній кімнаті для мене є кут. / Ти тут?* (І. Старовойт); *Вже просто звичка – бути нічиєю. / Своя і все. / Самотність – як бар'єр. / Сама з собою – як між двох рапір. / Сама з собою – затяжка валіза* (А. Цвіт).

Асоціювання стану самотності з відкритим простором умотивовує появу образних сполук, побудованих на кореляції понять «самота» і «свобода», що може бути пояснено впливом філософії екзистенціалізму з його лейтмотивами виходу за межі самотності й пізнання стану свободи [Левченко 2007]. Тож природно, що образи *самота / самотність і свобода* часто поєднуються в межах одних контекстів (*Руйнуючи свою*

безмовну **самотність**, / *Я нищу свою свободу* (К. Москалець)) або навіть творять цілісний метафоричний образ (*Лежу у полі, / і мене простір оглядає... / Свобода самоти, / і самота свободи* (П. Мовчан)).

Авторські інтерпретації самотності як свободи, відкритого простору можуть супроводжуватися появою негативної конотації: **самотньою площею** шкандибає каліка (В. Недоступ); *Тебе ніхто нічого не пита – / І брат пішов, і мати не заплаче. / Вогонь. Пітьма. Свобода. Самота. / До кого обертаєшся, вітряче?* (П. Гірник). Болісність переживання свободи на самоті переконливо уявляє прийом парцеляції.

Водночас усамітнення як усвідомлений вибір зумовлює «глибинне занурення у Всесвіт» [Лебединцева 2000: 43], стає шляхом до самовдосконалення й самоствердження. У такому самовідмежуванні від навколишнього життя людина знаходить моральне задоволення і спокій, стає психологічно відкритою: **В самоті, де тепло і солодко, / Темна персть, як черепаха плоть** (В. Махно); **Дякуй за всесвіт і сплечений світ самоти** (П. Гірник); **Вже опадає чорна самота / під покривало щирої молитви** (І. Андрусак). У фрагменті поезії І. Андрусяка образ **чорна самота** асоціюється із станом безнадії, відчаю, страждання, а його метафоричний зв'язок з образом **щира молитва** маркує перехід у «стан надії, віри, сподівання на краще» [Олійяр 1999: 13]. Ця теза суголосна з твердженням М. Мовчана про те, що «релігія дає вітиху і надію; дозволяє перебороти відчай і самотність; сприяє філософській осмисленості життя людини» [Мовчан 2008].

Максимальну заостреність відчуття самотності в поетичних текстах вербалізують образи з параметричними прикметниками розміру (*велика, неосяжна*), із прислівниками міри і ступеня вияву ознаки (*повно, вищерт*), із числівниками (*три, сто, сто сот*). Пор.: **Три самоти перебути і жити навзаєм** (П. Гірник); *Пересохли порожні вуста – / та й велика ж на двох самота* (П. Мовчан); *Помножений на листя і на лиця, / на сто печалей, на сто сот самот* (Б. Щавурський); *жевріють ледь-ледь, / димлять гноти, наповнюючи вищерт / самотністю* присадкувате житло (П. Мовчан).

Визначальною для філософії екзистенціалізму є ідея неминучості самоти, приреченість людини на самотність. У поетичних текстах цю ідею вербалізують епітети *невідворотний, приречений*, також розгорнуті конструкції з лексичними центрами

самота, самотний, пор.: І самота твоя ніколи не розтане: / самотним народивсь, самотним тут помреш; на самоту приречений і ти, / на власне забуття у родовім розриві; в нетямі вічну западешся, / в невідворотну самоту (П. Мовчан).

Мовна реалізація концепту *самотність* стимулює розвиток асоціативних ліній з аудіальною семантикою – і вираженою (із семами ‘голос’, ‘гомін’), і «нульовою»: *Холодний вогонь ночі / танцює на згарищі дня / чорним вістрям / підступним голосом самоти / розколює серце* (Л. Ромен); *Там, де мовчком, добріший буду. / Тут, самоту, голосно мені* (П. Гірник); *Виростає кричма слово, / наче півень на тину, / і лякає лунко знову / гомінку самотину* (П. Мовчан); *Прокляття чи завдання?! – / сіяє вітер, родити вихор, пожинати бурю / і мчати в ошалілій самоті, яка не знає тиші* (Л. Голота); *Руйнуючи свою безмовну самотність, / Я нищу свою свободу* (К. Москалець).

Контекстне помноження семантики самотності ефективно забезпечують різнотипні за способом граматичного оформлення тавтологічні структури [Сюта 2003: 5]. В аналізованих текстах зафіксовано епітетний образ *самота сама*, сурядно-означальний образ *самотні і самі*, тавтологічну метафору *сам на самоті*: *тільки там, де самота сама й вина часу згіркли* (В. Махно); *Сміються, плачуть, напиваються, / І всі самотні і самі* (П. Гірник); *І сам на самоті / знайди собі ізнов / слова якісь «не ті» / про радість та любов* (П. Мовчан). Значний ступінь експресивності засвідчують заперечні й антитетичні описи на зразок: *І самота – не самота, / Неначе павутинка світу / Над головою проліта; І вже не сам, / а сам із самотою, / І все одно – живи чи не / живи* (П. Гірник).

Також кореневий повтор є механізмом народження авторського оказіоналізму В. Цибулька *самовсамітнення (самовсамітнення самого самовсамітнення)*,

Семантичне поле, утворюване в сучасних поетичних текстах навколо абстракту *самотність*, засвідчує тенденцію до його конкретизації, яка супроводжується розгалуженням, диференціацією емоційно-оцінного забарвлення залежно від напрямків асоціативних зближень. Наприклад, асоціативні кореляції «самотність – світ природи» здебільшого є позитивно конотованими, натомість предметно-побутові асоціації демонструють протилежні конотації.

За спостереженням дослідників, «нетрадиційний стилістичний ракурс реалізації мотиву *самотності людини у навколиш-*

ньому світі пов'язаний із концептуальним оновленням закоріненої в народній словесності базової когнітивної макромоделі *людина – природа*» [Сюта 2010: 49]. Йдеться, зокрема, про розвиток асоціативних ліній *самотність* → *небо, самотність* → *водойма*. Відповідні образи структурно найчастіше оформлені як генітивні метафори – *небо самотності, берег самотності, глибінь самоти, бистринь самоти, сніги самотності, вогонь самотності, пісок самотності* тощо: *я хочу риси свої передати / руки свої / і вишню / і камінь моєї ріки / і **небо** моєї самотності* (Т. Мельничук); *там / **берег самотності** надто білий / а ніч надто минаюча / а дорога тече без єдиного плюскоту* (Г. Чубай); *Я змайструю із власної смерті хиткого човна, <...> і через **бистринь самоти** заберу із собою по той бік / на невидимий звідси, ще чужий і оманливий берег* (В. Кордун); *Ти міряєш, зіронько, променем білим / **глибінь самоти** і болючість життя* (П. Мовчан); *на березі сплячого сонця / лиш пізнаю **глибінь самоти*** (Л. Ромен); *Це **сніги самотності**, що лежать на горах століть / Не танучи... / Це мед самотності, що злизуй – не злизуй, / Тече по стегнах твоїх, / Істино... / Це **вогонь самотності**, що підтримуєш, / Руки свої поклавши / У віри багаття... / Це **пісок самотності**, що завжди на зубах у долі, / Як би не сходив / Слиною ти...* (В. Коваль).

З опобутовленням образу *самотність* пов'язана поява знижено-іронічного забарвлення, що її демонструють генітивні метафори *окуляри самоти, герб самоти, пляшка самотності*: *Крізь **окуляри самоти** / Я стала поглядом твоїм* (Н. Понікар); *А тоді розгортала полотна хустин / на рослинних ребрах решіток, / і привселюдно сушила ці **герби самоти*** (Ю. Андрухович); *Осінь – **самотності пляшка**. / Осінь – журби **острівець**. / Осінь – маленька монашка / З келій пожовкліх сердець* (Н. Малиновська). Образ *пляшка самотності* оприявнює мотив уживання алкогольних напоїв, що став своєрідним «брендом» поезії дев'яностих, однак має вияви і в мовотворчості авторів інших (попередніх і наступних) літературних генерацій: *І строфи переставиш, як валізи. / Одну таки залишиш – і не ту. / І буде ніч. І хтось таки прилізе. / І принесе **вино і самоту*** (В. Герасим'юк); ***Наливай, наливай, наливай, наливай самоти** – / Хай відпустить тебе назавжди з кам'яної недолі!* (П. Гірник); *Подякую Вам за свята, / За латку озимого жита, / За те, що ніхто не спита, / Як маю себе пережити, / Як **самота переп'є / Друзів, дороги і статки...*** (П. Гірник). У текстах

цей мотив реалізовано в зіставленні номінацій *вино* і *самота*, у дієслівних метафорах із номінацією *самота* в ролі об'єкта (*захлинатися самотою*, *наливати самоти*) чи суб'єкта дії (*самота переп'є*).

На тлі проілюстрованого активного оцінно-конотативного зниження, зумовленого конкретизацією абстракт *самотність*, відзначаємо епізодичні піднесено-поетичні контексти: *Поклавши відтінь самоти / на тихе лоно полонини, / світ прокинувся: / без дударів і без трембіт* (П. Мовчан). У цьому річизі на окремий розгляд заслуговує генітивна метафора *Чорний Лебідь самоти*: *Давно позаду сонце спалено. / Хрести. / Дощі... / В розбитім серці Чорний Лебідь самоти* (Л. Ромен). У фольклорно орієнтованій поезії Людмили Ромен це маркер зв'язку з ліричним струменем народнопісенної традиції, де самотність завжди описується як важка, безпросвітна, безрадісна.

Персоніфікацію абстракт *самотність* засвідчують епітети *безголовий*, *щербатий*, пор.: *Стережи кожну звістку і слово, / Триголово розвернутий знак / І свою самоту безголову* (П. Гірник); *Боли́ть мені моя неповнота, / став на пеньок, та це не висота, / пита мене щербата самота: / – Хіба існує в світі порожнеча?* (П. Мовчан). Вони ж задають загальну негативно-зневажливу тональність наведених контекстів.

Персоніфікаційні метафори постають також унаслідок екстраполявання на абстракт *самотність* дій, притаманних людині або застосовуваних щодо людини (*від мене / пішла самотність / здавалося б радій* (В. Жовнорук); *В нас буває така самота, / що найлегше її колисати, / притуливши до неї уста... / Ти забув: / відколисує мати* (В. Герасим'юк); *Стоїть душа віч-на-віч з самотою. / Іди, жебраче, – йди, а не гряди – / Сліпим дощем, землею золотою* (П. Гірник)) або опис стану самотності із залученням соматизмів *рука, очі, рот (до болю стискаєш руку / самотності / і боячись подихом щось змінити / гортаєш альбом фотографій* (М. Туз); *Самота від серця потроху відгриза, / і сиплеться пісок їй з рота* (С. Сітало)).

Із конкретизацією абстракт *самота* пов'язана розбудова ряду кольірних характеристик – епітетних (*Пильнуй, щоб не злиняли твої шати / Із сонця кольору на колір самоти* (І. Сердюк); *поспішити за край / залишаючи жінку / в прозорій такій самоті / з незагосним смутком* (М. Савка); *Вже опадає чорна самота / під покривало щирої молитви* (І. Андрусак)) та метафоричних (*забризканий воском свічник / останнє горня*

прабабциної порцеляни / ніде так не смакує / **опівнічна самота** / **кольору гречаного меду** (Ростислав). Звертаємо увагу на емоційно-оцінне забарвлення епітета *чорний* і колірної метафори *кольору гречаного меду*. Збігаючись у називанні темного кольору, вони водночас контрастують за ознаками «важкий, безрадісний» та «приємний, комфортний».

На відміну від колірних, одоративні асоціації в семантичному полі аналізованої абстрактної назви є поодинокими. Зазвичай це компоненти розгорнутих синестетичних мінітекстів: **запах прілого листа** / **і пізніх жоржин** / **так пахне самотність** / **оселя** / **в якій вже давно не жили** / **не купали дітей** / **не міняли світлин** / **за скляними дверцятами шафки** (М. Савка).

Показовим для сучасної української поезії є також творення інших типів розгорнутих мінітекстів із лексико-семантичним стрижнем *самотність*. Структурно вони демонструють синтаксичне «розростання» від переліку, однорідного нанизування однотипних образів (наприклад, епітетних сполук, генітивних метафор) до ускладнених багатокомпонентних поетичних формул, утворених за моделями «самотність [знаходить вияв] у тому, що...», «самотність [можна порівняти] з...», «самотність – [це]...», пор.: *Вас оплітає забуття срібляста павутина* – / **Самотність душ, / самотність тіл, / самотність слова** (С. Жадан); *тому що я* / **самотній** / *що це* / *питаєш* / *що таке самотність* / *із чим це порівняти можна?* / *ось уяви пустелю* / *і піщину опріч неї* – / **так я піщина без пустелі** / *не зовсім ясно?* / *ось пів-яблука лежить* – / **так я відсутність яблука** / *відрубану кінцівку можеш уявити?* / **так я рука** / *яка не знала свого тіла* / *не розумієш?* / *і не дивно* / **тобі не зрозуміти** / *що таке самотність* / *коли самотність* / **то твоє ім'я** (С. П'ятаченко); *і захотів він пізнати* / *що таке самотність* / *і пішов у пустелю* / *і зустрів людей* / *і не став самотнім* / *і піднявся у гори* / *і зустрів людей* / *і не став самотнім* / *і спустився у місто* / *і став серед майдану велелюдного* / *і відчув себе самотнім* (С. П'ятаченко). Такі притчеві наративи на тему самотності характерні саме для мовостилів С. Жадана і С. П'ятаченка як представників естетики постмодерну, адже вони особливу увагу присвячують описові відчуття відокремленості, відчуженості, екзистенційної розгубленості людини в сучасному світі.

Отже, концепт *самотність* – один із найбільш функціонально і текстотвірною навантажених у лінгвопсихологічному

портретуванні людини в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття. Знаковою для мовотворчості цього періоду є тенденція до конкретизації абстракту *самотність* у його асоціативно-семантичних співвіднесеннях з образами природи, із предметами побутово-ужиткової культури. Окремий напрямок образотворення засвідчують метафори-персоніфікації з лексичним центром *самотність*. Із погляду розбудови оцінності очевидним є переважання негативно маркованих образів.

Лебединцева Н. Поезія 90-х: новий рівень самоусвідомлення. *Слово і час*. 2000. № 10. С. 41–45.

Лебединцева Н. М. Українська поетична свідомість кінця ХХ ст.: трансформація архетипу Великої Матері: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003.

Левченко Л. Ю. Проблема самотності: гендерний контекст: автореф. дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2007.

Лубенець Н. В. Проблема самотності та криза людської суб'єктивності: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2005.

Мовчан М. Самотність як полівекторний феномен: філософсько-антропологічний дискурс. *Філософські обрії*. 2008. № 20. С. 124 – 137.

Оліяр М. Варіанти слів в образній системі поезії “дев’ятдесятників”. *Дивослово*. 1999. № 10. С. 12 – 15.

Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

Сюта Г.М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. Київ, 2010.

Сюта Г.М. Сучасник з погляду сучасника (мовний образ людини в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст.). *Культура слова*. 2003. Вип. 62. С. 3 – 8.

Сюта Г. “Увічнюю завжди ту саму людину” (образ людини у поезії української діаспори). *Культура слова*. 2005. Вип. 65. С. 3 – 8.

Фльорко Л.Я. Самотність сучасної людини як вияв духовно-моральної деформації її внутрішнього світу. Зб. наук. пр. Львів, 2003. С. 47 – 49.

REFERENCES

Lebedyntseva, N. (2000). Poetry of 90-th: new level of the self-consciousness. *Word and time*, 10, 41 – 45 (in Ukr.).

Lebedyntseva, N.M. (2003). Ukrainian poetic mind at the end of the XX cen.: transformation of the Great Mother archetype. Kyiv (in Ukr.).

Levchenko, L.Yu. (2007). Problem of the loneliness: gender context. Kyiv (in Ukr.).

Lubenets, N.V. (2005). Problem of loneliness and crises oh human sub-jectivity. Kharkiv (in Ukr.).

Movchan, M. (2008). Loneliness as multi-pronged phenomenon: philosophical and anthropological discourse. *Philosophic Horizons*, 20, 124 – 137 (in Ukr.).

Oliyar, M. (1999.) Versions of the words in the imaginative system of the poetry of the generation of the ninetieth. *Dyvoslovo*, 10, 12–15 (in Ukr.).

Dictionary of the Ukrainian language (1970 – 1980). Kyiv (in Ukr.).

Siuta, H.M. (2003). “Always perpetuate the same human being...” (image of a human being in the poetry of the Ukrainian diaspora. *Culture of the Word*, 65, 3 – 8 (in Ukr.).

Siuta, H.M. (2003). Contemporary from the perspective of the contemporary (lingual image of a person in the Ukrainian poetry at the end of the XX – beginning of the XXI cen.). *Culture of the Word*, 62, 3 – 8 (in Ukr.).

Siuta, H.M. (2010). Lingual world of the poetry of authors of the New-York group. Kyiv (in Ukr.).

Fliorko, L.Y. (2003). Loneliness of the contemporary person as the manifestation of the spiritual and moral deformation of his inner world. *Collection of a scientific papers*. Lviv, 47 – 49 (in Ukr.).

Статтю отримано 29.11.21

Larysa Kozlovska, Hanna Diadchenko

CONCEPT “LONELINESS” IN THE POETIC CREATIVITY OF THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES

The article is devoted to the linguistic description of the concept “loneliness” in the language of the Ukrainian poetry at the end of XX – beginning of XXI centuries. The authors prove that «loneliness» concept is a productive instrumentation of lingual depiction of the psychological portrayal of a contemporary. Language of the poetic works at the end of XX – beginning of XXI centuries gives a convincing evidence to this statement. It represents such lingual signs of the “loneliness” leitmotif as the abstract nouns *loneliness, solitude, fragmentation, loner, sad and lonely, recluse, away from everyone, epithets lonely, lone, reclusive, deserted*.

In process of the artistic modelling of the state of loneliness the lingual images with the space, quantity or the auditory semantics are used. In the language of the Ukrainian poetry at the end of

XX – beginning of XXI centuries such line of the imaginary creation is accompanied with the associates *fold, circle, labyrinth, wall, home, room, barrier*, etc. They are functioning as the components of the imaginative structures of the different degree of extension. It may be two-componential genitive metaphor or vast metaphoric descriptions which are the components of the predicative metaphor. Suffering of the lonely person are expressively depicted in the poetic contexts united with the quantitative meaning. Such meaning is typical for the numerals and adjectives (*big*) or adverbs (*to overflowing*).

Semantic field created around the nomination *loneliness* provides an indication of such trend of the modern lingual creativity as gradual concretization of the abstract *loneliness*. In such process the associative halo changes its emotional and evaluative marking. However, the associative parallels with the world of nature usually have general positive connotation and the object associations are the factors of the context domestication together with the connotation change. During the abstract “loneliness” concretization demotion of the poetic statement also takes place. Sublime tone and evaluation are episodic while the object associations are the lingual symbols of the domestic or ironic colour. The efficiency of such imaginative line is asserted by the personifying structures with the lexical centre “loneliness”. We’d like to note that during the nearing to the concretization *loneliness* abstract develops its own epithet field of colours. Latter are mainly eligible or achromatic nominations. Among the other characteristic poetic phenomena is modelling of the imaginative structures meaning the psychological state of loneliness extended to the micro text level.

The lingual material analysed makes possible to come to the conclusion of the importance of the *loneliness* concept in process of the psychological portrayal of the contemporary. The imaginative structures observed prove the importance of the philosophical reflection and poetic depiction of the problem of loneliness in the modern world.

Key words: “loneliness” concept, Ukrainian poetry at the end of XX – beginning of XXI centuries, lingual image of contemporary, psychological portrayal, imaginative trend, metaphoric structure.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.16>

УДК 81'42

САКРАЛЬНО МАРКОВАНІ МОВНІ ОДИНИЦІ В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

СОБОЛЬ

Лілія Ігорівна,

кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри
практики англійської мови,
Дрогобицький державний педаго-
гічний університет імені І.Я. Франка;
вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич,
82100;

e-mail: lilia.sobol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/>

0000-0001-7233-5756

Liliia

SOBOL,

PhD in Philology, associate professor,
Department of English Language
Practice, Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University;
24, Ivan Franko st, 24, Drohobych,
82100, Ukraine;

e-mail: lilia.sobol@gmail.com

Статтю присвячено розглядові сакральньо маркованих мовних одиниць (слів та висловлень) як компонентів словника української поетичної мови другої половини ХХ століття. У контексті осмислення традицій національного художнього образотворення і текстотворення вони засвідчують біблісцентричність мовомислення авторів, закоріненість їхньої креативної свідомості в християнській лінгвокультурі.

Розглянуто стилістичну функціональність кількох типів номінацій, які в поетичному дискурсі відбивають мовну практику релігійної сфери і формують кілька основних лексико-тематичних груп: «назви святих осіб», «імена біблійних персонажів», «назви сакральних книг і їхніх частин», «назви релігійних обрядів і таїнств», «назви культових споруд і їх частин», «назви предметів культу», «назви релігійних свят». Наголошено, що в аналізованих віршових текстах компоненти цих лексико-тематичних груп представлені з різною інтенсивністю. Спільна щодо них тенденція – це збереження притаманної їм високої стилістичної тональності, позитивної оцінності.

Ключові слова: поетична мова, поетичний словник, сакральньо марковані образи, біблійні антропоніми.

Сакральні марковані слова й словосполучення, прецедентні висловлення, які відбивають мовну практику релігійної сфери, літургійно-молитовну діяльність, безпосередньо пов'язані з текстами Святого Письма, завжди були важливими компонентами національного поетичного словника. Показовими щодо їх уживання у ХХ столітті є мовистилі І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, Є. Маланюка, також авторів-шістдесятників – В. Стуса, Л. Костенко, В. Симоненка, І. Світличного, Д. Павличка.

У зв'язку з реанімацією ролі церкви як одного з центральних соціальних інститутів у житті українства функціональне навантаження сакральні маркованих мовних одиниць від початку 1990-х років помітно зросло. При цьому загальна мотивація контекстного вживання залишилася незмінною: підтвердити, що «мовна картина світу українців формувалася в духовному полі сакральних текстів» [Переломова 2008: 127], засвідчити «біблієцентричність мовомислення й текстотворення, що її, зокрема, виявляє наповненість поетичного тезаурусу названими вище загальноновживаними, легко сприйнятними й менш відомими, рецептивно складнішими номінаціями, словосполучками та надслівними єдностями» [Сюта 2017: 156].

Загалом можна стверджувати, що зафіксовані в поетичній мові другої половини ХХ ст. слова зі сфери сакрального формують кілька основних лексико-тематичних груп: «назви святих осіб» (*Бог, Христос, Син Божий, Месія, Божя Мати, апостол*), «імена біблійних персонажів» (*Мойсей, Йосиф, Іов, Йона, Ісав, Самсон, Даліла, Суламіф; Адам, Єва, Каїн, Авель, Юда, Петро, Ірод, Іродіада, Рахиль, Марія Магдалина, Вероніка*), «назви сакральних книг і їхніх частин» (*Біблія, Євангеліє, Псалтир, Новий Завіт, Старий Завіт*), «назви релігійних обрядів і таїнств» (*літургія, молебень, молитва, піст, причастя*), «назви культових споруд і їх частин» (*храм, собор, церква, каплиця, святилище, притвор*), «назви предметів культу» (*хрест, ікона, іконостас, ладан, кадило, миро*), «назви релігійних свят» (*Різдво, Водохреще, Великдень, Трійця, Спас, Варвара*). У поетичній мові вони представлені з різною інтенсивністю.

Імена біблійних персонажів у розглядуваних поетичних текстах поліфункціональні. Вони не тільки виконують номінативно-оцінну функцію, а й виступають мовними знаками позатекстового сакральні-культурного досвіду і автора, і читача. Адже, на одностайну думку дослідників та авторів словниково-

довідкових видань (Ж.В. Колоїз, А.П. Коваль, Т.Ю. Кальченко, В.І. Сулима, К. Костів), основний пласт цих імен у національній мовно-поетичній традиції вже універсалізовані як символи і належить до сфери загальних знань. Тому зміст художніх образів, які апелюють до їхньої внутрішньої форми і прецедентної семантики, зазвичай легко декодується. Зокрема, до таких належать імена персонажів і старозавітних (*Мойсей, Йосиф, Іов, Йона, Ісав, Самсон, Даліла, Суламіф*), і новозавітних (*Адам, Єва, Каїн, Авель, Юда, Петро, Ірод, Іродіада, Рахиль, Марія Магдалина, Вероніка*).

Найлегшими для сприймання варто визнати імена відомих біблійних персонажів, а також ті, щодо яких у тексті є лексичні вказівки на їхню належність до тексту Святого Письма (наприклад, прикметник *біблійний*). Пор.: *Мішенню / я став для долі, як біблійний Йов* (І. Жиленко); *Що з того, що той цар прославив Суламіту? / А де тепер той цар? І Суламіта де* (Л. Костенко); *Я буду писати на ранок / про сні Суламіф, міражі забаванок, / таємницю, квадратні трактати* (С. Процюк); *Кружляє, кружляє, кружляє / ота страшна хуртовина! / Танцює, хижка і п'яна, / льодистими серезками трясє. / Як голову криваву Іоанна / над білим світом Іроду несе...* (Л. Костенко); *Дівчинко, це прорізи цвітуть. / З меду квітка витече в долоно. / Для Рахилі кожна ніч холоне / і по грудях розтікає груди* (І. Андрусак); *І плакала Марія Магдалина, / Що не подав ніхто йому води* (Л. Костенко); *Як прагнеться ридання Магдалини / пречистої сльози потручену зорю* (І. Калинець). Ці образи в національній мовно-поетичній свідомості однореферентно пов'язані з текстом Святого Письма, вони зрозумілі для більшості читачів, що мають досвід читання і трактування Біблії. У наведених ілюстраціях очевидно є смислово-естетична відповідність названих імен первинним сакральним-антропонічним моделям, а образний розвиток у метафоричних, епітетних, порівняльних структурах не суперечить поетичній традиції і не руйнує усталених стереотипів їх трактування: *Суддя скавав: з наскоку тут не мона. / Тут, запорожче, треба Соломона* (Л. Костенко); *Соломони емансипації, / як ваші максими з цього приводу* (І. Драч); *Не виведе новітній нас Мойсей / На інші зорі й тихі води. / Убили землю неземної вроди, наш дім, наш хліб і славу – наше все!* (І. Жиленко); *То лиш батіг, і ласощі, і молот, / Якими скульптор статую живу / Для світу створить Нового Адама* (О. Бердник); *Прозріти сивим Йоною* (Р. Мельників);

Сезон дощів, **маленький Йоно**, / І Європа далеко так (Р. Мельників); **Вся із солі, як дружина Лота**. / О смерте моя, жду тебе я / без гніву, смутку і скорботи (І. Жиленко); **Любов підкралась тихо, як Даліла** (Л. Костенко); **Як покайнна Магдалена**, / Сам виверни гниле нутро, / Сам випечи на нім тавро (І. Світличний); **Усе комусь щось пишуть на догоду, / та чечевіці хочуть, як Ісав**. / А хто напише або написав / велику книгу нашого народу?! (Л. Костенко); **Ми у цьому житті, мов Іона в киті**. / Не треба втрачати мужність (І. Жиленко).

Серед найбільш упізнаваних біблійних імен, що належать до сфери загальних знань і зрозумілі навіть для мовців, які ментально не занурені в культуру християнства, – номінації старозавітних братів Каїна та Авеля. Сьогодні це відомі символи із стійкими значеннями та оцінністю, які мотивовані змістом прецедентних контекстів і ситуацій у Святому Письмі: *Авель* – «невинна жертва», *Каїн* – «братовбивця». Пор.: *Відрине кров і грозовий розряд / отерпне в ділі, як в дерево. / Каїне, Каїне, де твій брат?* / (Справді, а де бо він?..) / *Хтось фіолетовий морок простер / на світ – аж ступити незмога...* / **Каїне, Каїне, хто ж ти тепер – без Авеля, брата свого** (О. Забужко); *Кара янгола пече / вогняними вирлами. / Каїн Авеля січе / золотими вилами. / Щось не чути доброти, / а болото міситься...* / *Ось і чубляться брати / аж на місяці* (П. Перебийніс).

Також в ідіостилі І. Калинця спостережено потенційно афористичну епітетну сполуку *Авелева жертва*, яка поки що не зафіксована в загальномовних фразеологічних словниках: *Прийми мій дим, / як Авелеву жертву; І наші Бог прийме дими, / неначе Авелеву жертву, – / то не героями – людьми / бодай людьми дозволить вмерти*.

Показово, що з розглядуваної біблійно-антропонімної пари виразнішу функціональність, більшу частотність уживання засвідчує ім'я *Каїн*. Як вторинна образна назва братовбивці, воно запрограмує тональність звинувачення, інвективність оцінок. Пор.: *Очі сяйвом черкає / брама чітка. / Хто ти, Авель чи Каїн, / брат мій чи кат?* / *Зграя свище і криче. / Хто ти еси? / Крає серце незряче / промінь яси* (П. Перебийніс); *Я – вбивця. Я – проклятий Каїн!* / *Я ласки прощення не варт* (М. Осадчий); *Хто ж ти такий? Чи не марна була / Наша рвучка, самовіддана спроба? / Над крутизною твого чола / Встала Свобода чи Каїна злоба?* (М. Руденко). Визначальні семи таких слововживань – 'підступність', 'зловивість'.

Також у поетичних текстах із біблійним ономастичним образом *Каїн* іноді прочитується семантика нещирого каяття: *Ти зраджуєш і каєшся. / О як ти любиш каятись! / Ти **покаянням Каїна** / розплющив кутий лоб* (П. Перебийніс); *Печерний дим війни / ковтає хижа паща. / Пече вогонь вини. / І **Каїн тихо плаче*** (П. Перебийніс).

Представлені в мові української поезії другої половини ХХ століття концептуальні для сакральної сфери агіоніми *Бог* (текстові кореляти – *Господь, Всевишній, Всемогутній, Творець, Предвічний, Віковичний, Єдиний у трьох лицах, Творча сила*), *Божя Мати* (текстові кореляти – *Марія, Пречиста, Пресвята Діва*), *Ісус Христос* (текстові кореляти – *Месія, Син Божий, Учитель, Спаситель, Спас, Чоловіколюбець, Розп'ятий*). Системність їхнього вживання підтверджує таку визначальну константу української свідомості, як «висота релігійного почування, світла, навіть дещо екстатична радість відкриття Бога в усьому і наближення до нього» (М. Коцюбинська). Пор.: *У цьому світі сенс лише один: / Побачити **Творця** духовним оком* (М. Руденко); *Та ще є **Бог**. / І ще є Україна – / Для них я збережу у грудях свічку* (М. Руденко). Також цю висоту релігійних почувань засвідчують образи, які вербалізують засадничі для християнства уявлення про Бога як джерело і втілення любові, милосердя, справедливості: ***Бог є любов**, яку не здерти. / Хіба що з шкірою з ребра. / Сідає сонце й устас. / Бо є любов. Отож ти є.* (М. Савка); ***Бога** люблю я за те, що він – тайна* (І. Жиленко); *Бо так воно у **Господа** ведеться – / Дорога нищих в землю западеться* (Л. Костенко); *Маємо власну домівку – / Отже, **Всевишній** з нами* (М. Руденко); *І хто нам допоможе? / **Єдиний у трьох лицах*** (Л. Костенко). Важливі смисломодельовальні складники цих поетичних фрагментів – *Бог є любов, Бога люблю, Всевишній з нами, нам допоможе Єдиний у трьох лицах*.

Висока тональність притаманна також риторичним звертанням із номінаціями *Бог, Божя Мати*: ***О Божє мій**, така мені печаль* (В. Стус); ***Маріє, Діво Пресвятая**, / Це ти так плакала вночі* (Л. Костенко); *Відступляться обожнення і гнів перед тобою, **Матере і Діво*** (В. Стус).

Водночас тільки до Бога-Отця як втілення справедливості, джерела милосердя, вищої сили, яка карає і милує, адресовані риторичні питання і прохання на зразок: ***За що мене, Отче, караєш життям? / Пошли мені смерть** – і тобі я воздам* (В. Стус); *І так по крихті, крихті Україна – / іде з тобою. **Божє***

ж мій, куди? (Л. Костенко); *О Боже, тиші дай!* / *О Боже, тиші* (В. Стус); *Боже, шаленої мсти, / лютості всенаученої / нам на всечас відпусти* (В. Стус); *Господи, гніву пречистого / благаю* (В. Стус); *Господи, дай мені жить* (В. Стус); *Лиш ти мені, Господи Боже, прости* (В. Стус); *Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни* (В. Стус); *Сподоб мене, Боже, високого краху* (В. Стус).

Зафіксовано в мові аналізованої поезії також фразеологічні звороти й усталені висловлення з агонімом *Бог*: *І не береженого Бог береже* (В. Стус); *І сам я запалю отой мурашник, – / Хай кажуть там, що Бог їх покарав* (М. Руденко); *Віднині я почну молити Бога: / Хай Господи, моя душа-небога, / Лишається на березі Дніпра* (М. Руденко); *Та жди мене. Чекай мене. Чекай. / І Господові помолись за мене* (В. Стус); *Бо вони в гіркій печалі, / Ревно молячись до Бога, / Чують лиш німий неспокій* (І. Гнатюк); *Віднині я почну молити Бога: / Хай Господи, моя душа-небога, / Лишається на березі Дніпра* (М. Руденко); *Той тужить і плаче, а той бубонить, / і кожен з них Господа-Бога гнівить* (В. Стус).

Інший тип сакральної маркованих формульних висловлень – епітетні сполуки *Божий закон* (сукупність заповідей і настанов християнства), *Боже слово* (Святе Письмо), *Господній перст* (знак зверху; попередження або кара), *Божий дар* (талант, обдаровання) тощо. Пор.: *Я в Слові свої володіння здобув – / У Всесвіті-слові, де Божі закони* (М. Руденко); *Вирухає суєтна тривога. / І в небесах я бачу Бога, / І Боже слово на землі* (І. Світличний); *Художники Божою милістю, всім серцем своїм і нутром* (Л. Костенко); *талант Ваш, втиснутий Вами в личину, йому чужу. / Лише чіпкохвостий нездара чіпляється за кожну владу / і висить вниз головою, як мавпа руда сапажу. / А Ви – Ви ж милістю Божою! / Вас люди читали в захваті. / Осяяла Ваші книги північна якась чистота* (Л. Костенко); *Хай мною вишумовують вітри, / могили тужать і Дніпро далекий / в низькі баси всияє хлюпін свій. / І безоглядно-голі небеса / байдуже задивляються у деко, / а я скажу: то є Господній перст. / Немає ряду з роду-віку нам, / немає ряду. Ти живеш, як пустка, / утеклий світу, давшись самоті. / Немає побратимів у степах / ні жодної душі, котра б почула / цей зазив-прислухання, зазив-крик* (В. Стус); *Нині вірші – не Божий дар* (М. Руденко).

Актуальне для поетичної мови другої половини ХХ століття також звертання до образу *Божої Матері*. Воно відбувається і в контекстах-апеляціях до прецедентного тексту Біблії (*Спішили верхи. Їхали возами. / Похід розтягся на дванадцять верст. / І Божжа Мати плакала сльозами: / Та допоможіть* (Л. Костенко)) і в контекстах-описах побутових ситуацій (*Пожежа освітила Матір Божу* (М. Руденко); *А зі свічки пливуть окапини. / І Мати Божжа дивиться з іконки* (Л. Костенко); *Кінчався день. Сумна і тонкоброва / Дивилася Марія з божника* (Л. Костенко)).

Серед численних зафіксованих поетичних уживань теоніма *Ісус Христос* і його контекстуальних корелятивів особливо знаковими вважаємо ті, що демонструють цілісність референції до прецедентних ситуацій хресної дороги Ісуса та його розп'яття на Голгофі: *Раптом втямив, темний, щось нове. / Що Божий Син таки іде на страту, а він, розбійник, він таки живе* (Л. Костенко); *Коли вели Ісуса до мучителя, / Була сльота. Петро апостол змерз* (Л. Костенко); *Ти є Месія, котрий терпить муку / За гріх сусідський, за криваве зло* (М. Руденко); *Петро – не Юда. Він любив Учителя* (Л. Костенко); *Ісус Христос розп'ятий був не раз. / Там, на Голгофі, це було уперше* (Л. Костенко); *Аж ось з'являється посеред неба / Син Божий, розп'ятий на хресті* (М. Руденко); *Голгофа. Хрест. І він на ньому – син, / Розп'ятий у маминій жалобі* (І. Гнатюк).

Значно менш репрезентативна в мові аналізованої поезії лексико-тематична група «імена християнських святих»: *Піднявшись над голоблями зірок, / Я цілий світ своїм наповню боєм – / І тихий, владний, мов Ілля-пророк, / Громи вечірні викрешу над полем* (М. Руденко).

Лексико-тематичну групу «назви релігійних свят» у мові української поезії другої половини ХХ ст. представляють номінації *Різдво, Водохреще, Благовіщення, Великдень, Трійця, Варвара* та ін.: *Я чекала, що врятує сніг, / що Різдво нам позолотить сльози* (І. Жиленко); *Ну от і ми уже, як люди. / І в нас Різдво. / Прийдем додому. Наварим каші. / Вберемо крашу із одеж. / Хай буде завжди повна чаша / і в нашій домі, / і в домі вашій, / і у чужому домі теж* (І. Жиленко); *Як свічка золотиста, / в кристальній гробі вміщена, – / хай жде вона, Пречиста, – / нового Благовіщення...* (І. Жиленко); *Ночі урвала Варвара* (В. Стус). При цьому прийменниково-іменникові сполуки *на Великдень, на Водохреще, на Спаса, на Пречисту* вживаються типові для народної культури формули означення

часу: *Привезла щавелю для зелених борців, / В білій хмарі дощу привезла на Великдень* (М. Вінграновський); *На Водохреща маєм / Об, Іртиш, Єнісей* (В. Стус). У конкретних контекстах вони виступають етномаркованими засобами увиразнення ліричної думки, створення підкреслено емоційного контексту.

Із розумінням сутності свята *Великодня, Воскресіння Христового* в українській мовній практиці пов'язане вживання дієслова *воскресати*. Його семантична динамічність у поетичній мові відбувається за традиційним механізмом – від опертя на пряме лексичне значення ‘ставати знову живим, повертатися до життя після смерті; оживати’ [Словник 1970-1980, I: 744] <http://sum.in.ua/p/1/744/1> до актуалізації переносного – ‘відроджуватися, відновлюватися; ставати знову життєздатним, працездатним’. Прикметно, що в такому переносному значенні дієслово *воскресати* в поетичній мові поєднується і з назвами істот, і неістот. Причому другий тип сполучуваності значно продуктивніший із погляду текстотворення: *Помирай, воскресай і веди / В світ отой, де під Сонцем / формується зоряна раса* (М. Руденко); *воскресали давні ікони / що спали в павутинному мороці / довгими віками* (І. Калинець); *Невгасима зоря над землею воскресне* (М. Руденко); *Кохання храм у серці не воскресне* (М. Руденко); *Жага світів далеких вокреса* (М. Руденко); *Мій дух нарешті воскресать почав* (М. Руденко); *Та любов тобі дарує славу, / Яка живих і мертвих воскресить* (М. Руденко). Зафіксовано також контексти із переносним уживанням віддієслівного іменника *воскресіння* у значенні «відновлення, відродження»: *Жду... племінного воскресіння духу* (М. Руденко); *А верба, як сива удовиця, / весняного воскресіння жде* (М. Руденко).

Лексико-тематичну групу «назви релігійних обрядів і таїнств» у поетичному словнику другої половини ХХ століття наповнюють номінації *літургія, молебень, акафіст, молитва, піст, єхаристія, причастя* і под.: *А головне, що встиг я на молебень. / Лиш другі півні піють з-за ріки. / Такий туман, вже ходиш як у небі. / Гяблука знімаєш, як зірки* (Л. Костенко); *Правлю під склепінням неба, / Як син по батькові, молебень / Душі* (І. Світличний); *замісити сонце на дощі / а тоді підкласти жменю хмизу / хто згорить а хто переживе / це уже забава не для тебе / попри небо сіється молебен / і додому в голосі пливе* (І. Андрусак); *Душа вимагає молитви і посту* (М. Руденко); *Лесько сказав: – Хіба це голод? / Ні. Це просто піст. / На те*

ж воно й **пилипівка** (Л. Костенко); *Заходить епоха великого посту. / Всецарствіє пекла. Свій страх зібгай. / Хтось другий і третій, і п'ятий, і шостий...* (В. Стус); *Ми з тобою такі безборонні одне перед одним. / Ця любов була схожа на таїнство перших причасть* (Л. Костенко). З поміж проілюстрованих особливе функціональне навантаження в поетичній мові виявляє номінація **молитва** ('установлений текст, який промовляється, виголошується віруючими при зверненні до Бога, до святих' [Словник 1970-1980, IV: 783]) та спільнокореневе дієслово **молитися** ('звертатися до Бога, до святих з проханням, подякою; проказувати слова молитви' [Словник 1970-1980, IV: 784]). Пор.: *вранці я прокидаюся з **молитвою*** (І. Калинець); *Твоя **молитва** не загине* (М. Руденко); *На **молитви** твої чекає / той, кому думки вичути дано* (В. Стус); *Дітей будила також на **молитву*** (М. Руденко); *Я виходжу і тихо **молюсь**, / і тепліє з молитви серце. / Боже, я тебе не боюсь. / Знаю: ти милосерден* (І. Жиленко).

Реальну життєву практику молитовної дії поетична мова фіксує в образному портретуванні зовнішніх атрибутів молитви – схиляння колін, складання рук, промовляння молитви пошепки, в усамітненні, у храмі тощо: *Стоїть над ним одна-єдина зірка, / пливе **молитва в човнику долонь*** (Л. Костенко); *Козацькі плечі затряслися в плачі – / І він **схилив коліна до молитви*** (М. Руденко); *І **шепотів** собі його **молитви**, / І плакав з радості в передчутті труда* (М. Вінграновський); *...**молитву** якусь **шепотів** – / То **молитва** за мене й за тебе* (М. Руденко); *У **храмі** чистота / сльозинок непролитої / і **тиша пресвята** / **вечірньої молитви*** (П. Перебийніс); *Моя **молитва** кане в **безгомінні*** (І. Гнатюк). Такі контексти засвідчують поширену дієслівну та епітетну сполучуваність іменника **молитва** (*шепотіти молитву, будити на молитву, вечірня молитва*), а також узвичаєне прагнення промовляти молитву в тиші, на самоті, у храмі.

Переносні слововживання засвідчують високу позитивну експресію і словесного образу **молитва**, і контекстів, у яких він ужитий: *Поезія – не жарт... / Це теж космічна битва. / Вона і мати, і жона, / Присяга і **молитва*** (М. Руденко); *Україно! Ти моя **молитва**, / Ти моя розпука вікова* (В. Симоненко); *Чисті, як **молитва** чи любов, – / Як вони видзвонюють – ті дзвони, / Здійняті з соборів і церков* (І. Гнатюк); *Душа шукає слів, як **молитов*** (Л. Костенко).

Поняття **молитва** в мові аналізованих віршів конкретизують образи важливих для християн щоденних молитов –

«Вірую», «Отче наш». У текстах спостережено їхні лексико-фразеологічні (на рівні вживання характерних слів і формульних висловлень) та формально-структурні (на рівні наслідування синтаксичної форми) рефлексії: *Все життя не віддала спокою, / Забувалась лиш в отченаші* (І. Гнатюк); *Причинивши двері, / колінкую: Отче ти наш! / Таж ніхто не верне / руки, рухи, радощі нам?!* (В. Стус); *Стоїть межі потвор – сестра. / Шепоче тихо: «Отче наш...»* (В. Стус); *Даждь нам, Боже, днесь. / Не треба завтра, / Даждь нам днесь, мій, Боже! / Даждь нам днесь! Догоряють українські ватри. / Догоряє український весь край* (В. Стус); *урвавши молитву на «жизні грядущого віку», / <...> / відходять останки розбитих шеренг: наближається сніг* (О. Забужко); *вмер позавчора, похорон сьогодні, вдячний за співчуття рідним і близьким / <...> / очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку, амінь* (В. Мицько).

Ядро лексико-тематичної група «назви предметів культу» становлять номінації *хрест, ікона, іконостас, ладан, кадило, миро*. У поетичній мові вони не тільки зберігають імпліцитно властиву їм позитивну оцінність, а й поширюють її на контекстне оточення: *воскресали давні ікони / що спали в павутинному мороці / довгими віками* (І. Калинець); *пронята лиш ікона вістрям свічки* (І. Калинець); *то обновилася свята за шибою ікона* (І. Калинець); *Свіжий хрест <...> це / послужить / замість іконостасу / у нашому обкраденому храмі* (І. Калинець); *Прийдіте поклонітєся / посріблені волхви / з миром інею / з високим кадилом морозу* (І. Калинець); *Ладаном мені живиця пахне* (В. Стус); *Наш псалом – не цвілий крам, / а для душі цілюще миро* (І. Калинець).

У лінгвістичних, зокрема лінгвостилістичних, працях уже неодноразово висвітлювалася проблема художньо-образної вживання образу *хрест* як символу важкої долі, терпіння, страждань. Традиційно цю естетизацію засвідчують сталі, фразеологічні висловлення *Брати хрест, нести / двигати хрест, падати під хрестом / під тягарем хреста, послати на хрест*. Пор.: *У драмі людській небагато дій: / дитинство, юність, молодість і старість. / Роби що хоч, ридай або радій. / Неси свій хрест. Все інше – позосталість. / Настане час – і піде все в архів* (Л. Костенко); *Подумки завдавши їх [страждань] на плечі, йшов і падав, наче під хрестом* (І. Гнатюк); *Самотньо двигаєш хрест* (І. Калинець); *У пекельному диму / його на хрест пошлють Іуди* (М. Руденко).

Загальну тональність страждання увиразнюють негативно-оцінні епітетні характеристики образу *хрест* – *важкий, тяжкий* (*Як добре те, що смерті не боюсь я / І не питаю, чи **тяжкий мій хрест*** (В. Стус); *А той, хто зрікся нас, – навік проклятий / Порине в морок, в хаос, в небуття. / **Візьми свій хрест. Нехай ляга на плечі / Важким ярмом, а ти його неси*** (М. Руденко)), а також смислово співвідносні генітивні метафори – *тягар хреста, вагота хреста* (*Щонайвища з нагород / і найчесніша – мста / за наш прихід і наш ісход / під **тягарем хреста*** (В. Стус); *Пізнай всю ваготу хреста* (І. Калинець)).

Здійснене дослідження засвідчує стійкість функціонального навантаження в національному художньому дискурсі сакральних маркованих образів та висловлень, які відбивають мовну практику релігійної сфери. У поетичній мові другої половини ХХ століття ці одиниці зберігають імпліцитно властиву їм високу стилістичну тональність, позитивну оцінність і формують потужний пласт національного поетичного словника.

Колоїз Ж.В., Бакум З.П. Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження. Кривий Ріг, 2002.

Кальченко Т. Прецедентні феномени біблійного походження в ліриці І. Римарука. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 101–106.

Коваль А. П. Спочатку було слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ, 2001.

Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Київ, 1995.

Переломова О.С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект. Суми, 2008.

Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970 – 1980.

Сулима В. Біблія і українська література. Київ, 1998.

Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

Яковлева Е.О. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова. *Вопросы языкознания*. 1998. №3. С. 43 – 47.

REFERENCES

Koloiz, J.V, Bakum, Z.P. (2002). Word of the Annunciation: A dictionary of phrases of biblical origin. Kryvyi Rih (in Ukr.)

Kalchenko, T. (2012). Precedent phenomena of biblical origin in the lyrics of I. Rymaruk. *Culture of the Word*, 77, 101 – 106 (in Ukr.).

Koval, A.P. (2001). At first there was a word. Winged expressions of biblical origin in the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Kostiv, K. (1995). Dictionary-reference book of biblical persons, tribes and peoples. Kyiv (in Ukr.)

Perelomova, O.S. (2008). Linguocultural codes of intertextuality of Ukrainian artistic discourse: diachronic aspect. Sumy (in Ukr.)

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. (1970 – 1980). Kyiv (in Ukr.).

Sulyma, V. (1998). Bible and Ukrainian literature. Kyiv (in Ukr.).

Siuta, G.M. (2017). Quoted thesaurus of the Ukrainian poetic language of the XX century. Kyiv (in Ukr.)

Yakovleva, E.O. (1998). On the concept of “cultural memory” in application to the semantics of the word. *Questions of linguistics*, 3, 43 – 47 (in Rus.).

Статтю отримано 11.11.21

Liliia Sobol

SACREDLY MARKED LANGUAGE UNITS IN THE POETIC DISCOURSE OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

The article is devoted to the consideration of sacredly marked language units (words and expressions) as components of the dictionary of the Ukrainian poetic language of the second half of the twentieth century. In the context of understanding the traditions of national artistic formation and text creation, they testify to the library-centric linguistic thinking of the authors, the rootedness of their creative consciousness in Christian linguistic culture.

The stylistic functionality of several types of nominations is considered, which in poetic discourse reflect the linguistic practice of the religious sphere and form several main lexical and thematic groups: «names of saints», «names of biblical characters», «names of sacred books and their parts», «names of religious rites». and sacraments», «names of religious buildings and their parts», «names of religious objects», «names of religious holidays».

It is emphasized that in the analyzed poetic texts the components of these lexical and thematic groups are presented with different intensity. The common tendency towards them is the preservation of the high stylistic tone implicitly inherent in them, the positive evaluation.

The conducted research testifies to the stability of the tradition of using sacredly marked images and expressions in the national artistic discourse, which reflect the linguistic practice of the religious sphere. In the poetic language of the second half of the twentieth century, these units retain their implicit high stylistic tone, positive value and form a powerful layer of the national poetic dictionary.

Key words: poetic language, poetic dictionary, sacredly marked images, biblical anthroponyms.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 95

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Головний редактор *О.П.Левченко*
Випусковий редактор *С.П.Бибик*

Комп'ютерна верстка *Т. І. Савенко*

Підписано до друку 21.12.2021 р.
Формат 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 10.95. Ум.-друк. арк. 12.09.
Наклад 300 прим. Зам. № 2227.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41